

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

Л. В. Пирогова-Таран, Н. А. Логунова

ІВАН ВАСИЛЬОВИЧ ЛУЧИЦЬКИЙ: ІСТОРИК І ЧАС

Монографія

Ніжин
2015

УДК 94(477)(092)
ББК 63.3(4Укр)5-8(Лучицький І)
ПЗЗ

Рекомендовано до друку Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол №10 від 26.06.2014 р.

Рецензенти:

Лучицька С. І. – завідувач відділу культури та науки середньовічної та сучасної Європи Інституту світової культури Московського державного університету імені М. В. Ломоносова, директор Центру культурної й історичної антропології Інституту всесвітньої історії РАН, доктор історичних наук;

Новікова О. О. – науковий співробітник відділу вивчення та публікації зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Пирогова-Таран Л. В.

ПЗЗ Іван Васильович Лучицький: історик і час : монографія / Л. В. Пирогова-Таран, Н. А. Логунова. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2015. – 210 с.
ISBN 978-617-527-131-5

За роки незалежності українська історична наука одержала можливість вступити в активний діалог із світовою і розробляти проблеми теорії і методології історії, відштовхуючись від своїх великих попередників дореволюційного часу. До таких відносяться І. В. Лучицький, через якого пройшли наймогутніші ідейні течії XIX – поч. XX ст. Творчий і життєвий шлях Івана Васильовича, його методологічні і концептуальні напрацювання з історії світового і українського середньовіччя і раннього нового часу стали предметом аналізу авторів цієї монографії. Новим є розділ про його громадсько-політичну діяльність.

Для істориків, філософів, соціологів-викладачів і студентів.

УДК 94(477)(092)
ББК 63.3(4Укр)5-8(Лучицький І.)

© Л. В. Пирогова-Таран,
Н. А. Логунова, 2015

© НДУ ім. М. Гоголя, 2015

ISBN 978-617-527-131-5

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	11
Історіографія проблеми. Ступінь її розробки	11
Джерельна база дослідження	30
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ І.В.ЛУЧИЦЬКОГО ЯК НАУКОВЦЯ .	40
РОЗДІЛ 3. НАУКОВІ ПРОБЛЕМИ І.В. ЛУЧИЦЬКОГО В СВІТЛІ СУЧАСНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ	79
РОЗДІЛ 4. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ І.В.ЛУЧИЦЬКОГО	145
ВИСНОВКИ.....	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	178

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН	Академія Наук
Арк.	Аркуш
БСЭ	Большая Советская Энциклопедия
ВУАН	Всеукраїнська Академія Наук
ГАРФ	Государственный архив Российской Федерации
Д.	Дело
Дп.	Департамент поліції
ІР НБУВ	Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського
К.	Картон
Л.	Лист
МГУ	Московский государственный университет
Оп.	Опис
ОР РГБ	Отдел рукописей Российской Государственной библиотеки
П.	Папка
Рец.	Рецензія
Спр.	Справа
УІЖ	Український історичний журнал
УИ	Университетские известия
Ф.	Фонд
ЦДІАК України	Центральний державний історичний архів України, м.Київ
ЦК	Центральний Комітет
Эксп.	Экспедиция

ВСТУП

Важливим напрямом сучасних досліджень в Україні є вивчення діяльності та наукової спадщини визначних діячів минулих століть: вчених, громадських та політичних діячів. Нестача таких робіт, які присвячені відомим і неординарним українським історикам, істотно ускладнює реконструкцію суспільно-політичного та наукового життя в Україні в пореформовий період у всій багатогранності та суперечності реального розвитку та тенденцій історіографічних проблем. Протягом тривалого часу наукова спадщина видатних науковців замовчувалася, а не рідко і грубо фальсифікувалася. Тому тепер, після проголошення незалежності України, коли відбувається закономірний процес переоцінки цінностей, ми маємо можливість повернути собі майже забуті імена вчених, письменників, державних діячів, які вивчали історичне минуле. У низці маловідомих і напівзабутих діячів минулого можна поставити й ім'я Івана Васильовича Лучицького, відомого історика, одного із засновників "російсько-української історичної школи", що прославила вітчизняну науку, депутата Державної думи третього скликання, активного діяча партії кадетів, редактора газет "Киевские отклики" та "Свобода и право".

В останні роки українська історіографія збагатилася комплексними дослідженнями, які по новому розглядають наукову та громадсько-культурну спадщину багатьох відомих істориків, але незважаючи на це, в сучасній українській історіографії все ж не вистачає робіт, які б на широкому, належним чином опрацьованому фактичному матеріалі розкривали і по новому переосмислювали загальні характеристики надбань українських вчених у вивченні різноманітних проблем як історії України, так і історії зарубіжних країн.

У наступному 2015 р. виповниться 170 років з дня народження І.В.Лучицького. За життя ім'я вченого було широко відомим, а його вплив на розвиток вітчизняної та світової історіографії помітним. Він користувався значним авторитетом серед вітчизняних та зарубіжних колег. У радянські часи ставлення до історика змінилося. Тому до останнього часу ім'я та багатогранна творчість І.В.Лучицького були мало відомі широким колам громадськості.

Приступаючи до розгляду даної проблеми дослідження, слід відмітити, що І.В.Лучицький, проживши 73 роки, своєю невтомною

працею він зробив значний вклад у розвиток вітчизняної та світової історичної науки. Безперечно він був професійним істориком, оскільки його творчий доробок складає понад 170 праць із різних галузей історичного знання: історії релігійних рухів, історії аграрних відносин, соціально-економічної історії, політичної історії, історії розумового життя Європи, джерелознавства, історіографії.

Продуктивною була його діяльність і на громадській ниві. І.В.Луцицький був активним діячем суспільно-політичного та національно-культурного життя України. Тому важливо комплексно розглянути в органічному поєднанні наукову та громадсько-політичну діяльність І.В.Луцицького.

Актуальність дослідження. На сучасному етапі розвитку історичної науки пріоритетного значення набуває вивчення досвіду діяльності визначних науковців минулих століть, творча спадщина яких в силу різних причин залишалася недостатньо дослідженою, замовчувалася або перебувала поза межами наукового інтересу дослідників. До них належить і відомий вчений, професор Київського університету, громадський та політичний діяч І.В.Луцицький. Актуальність дослідження громадсько-політичної та наукової спадщини вченого вимагає розгляду таких чинників: визначення місця вченого в процесі розвитку історичної науки, необхідність об'єктивного з'ясування та характеристики теоретико-методологічних, історичних і суспільно-політичних поглядів науковця, з'ясування ролі та значення в суспільно-політичному житті країни, де він залишив помітний слід. Адже не дарма сучасна демократична українська преса згадала ім'я І.В.Луцицького на своїх сторінках у дні "помаранчевої" революції.

Актуальність дослідження зумовлена також безперечно великим науковим і громадським значенням І.В.Луцицького в українській, російській, французькій історичній думці останньої третини ХІХ – початку ХХ ст., недостатньою розробкою теми в науковій літературі, відсутністю спеціального комплексного дослідження його громадсько-політичного життя та науково-педагогічної діяльності, необхідністю створення максимально об'єктивної і повної наукової біографії вченого.

Предметом дослідження є процес становлення І.В.Луцицького як вченого, його наукова, педагогічна та громадсько-політична діяльність, а також його історичні та суспільно-політичні погляди.

Об'єктом дослідження є особистість І.В.Луцицького, а також весь комплекс джерел та матеріалів, що стосуються життєвого шляху та діяльності видатного історика і громадського діяча, його наукової спадщини у контексті історичної науки України, Росії та країн Заходу.

Хронологічні рамки дослідження визначаються роками життя та діяльності І.В.Луцицького (1845–1918 рр.), а також пов'язані з хронологічними рамками формування джерельної та історіографічної бази дослідження (друга половина XIX – початок XXI ст.).

Мета дослідження – на основі широкої джерельної бази провести комплексний аналіз наукової і громадсько-політичної діяльності І.В.Луцицького, висвітлити пріоритетні напрямки його діяльності, оцінити місце і роль вченого в українській та зарубіжній історіографії. Розуміючи складність та багатоплановість досліджуваної проблеми, передбачено вирішити наступні **завдання**:

1) проаналізувати стан і ступінь дослідження проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, встановити рівень і повноту її джерельного забезпечення;

2) виявити визначальні чинники формування історичного, суспільно-політичного світогляду І.В.Луцицького, проаналізувати процес становлення та трансформацію його наукових інтересів та теоретико-методологічної бази досліджень на різних етапах його діяльності;

3) визначити напрями та охарактеризувати суть діяльності І.В.Луцицького в громадсько-політичному та культурно-просвітницькому житті України в останній третині XIX – на початку XX ст.;

4) з'ясувати місце, роль і значення І.В.Луцицького в історичній науці означеного часу, здійснити історіографічний та джерелознавчий аналіз наукової спадщини І.В.Луцицького та визначити внесок історика в розвиток тогочасної історичної науки;

5) висвітлити основні напрямки науково-дослідницької та педагогічної діяльності І.В.Луцицького, проаналізувати проблематику та ступінь розробки питань, досліджуваних І.В.Луцицьким;

6) дати характеристику його внеску у проблематику досліджень "російсько-української історичної школи".

Теоретико-методологічними засадами дослідження є принцип історизму та об'єктивності, тобто визнання цілісності й причинної обумовленості суспільних процесів, поєднання долі

окремої людини з цими процесами, визнання загальнолюдських цінностей як системи організуючих у суспільстві фактів і пріоритету фактів в історичному дослідженні.

Оскільки робота носить комплексний характер, то при вирішенні висунутих в роботі завдань застосовано поєднання різних методів дослідження: аналітичного, описового, проблемно-хронологічного методів, які дозволили з урахуванням основних тенденцій суспільно-політичного розвитку країни другої половини ХІХ – початку ХХ ст. краще вивчити діяльність І.В.Луцицького. Цей контекст дослідження та необхідність проведення порівняльного аналізу зумовив широке застосування порівняльно-історичного методу, особливо актуального при аналізі та зіставленні ідей, програм різних політичних сил країни, наукових історичних концепцій, а також об'єктно-суб'єктного підходу до історії історичної думки.

Проводячи критичний аналіз громадсько-політичної та наукової діяльності І.В.Луцицького необхідно було використати системно-структурний метод дослідження. У цьому сенсі важливим було показати місце і роль І.В.Луцицького в історії, суспільну та наукову значущість праць вченого, побачити їх в складних суспільно-політичних і економічних зв'язках досліджуваної доби.

Комплексне застосування різноманітних способів пошуку, аналізу та синтезу забезпечило можливість оптимально використати архівні джерела, опубліковані документи та наукові праці.

Наукова новизна праці полягає у постановці та розробці актуальної теми, яка до цього часу не отримала всебічного висвітлення в історичній науці. Дана робота є першим в історіографії узагальнюючим дослідженням життя та творчості І.В.Луцицького. В ній автори максимально повно проаналізували літературу, що стосується предмета дослідження. На основі багатогранного джерельного матеріалу, у тому числі значної кількості нових документів, досі невідомих, та літератури зроблено комплексний аналіз наукової та громадсько-політичної діяльності І.В.Луцицького. На підставі виявлених архівних і друкованих матеріалів встановлено нові, а також переглянуто та переосмислено чимало старих фактів з життя та діяльності І.В.Луцицького, розкрито роль вченого в громадському, політичному, освітньому житті та історичній науці України, Росії та країн Заходу останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. (висвітлюється його активна участь в Історичному товаристві Нестора Літописця, у Полтавському губернському та Золотонісь-

кому повітовому земстві, Київській міській думі, в товаристві "Просвіта", видавнича діяльність тощо). Проаналізовано значний масив документів щодо участі І.В.Луцицького в роботі Конституційно-демократичної партії та Третьої державної думи. Прослідковано еволюцію поглядів вченого в політичній та науковій діяльності на різних етапах його творчості. Проаналізовано його творчий доробок, зроблено джерелознавчий аналіз наукової спадщини вченого, значно доповнено вже існуючу бібліографію І.В.Луцицького (понад 170 праць) і уточнено хронологію його життя та творчості. Вперше вивчено невідомі раніше аспекти діяльності історика в різних установах України, Росії та Франції. Документально встановлено його дружні тісні зв'язки з відомими діячами України В.Антоновичем, М.Драгомановим, В.Іконниковим, М.Лисенко, М.Кропивницьким та іншими. На прикладі життя І.В.Луцицького показано представника демократичної інтелігенції пореформеної Росії, кращими рисами якого були самовіддане служіння науці, усвідомлення свого культурного покликання та боргу перед народом, гаряче прагнення принести користь суспільству.

Практичне значення роботи полягає в тому, що вона в багатьох аспектах доповнює наукові знання з історії української історичної думки, історії розвитку та становлення історичної науки в Київському університеті, історії розвитку громадських та політичних організацій, продовжує в українській історичній науці розгляд такого напрямку досліджень, що характеризує роль і місце визначних діячів у контексті суспільно-політичного та наукового життя країни. Заповнюється ще одна прогалина в історії розвитку історичної науки та джерелознавства. Матеріали, висновки, оцінки та узагальнення праці можуть бути використані в дослідженнях з історії історичної думки, джерелознавства, історії України кінця ХІХ – початку ХХ ст., при підготовці узагальнюючих праць з історії України, історії громадських та політичних організацій, у подальшому проведенні наукових досліджень, у науково-педагогічній та просвітницькій діяльності.

Наукова апробація роботи результати роботи над темою Н.А. Логунової знайшли відображення у доповідях на четвертих архівознавчих читаннях, присвячених актуальним проблемам дослідження та використання особових архівних фондів (Київ, 2002 р.); п'ятих джерелознавчих читаннях, присвячених 170-річчю Київського університету імені Тараса Шевченка (Київ, 2003 р.);

міжнародній науковій конференції "Розвиток науки в університеті за 170 років очима молодих вчених та студентів" (Київ, 2004 р.) та шостих джерелознавчих читаннях, присвячених 60-річчю кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, 2004 р.). Основний зміст дисертаційного дослідження висвітлено у 3 наукових публікаціях автора. Статті опубліковано у фахових виданнях, затверджених переліками ВАК України.

Результати роботи над темою Л.В. Пирогової – Таран такі: Працювати над архівом І.В. Лучицького почала у 1981 р.. До 200 ювілею Великої французької революції в академічних виданнях Москви ("Французький ежегодник") і Києва (Український історичний журнал") вийшла публікація листів І.В. Лучицького, які він надсилав у Київ з Франції, і стаття про нього. В монографіях авторки від 1991, 1993, 1994, 2009 років є спеціальні розділи, присвячені аналізу доробку "російсько-української історичної школи" і В.І. Лучицького, як одного із корифеїв. На сторінках періодичних видань України, таких як "Український історичний журнал", "Київська старовина", "Історичний журнал", "Український історичний календар", "Українські архівісти", "Енциклопедія історії України", у вузівських збірниках наукових праць, з яких автору особливо дорогі ніжинські збірники, починаючи з 1989 р. систематично з'являється її статті, присвячені І.В. Лучицькому. Академія Наук Росії ще двічі вміщувала нариси, що належали її перу. У 2002 р. у "Портретах істориків", які видавали Москва-Ієрусалим, і в журналі "Новая и Новейшая история" у співавторстві з правнукою вченого – відомим науковцем С.І. Лучицькою. Останній присвячений сучасному аналізу проблеми аграрної історії України, зробленому свого часу І.В. Лучицьким. Напрацьований нею алгоритм дослідження творчості І.В. Лучицького застосовувався авторкою для опанування суті наукового доробку інших українських істориків минулого і сьогодення – таких, як М.С. Грушевський, Є.М. Щепкін, О.Д. Ісаєвич, Т.М. Попова і для загальної оцінки змісту еволюції української історіографії нового і новітнього часу. Розвідки авторки з останнього питання теж друкувалися академічними виданнями Києва, Москви, Польщі, де вона виступала з доповідями на наукових конференціях.

Структура роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (33 ст., 403 найменування).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ. СТУПІНЬ ЇЇ РОЗРОБКИ

Пристаючи до аналізу стану наукового опрацювання досліджуваної теми, необхідно зазначити, що ні в українській, ні в зарубіжній історіографії немає жодної роботи, яка комплексно розглядала б окреслене коло проблем. Однак є чимало наукових праць, які так чи інакше торкаються окремих аспектів громадсько-політичної та наукової діяльності І.В.Луцицького. Але це не дозволяє вважати проблему остаточно вичерпаною.

Ювілей 50-річчя наукової діяльності І.В.Луцицького, який проходив у 1914 р. був урочисто відзначений спеціальним засіданням історичного товариства при Санкт-Петербурзькому університеті. Однак, після смерті ім'я вченого практично було забуто вітчизняною наукою. У радянській історіографії тільки в загальних роботах (за рідким виключенням), присвячених історіографічним проблемам, можна зустріти згадку про І.В.Луцицького. Лише з кінця 80-х рр. ХХ ст. з'являються праці, в яких постать історика займає видне місце. Між тим, у Франції його роботи перевидаються і в теперішній час.¹

¹ Див.: Список печатных трудов И.В.Луцицкого // В кн.: Луцицкая М.В. Мемуары. – М., 2003. – С.191.

В історичній літературі українського та закордонного походження недостатньо уваги приділялось вивченню постаті І.В.Луцицького, хоча в наявності є наукова література, в якій фрагментарно розкриваються різні сторони його наукової діяльності.

Історіографія дослідження творчого доробку І.В.Луцицького розпочалося ще за його життя. У той період праці дослідників, які розглядали творчу спадщину вченого, умовно можна поділити на дві основні групи: 1) роботи, присвячені критичному розгляду наукової діяльності вченого, які мають форму рецензій, та 2) аналіз громадсько-політичної та наукової спадщини І.В.Луцицького в контексті суспільного розвитку країни другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Діяльність І.В.Луцицького над вивченням історичного минулого розпочалася в 60-ті рр. ХІХ ст. Науковий світогляд вченого сформувався під впливом позитивізму, і саме на цій ідейній основі він підійшов до вивчення релігійних рухів в Європі ХVІ ст. Вже в 1874 р., на ранньому етапі наукової діяльності, творчі здобутки І.В.Луцицького були проаналізовані Ф.Фортинським і М.Драгомановим при обранні його в штатні доценти університету Св. Володимира.² Дана замітка містить позитивні відгуки щодо перших наукових робіт І.В.Луцицького, а саме дисертацій на звання приват-доцента та магістра загальної історії.

Першою критичною роботою в напрямку дослідження І.В.Луцицьким релігійних війн у Франції ХVІ ст. була рецензія К.К.Арсеньєва на докторську дисертацію "Католическая лига и кальвинисты во Франции" (1877 р.).³ "Не дивлячись на те, що події в роботі охоплюють період з 1576 по 1580 рр., тим не менш, – пише критик, – книга Луцицького далеко не позбавлена інтересу. В зв'язку з попередніми творами його, вона представляє досить повну картину становища Франції в критичні роки, які наступили після Варфоломіївської ночі".⁴ Здійснюючи скрупульозний аналіз роботи І.В.Луцицького, К.К.Арсеньєв зазначив, що "автор знайомий з новими філософськими поглядами на історію, на її місце та роль серед інших наук, піклується про те, щоб пристосувати свою

² Мнение доцентов Фортинского и Драгоманова о сочинениях магистра Луцицкого // Университетские известия.–1874.–№7.– С. 49–56.

³ Вестник Европы.–1877.– Кн. 10.–С. 551–580; Кн. 11.– С. 187–201.

⁴ Арсеньев К.К. Рец. На кн.: И.В.Луцицкий. Католическая лига и кальвинисты во Франции // Вестник Европы.–1877.– Кн. 11.– С. 187.

працю до вимог соціології".⁵ Вважаючи помилковою думку І.В.Луцицького про те, що "в області історії зараз можливі лише роботи суто описового характеру", рецензент зауважив на відсутність зв'язку між метою роботи та її змістом. "Він не лише розповідає, пише К.К.Арсеньєв, – але й робить висновки, виходячи за межі простого опису".⁶ Загалом, давши позитивний відгук книзі, він підкреслив, однак, що "своїм твором, заснованим на багатому джерельному матеріалі, Луцицький зробив більшу послугу французькій, ніж російській історичній літературі".⁷

У 1878 р. невідомий автор дав негативну оцінку вищеназваній роботі І.В.Луцицького.⁸ Він не торкався наукових переваг книги, а ставив питання про те, що російська історична наука відірвалася від потреб суспільства. Автор побажав, щоб наукова діяльність І.В.Луцицького "була зв'язана більш живими нитками з російською читаючою публікою".⁹

Заслуги І.В.Луцицького в історіографії релігійних війн відмітив професор Є.Петров.¹⁰ "Найважливіше, – писав він, – це інший підхід до подій, які розглядалися до цього, головним чином, як боротьба релігійних партій."¹¹

Високу оцінку роботам І.В.Луцицького дав і його учень Тарле Є.: "Книги Луцицького з історії французького XVI століття є взірцем того, як необхідно підходити до історії релігійних рухів, розкривати їх сутність, аналізувати сили, що стояли за ними".¹²

Видне місце в низці історичних досліджень І.В.Луцицького займають його роботи з історії України. За обсягом це невеликі праці, які практично не виходили за межі журнальних статей. У них автор майже завжди вводив до наукового обігу значну кількість свіжого матеріалу та на його основі ставив і вирішував питання першорядного значення, що до того не піднімалися іншими дослідниками. Темою цих робіт були переважно економічні питання, зокрема ті, що стосувалися історії українського землеволодіння.

⁵ Арсенъев К.К. Вказана праця.– Кн. 10. – С.562–563.

⁶ Арсенъев К.К. Вказана праця.– Кн. 10. – С.560.

⁷ Там само.–С.557.

⁸ Отечественные записки.–1878.–№2.– С.180–183.

⁹ Там само.–С.183.

¹⁰ Петров Е. Исследования И.В.Луцицкого по социальной истории Франции в эпоху религиозных войн // Научный исторический журнал. – 1914.– Вып.2. – №4.– С.9–17.

¹¹ Петров Е. Вказана праця.–С.11.

¹² Тарле Е.В. Собрание сочинений: В 12 т.–Т.11.–М.,1961.–С.384.

Дослідження І.В.Лучицького з історії України викликали суперечливі оцінки інших дослідників. Так, відомий український історик Д.Багалій видав статтю, спрямовану проти перших робіт І.В.Лучицького, присвячених історії українського (малоросійського) землеволодіння.¹³ Однак вже в пізніших рецензіях на праці І.В.Лучицького Д.Багалій робить наголос на тому, "наскільки цікавим і важливим є матеріал, ним опублікований".¹⁴ Із захистом поглядів І.В.Лучицького та подякою за надані ним свідчення про існування "взагалі якого-небудь общинного землеволодіння в Малоросії" виступив М.М.Ковалевський¹⁵, хоча і не погоджувався з деякими його висловлюваннями.

Цікавою є рецензія І.Новицького на роботу І.В.Лучицького, присвячену одній з архаїчних форм землеволодіння – сябринству.¹⁶ Критик називає цю роботу "поштовхом для досліджень такого цікавого факту, яким є в історії землеволодіння сябринство".¹⁷

Перша спроба узагальнити здобутки І.В.Лучицького з історії України належить В.А.Мякотіну¹⁸, який присвятив невелику замітку дослідженням вченого з історії української общини. На жаль В.А.Мякотін не зробив аналізу цих праць, обмежившись переліком їх назв.

Також немало написано про вклад І.В.Лучицького в наукову розробку історії аграрних відносин у Франції напередодні та під час французької революції кінця XVIII ст. На початку XX ст. методи і результати його досліджень в галузі аграрної історії Франції були предметом дискусії серед істориків-аграрників. Ще в 1897 р. про наукові висновки І.В.Лучицького з аграрної історії Франції XVIII ст. говорив з трибуни палати депутатів французького парламенту Ж.Жорес, відомий політичний діяч, він виступав і як крупний

¹³ Багалей Д. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. // Киевская старина.–1883.–№12.–С.560–592.

¹⁴ Багалей Д. Рец. на кн.: Лучицкий И.В. Сборник материалов для истории общины и общественных земель в левобережной Украине XVIII в. (Полтавской губернии). К., 1884 // Киевская старина.–1884.–№9.–С.148.

¹⁵ Ковалевский М.М. Общинное землевладение в Малороссии в XVIII в. // Юридический вестник.–1885.–№1.–С.36–69.

¹⁶ Новицкий И. Рец. на: Лучицкий И.В. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии.–СПб., 1889 // Киевская старина.–1889.–№7.–С.293–306.

¹⁷ Новицкий И. Вказана праця.–С.306.

¹⁸ Мякотин В. Труды И.В.Лучицкого по малорусской истории // Научный исторический журнал.–1914.–Вып.2.–№4.–С.17–21.

історик. Після пропозиції І.В.Лучицького в 1899 р. створити комісію для видання документів з економічної історії Франції, Ж.Жорес вніс на обговорення палати цей законопроект. Така комісія була створена у 1903 р. *Commission chargie de rechercher et de publier les documents relatifs a l'histoire economique de la revolution francaise*. Головою було призначено Ж.Жореса, але це було лише почесною посадою. Більш реально вся справа опинилася в руках постійної підкомісії під головуванням А.Олара.¹⁹ У 1913 р. Паризьке товариство нової історії присвятило декілька засідань обговоренню висновків І.В.Лучицького відносно селянського землеволодіння у Франції напередодні революції.²⁰

Основні положення його праць були детально розглянуті в роботах М.І.Кареева, присвячених російській історіографії французької революції кінця XVIII ст.²¹ М.Кареев по праву вважається одним з крупніших дослідників проблем Французької революції. Але вихід його фундаментальних праць не був би можливим, якби він не вивчав значну літературу з історії Французької революції кінця XVIII ст., основні судження про неї. Вінцем інтересу вченого до історіографії цього питання стала його чотирьохтомна праця "Историки французской революции" (М.–Л., 1924–25 рр.). Четвертий том був виданий вже після смерті М.І.Кареева. У своїх роботах М.І.Кареев, даючи високу оцінку дослідженням І.В.Лучицького, заявляв про свою повну солідарність з його висновками з багатьох важливих питань аграрної історії Франції.

Другий відомий російський дослідник, українець за походженням, М.М.Ковалевський, який також досліджував проблеми історії Французької революції, був постійним опонентом І.В.Лучицького та неодноразово в своїх роботах²² піддавав різкій критиці його метод дослідження, окремі положення та загальну характеристику аграр-

¹⁹ Кареев Н.И. Историки французской революции: В 3 т. – Т.2.–Л., 1924.–С.171.

²⁰ Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX в. – Ч.1.–Л., 1929.–С.199.

²¹ Кареев Н.И. Эпоха французской революции в трудах русских ученых за последние десять лет (1902–1911).–СПб., 1912; Беглые заметки по экономической истории Франции в эпоху революции.– СПб., 1913; Историки французской революции.– Т.1–3.–М.-Л., 1924–25.

²² Ковалевский М.М. Вопрос о размерах крестьянской собственности до революции и о том, в чьи руки перешла масса конфискованных у церкви земель // Русская мысль.– М., 1896.–Кн.8.–С.126–141; Происхождение современной демократии.– Т.1.–М., 1895; Происхождение мелкой крестьянской собственности во Франции.– СПб., 1912.

них відносин у Франції в кінці XVIII ст. Далеко не завжди ця критика була справедливою, оскільки департаментські архіви Франції давали матеріал для обґрунтування обох точок зору – М.М.Ковалевського та І.В.Лучицького. Тим не менш вона безсумнівно є цінною для аналізу праць останнього.

Відомий спеціаліст в області соціальної та економічної історії Анрі Се (Henri See) відмічав, що "не можна займатися цією історією без вивчення праць Лучицького, який став родоначальником плідного методу".²³

Певну практичну цінність представляє також замітка А.Лаппо-Данилевського, М.Дьяконова та І.Янжула²⁴ про наукову діяльність І.В.Лучицького з метою обрання вченого членом-кореспондентом Імператорської Академії наук.

Необхідно підкреслити, що роботи вченого одразу перекладалися на французьку та німецьку мови. Услід за їх перекладами регулярно з'являлися рецензії на праці І.В.Лучицького у французькій та німецькій періодиці.

Практично не висвітлена в історіографії проблема участі І.В.Лучицького у політичному житті країни. Можна згадати лише статтю Садовського В.²⁵, присвячену "українському питанню" у третій Державній думі. Автор статті, констатуючи "досить убогий" захист українських вимог думською опозицією, відмітив виступи професора І.В.Лучицького, депутата від Києва, як майже єдиного захисника цих вимог у III Державній думі від партії кадетів, хоча його виступи не завжди були ефективними.

Цікаво, що прихильники творчості дослідника присвячували свої розвідки до ювілейних дат, зокрема 50-річчя наукової діяльності І.В.Лучицького.²⁶ Цій події в 1914 р. було присвячено окремий номер "Научного исторического журнала". Окрім вже означених статей

²³ Анри Сэ. Чем экономическая и социальная история Франции в XVIII в. обязана трудам Лучицкого? // Научный исторический журнал.–1914.–Вып.2.–№4.–С.22.

²⁴ Лаппо-Данилевский А., Дьяконов М., Янжул И. Записка об ученых трудах И.Лучицкого // Известия Императорской Академии Наук.– Серия VI.–СПб.,1909.–№2.–С.114–115.

²⁵ Садовский В. Украинский вопрос в третьей думе // Украинская жизнь.–1912.–№6.–С.17–27.

²⁶ Тарле Е.В. И.В.Лучицкий: К пятидесятилетию его научно-литературной деятельности. 1863–1913 // Голос минувшего.–1914.–№1.–С.42–61; Кареев Н.И. Пятьдесят лет научной работы И.В.Лучицкого // Научный исторический журнал.–1914.–Вып.2.–№4.–С.1–5.

цього номеру варто виділити також статтю учня І.В.Лучицького – Тарле Є.²⁷, присвячену викладацькій діяльності історика.

Необхідно відмітити, що саме Є.Тарле в своїх статтях, присвячених учителеві, перший зробив спробу проаналізувати його творчий доробок у контексті суспільно-політичного розвитку країни другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Тарле Є. висвітлив основні періоди біографії І.В.Лучицького, а також його громадську і викладацьку діяльність. Особлива увага зверталася на витoki формування та становлення світогляду історика. Ці роботи ґрунтуються на усних бесідах Є.Тарле з І.В.Лучицьким, розповідях та деяких замітках. Оскільки Іван Васильович не залишив після себе жодних письмових спогадів, то саме повідомлення Є.Тарле послуговували основою для інших дослідників творчості І.В.Лучицького.

Ще за життя ім'я вченого було згадано на сторінках енциклопедій, словників та бібліографічних покажчиків.²⁸ Звістки про І.В.Лучицького в цих виданнях свідчать про те, що постать вченого була добре відомою у науковому світі.

Певний спектр оцінок громадсько-політичної та наукової діяльності І.В.Лучицького було висловлено після його смерті у 1918 р. Спільною рисою цих заміток²⁹, які вийшли у формі некрологів, була спроба об'єктивно з'ясувати творчу спадщину вченого.

Так, Олександр Грушевський високо оцінив наукову діяльність І.В.Лучицького, відзначаючи його велику працьовитість, яка не зменшилася і в старшому віці. "Пам'ятаю останню зустріч з ним, – пише О.Грушевський, – у вестибулі Петербурзького університету в антракті між лекціями в березні 1917 р. Скільки планів наукової праці і тем найближчих видань!".³⁰ У той же час на думку О.Грушевського професор І.В.Лучицький завжди залишався

²⁷ Тарле Е.В. Лучицкий как университетский преподаватель // Научный исторический журнал.–1914.–Вып.2.–№4.–С.6–9.

²⁸ Иконников В.С. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834–1884).–К.,1884.–С.372–376; Кареев Н.И. И.Лучицкий // В кн.: Энциклопедический словарь / Брокгауз и Ефрон.–СПб.,1896.–Т.18.–С.125–126.

²⁹ Грушевський О. Памяти проф. І.В.Лучицького // Наше минуле.–1918.–№3.–С.100–105; Кареев Н.И. Иван Васильевич Лучицкий: Некролог // Известия Российской академии наук.– Серия VI.–Т.ХII.–№18.–С.2029–2038.

³⁰ Грушевський О. Названа праця.–С.105.

кабінетним вченим, зайнятим своїми архівними джерелами, та забував про підготовку та інтереси своїх слухачів.³¹

Отже, публікації вищеназваних дослідників відзначаються практичною цінністю та є важливим доробком у просуванні вивчення наукової проблеми дослідження.

Подальший крок у вивченні даної проблематики був зроблений у 20-ті рр. ХХ ст. Тоді з'явилася низка робіт, що стосувалися ряду питань проблеми.³² Праці цього періоду, як і взагалі всього радянського періоду, торкалися лише окремих питань життя та діяльності І.В.Луцицького, оцінюючи їх з позицій останніх досягнень історичної науки. Перш за все, це роботи, в яких розглядалися досягнення "російсько-української історичної школи"³³ у дослідженні питань історії аграрних відносин у Франції напередодні та в час французької революції кінця ХVIII ст. і І.В.Луцицького, як представника цієї школи зокрема.

Як виключення відмітимо статтю М.Ткаченка³⁴, який підкреслив заслуги історика в розшуку, вивченні та виданні матеріалів Румянцевського опису, та значення виданих ним матеріалів Опису для вивчення соціально-економічного розвитку України другої половини ХVII–ХVIII століть.

У післяреволюційний період першими, хто відмітив "російсько-українську історичну школу" в області нової історії, були В.П.Бузескул та В.А.Бутенко. В узагальнюючій праці професора загальної історії Харківського університету В.П.Бузескула³⁵ систематизовано великий історіографічний матеріал з історії вивчення в Росії загальної історії.³⁶ У тому числі висвітлена діяльність

³¹ Там само. – С.104.

³² Кареев Н.И. Памяти двух историков (В.И.Герье и И.В.Луцицкий) // *Анналы.*–1922.–№1.–С.155–174; Глаголева-Данини С.М. Крестьянство и аграрный вопрос в эпоху великой революции // *Анналы.*–1922.–№1.–С.62–82.

³³ Термін „російсько-українська історична школа” з'явився в українській історіографії в кінці 90-х рр. ХХ ст. завдяки дослідженням Таран Л.В. До цього часу в історіографії питання панували терміни: "французько-російська" школа істориків (названа так Ж.Жоресом (М.І.Кареев, І.В.Луцицький, М.М.Ковалевський та Ф.Саньяк), "російська історична школа", на сьогоднішній день в Росії ця школа називається „російська аграрна школа”.

³⁴ Ткаченко М. Наукове розроблення Румянцевської ревізії // *Україна.*–1924.–№3.–С.39–52.

³⁵ Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX в.–Ч.1.–Л., 1929.

³⁶ Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России. 70-е годы XIX – 40-е годы XX вв.–К., 1994.–С.13.

І.В.Луцицького.³⁷ Історіографічний огляд В.А.Бутенко³⁸ присвячений головним досягненням російської науки в галузі нової історії, але не науково-популярним працям, а самостійним науковим дослідженням вчених. У висвітленні процесу становлення І.В.Луцицького як вченого, показано і перші роботи історика, присвячені історії кальвінізму.

Досягнення російської нової історії світового рівня були обумовлені не лише професіоналізмом її представників, але й тим, що вони продемонстрували у своїх дослідженнях з історії Заходу переважання всесвітньо-історичної точки зору. На Заході загальна історія тісно та нерозривно перепліталася з історією національною та, часто розум національного історика уявляв її лише розширеною історією рідного народу. Для російського історика Заходу, при всьому врахуванні культурного впливу Заходу на Росію, загальна історія протиставлялася як окремий історичний процес російському історичному процесу.³⁹ Можливо через ці моменти, в 20–30-ті рр. ХХ ст. положення, висловлені "російсько-українською історичною школою", викликали негативну реакцію з боку марксистської історіографії, а відношення до неї як "боротьба з ними, як і з усією буржуазною історіографією, що повинна стати нашою бойовою задачею".⁴⁰ Це було однією з причин замовчування та критики робіт І.В.Луцицького, як одного з представників цієї школи. 60-ліття його діяльності не відмічалось, а Тарле Є. навіть боявся згадувати ім'я вчителя.

В 20–30-ті рр. ХХ ст. найбільш видним марксистським істориком Французької революції був М.М.Лукін⁴¹. На початку своєї наукової діяльності він спирався на досягнення істориків "російсько-української історичної школи", дослідження яких високо цінував. Але вже в кінці 20-х рр. ХХ ст., збагативши на основі марксизму методологічні підходи до аграрної історії французького XVIII ст., він підкреслював наявність у Франції великої промислової мануфактури. М.М. Лукін, як і вся радянська історіографія 20-30-х рр. ХХ

³⁷ Бузескул В.П. Вказана праця.—С.187–200.

³⁸ Бутенко В.А. Наука новой истории в России // *Анналы.*—1922.—№2.—С.129–167.

³⁹ Бутенко В.А. Вказана праця.—С.132–133.

⁴⁰ Фридлянд Ц. Итоги изучения Великой французской революции в СССР. — М., 1930.—С.10.

⁴¹ Лукин Н.М. Великая французская революция в работах советских историков // *Историк-марксист.*—1927.—Т.5.—С.197–205; Лукин Н.М. Избранные труды.— Т.1.— М., 1960.

ст. узяли на озброєння марксистську тезу про мануфактурну стадію розвитку капіталізму. Завдяки цьому дослідження аграрної історії Великої французької революції, було піднято на новий рівень.

До 30-х рр. ХХ ст. у радянській історіографії французької революції традиції "російсько-української історичної школи" відігравали велику роль.⁴² Вивчення французької економіки, а також соціально-політичної та ідеологічної боротьби у Франції в кінці ХVІІІ ст., мали відправною точкою, в значній мірі, традиції "російсько-української історичної школи" та висновки її найвидніших представників.⁴³ Прикладом тому є стаття І.П.Завитневича, в якій з одного боку, стверджувались положення марксизму – наявність аграрної кризи, що послугувала однією з основних причин Французької революції, а з іншої – віддавалося належне положенням, висловленим "російсько-українською історичною школою" – наявність у селян земельної власності. Зокрема так вважав І.В.Лучицький, хоча власності у селян не було, а була цензива, яку марксистська історіографія розглядала як власність феодальну. Тобто висновки корифеїв "школи" часто доводилось переглядати.

Погляди М.М.Лукіна отримали розвиток в роботах його учня – В.М.Даліна. Марксистська методологія дослідження проблем історії французької революції мала чималу заслугу. В.М.Далін у 1929 р. ХХ ст. пише статтю про мануфактурну стадію розвитку капіталізму⁴⁴, про особливості переростання аграрних феодальних відносин у капіталістичні, про розпорошену мануфактуру, яку І.В.Лучицький помилково вважав ремеслом, і, в зв'язку з цим, він пише про роботи "російсько-української історичної школи". Ця стаття увійшла до збірника "Люди и идеи" (Далин В.М. Мануфактурная стадия капитализма во Франции ХVІІІ века в освещении "русской школы" Люди и идеи. М. 1970 р. С. 294 – 344.).

Подальший розвиток історіографії показує, що завдяки новим документам, введеним до наукового обігу в період 20–30-х рр. ХХ ст., і марксистській методології, з'явилася можливість перегля-

⁴² Завитневич И.П. Новейшие работы по крестьянскому вопросу накануне и во время Великой французской революции // Историк-марксист.–1928.–Т.7.– С.245–255.

⁴³ Таран Л.В. Вказана праця.–С.71.

⁴⁴ Далин В.М. Мануфактурная стадия капитализма во Франции ХVІІІ века в освещении „русской школы” // Историк-марксист.–1929.–Т.14.–С.68–116.

нути деякі проблеми, що вирішували представники "російсько-української історичної школи". Так, у 1942 р. С.Д.Сказкін, спираючись на власні дослідження епохи феодалізму та праці французьких февдистів XVII–XVIII ст. по-новому оцінив дискусію І.В.Лучицького та М.М.Ковалевського⁴⁵ з приводу особливостей тих змін, які відбувалися у французькому селі напередодні революції. Аналіз джерел та власні дослідження привели С.Д.Сказкіна до висновку, що в основному в дискусійному питанні І.В.Лучицький був здебільшого правим. Тим не менш, марксистський метод дослідження в поєднанні з ретельним аналізом джерел допоміг історичному встановити найбільшу помилку І.В.Лучицького у питанні про ступінь диференціації у французькому селі. Цьому було присвячене спеціальне дослідження С.Д.Сказкіна.⁴⁶

У радянській історіографії критерієм для оцінки дискусії між І.В.Лучицьким та М.М.Ковалевським стало положення В.І.Леніна, яке розглядало "селянське питання" з точки зору класового пригнічення, що заважало розвитку капіталізації суспільства.⁴⁷ Тому офіційно ближче до "істини" був М.М.Ковалевський, який виступав з тезою про відсутність у Франції до революції селян-власників. С.Д.Сказкін, визнаючи правоту думки І.В.Лучицького, розходячись, таким чином, з офіційною точкою зору, продовжив тематику "російсько-української історичної школи" з питання про феодальну залежність.

У 1941 р. під редакцією В.П.Волгіна та Є.В.Тарле вийшла колективна праця Інституту історії АН СРСР "Французская буржуазная революция 1789–1794 гг."⁴⁸, де в ґрунтовному історіографічному огляді були систематизовано викладені попередньо окреслені нами здобутки марксистської історіографії., охарактеризовано внесок "російської історичної школи" в розробку аграрного питання у Франції напередодні революції кінця XVIII ст.

Часом суттєвого просування у вивченні суспільно-політичної думки взагалі, і історичної зокрема, став період 50-х – середини

⁴⁵ Сказкин С.Д. Февдист Эрве и его учение о цензиве // Средние века.–1942.– Вып.1.–С.185–201.

⁴⁶ Сказкин С.Д. Дифференциация крестьянства во Франции накануне революции 1789 г.// Историк-марксист.–1936.–№2.–С.22–43.

⁴⁷ Погодин С.Н. „Русская школа историков“: Н.И.Кареев, И.В.Лучицкий, М.М.Ковалевский / Автореф. дисс. ... докт.ист.наук.–СПб.,1998.–С.25.

⁴⁸ Французская буржуазная революция 1789–1794 гг. / Под ред. В.П.Волгина, Е.В.Тарле.–М.,1941.

80-х рр. ХХ ст. У післявоєнні роки роботи представників "російсько-української історичної школи" були оголошені в радянській історіографії як класичні дослідження, визнані у Франції та в світовій науці. В працях Шустермана К.Б., Могильницького Б.Г., Лаптіна П.Ф., Космінського Е.А., Даліна В.М., Гутнової Є.В. та інших отримали висвітлення історичні та ідейно-методологічні погляди І.В.Луцицького, був зроблений аналіз розробки ним проблем середньовіччя та нового часу.⁴⁹

З кінця 50-х рр. ХХ ст. почався процес відновлення заслуг представників "російсько-української історичної школи" перед світовою та вітчизняною (російською та українською) історіографією. Однак вітчизняні історіографи визнавали лише її вплив на західноєвропейську історіографію. Так, О.Л.Вайнштейн відмічав: "В кінці ХІХ ст. в російській історіографії видне місце зайняла "російська школа" вивчення французької революції, що здійснила значний вплив на західноєвропейську історіографію".⁵⁰ М.А.Алпатов підкреслював, що розробці аграрної історії Франції російські історики-ліберали М.І.Карєєв, І.В.Луцицький, М.М.Ковалевський займали провідне місце та здійснили великий вплив на західноєвропейську історіографію".⁵¹ Офіційне визнання радянською історіографією заслуг "російсько-української історичної школи" було підкреслено в Радянській історичній енциклопедії: "Досить значним є вклад, внесений у історіографію французької революції російськими істориками рубежа ХІХ–ХХ ст. Історики т.зв. "російської школи" М.І.Карєєв, І.В.Луцицький, М.М.Ковалевський

⁴⁹ Шустерман К.Б. Проблемы религиозных войн во Франции в XVI веке в освещении И.В.Луцицкого // Ученые записки Хабаровского пед.института.– Магадан,1958.– Т.3.– С.195–215; Могильницкий Б.Г. У истоков социально-экономического направления // Методологические и историографические вопросы исторической науки.–Вып.3.–Томск,1965.–С.178–252; Могильницкий Б.Г. Луцицкий о роли народных масс в религиозных войнах во Франции XVI в. // Методологические и историографические вопросы исторической науки.– Вып.3.– Томск,1965.–С.85–106; Лаптин П.Ф. Проблемы общины в трудах И.В.Луцицкого // Средние века.– Вып.23.–М.,1963.–С.216–228; Далин В.М. Люди и идеи.– М.,1970.– С.294–300; Далин В.М. Историки Франции ХІХ–ХХ веков.– М.,1981; Гутнова Е.В. Историография истории средних веков (середина ХХ–1917 г.). М.,1974; Мягков Г.П. „Русская историческая школа“. Методологические и идейно-политические позиции.– Казань,1988.

⁵⁰ Вайнштейн О.Л. Изучение истории Франции средних веков и нового времени советскими историками // Французский ежегодник. 1958.–М.,1959.–С.491.

⁵¹ Алпатов М.А. Кризис русской буржуазной медиевистики в начале ХХ в. // Проблемы историографии.– Воронеж,1960.–С.381–387.

поклали початок вивченню селянського питання у Франції напередодні та в період революції".⁵²

У статті Т.Г.Лазоренко зроблений аналіз наукової спадщини І.В.Лучицького як дослідника економічного становища французького селянства напередодні французької революції кінця XVIII ст. та підкреслено, що роботи вченого "мали винятково велике значення для вивчення даного питання".⁵³

У 1969 р. вийшла в світ монографія одного з видатних радянських дослідників історіографії та методології історичної науки Б.Г.Могильницького⁵⁴. Розглядаючи історичний світогляд істориків, автор показав взаємозв'язок та взаємообумовленість філософських, політичних, методологічних та конкретно-історичних елементів, відмічаючи при цьому відносну незалежність кожного з них. У своєму дослідженні Б.Г.Могильницький з марксистських позицій вивчив еволюцію історико-філософських поглядів І.В.Лучицького в світі політичних і методологічних ідей російської ліберальної медієвістики пореформеного періоду.

Корисний матеріал зібраний в великій резюмуючій монографії Є.В.Гутнової.⁵⁵ Її книга – це осмислення гігантського матеріалу з історії медієвістики на всіх рівнях: окремих шкіл, творчості видатних істориків у національних рамках та в зв'язку з загальним розвитком науки.

Узагальнені та систематизовані знання, накопичені історіографією в ході вивчення російської ліберальної історичної думки останньої третини XIX – початку XX ст., в роботах Б.Г.Вебера.⁵⁶ В цьому контексті ним розглянута наукова діяльність І.В.Лучицького, зроблений аналіз його концепцій. Книги Б.Г.Вебера були в певному сенсі завершенням тієї історіографічної традиції вивчення

⁵² Французская буржуазная революция конца XVIII века (историография) // Советская историческая энциклопедия. – Т.15. – М., 1974. – Стб.381.

⁵³ Лазоренко Т.Г. І.В.Лучицький як історик аграрних відносин у Франції напередодні і в час революції кінця XVIII ст. // Вісник Київського університету: Серія історії та філософії. – 1961. – Вип.1. – №4. – С.79.

⁵⁴ Могильницкий Б.Г. Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70-х гг. XIX – начала 900-х гг. – Томск, 1969.

⁵⁵ Гутнова Е.В. Историография истории средних веков. – М., 1974.

⁵⁶ Вебер Б.Г. Происхождение религиозных войн в освещении И.В.Лучицкого // Французский ежегодник. 1958.–М.,1959.–С.514–559; Историографические проблемы. – М.,1974.

досягнень "російсько-української історичної школи", початок якій був покладений самими її представниками.⁵⁷

В роботі В.М.Даліна, присвяченій історикам Франції та Великої французької революції⁵⁸, проаналізовано історичні праці та історіографічні концепції французької революції на широкому фоні розвитку історичної науки та історичної думки у Франції ХІХ – ХХ ст. Не дивлячись на те, що в радянській історіографії Французької революції ближче до "істини" вважалися погляди М.Ковалевського, В.М.Далін продовжував відстоювати точку зору Токвіля, яку в результаті свого дослідження підтвердив І.В.Луцицький.

У 1960-х – 1970-х рр. вийшла низка навчальних посібників МГУ з історіографії нового та новітнього часу.⁵⁹ "Историография нового времени стран Европы и Америки" (1967 р.) була першою спробою наукового узагальнення розвитку історіографії нового часу та одночасно першим учбовим посібником. Огляд основних наукових положень, висловлених І.В.Луцицьким на різних етапах наукової творчості був зроблений Б.Г.Вебером у відповідних розділах цього посібника. У 1968 р. вийшов другий том, який хронологічно продовжив аналіз історії історичної думки, розпочатий у виданні 1967 р. Цей двотомник отримав позитивну оцінку наукової громадськості як у СРСР, так і в ряді закордонних країн. Огляд наукових положень І.В.Луцицького знайшов своє відображення і в учбовому посібнику МГУ в 1977 р. Підсумком вивчення історичної думки став навчальний посібник, що вийшов у 1990 р. під редакцією І.П.Дементьєва.⁶⁰ В цьому виданні, яке рецензенти книги відмітили як "велике досягнення вітчизняної історичної науки", авторський колектив прагнув більш об'єктивно оцінити досягнення вітчизняних і зарубіжних вчених, відмовившись від ідеологізації, догматичних уявлень тощо. В розділі, присвяченому російській історіографії в пореформений період, написаному Б.Г.Могильницьким, охарактеризовано історичні погляди І.В.Луцицького.

⁵⁷ Таран Л.В. Вказана праця.–С.14.

⁵⁸ Далін В.М. Историки Франции XIX – XX веков. – М., 1981.

⁵⁹ Историография нового времени стран Европы и Америки / Под ред. Б.Г.Вебера, И.С.Галкина.– М.,1967; Историография новой и новейшей истории стран Европы и Америки / Под ред. И.С.Галкина.– М.,1968; Историография новой и новейшей истории стран Европы и Америки / Под ред. А.В. Адо, И.С.Галкина.– М.,1977.

⁶⁰ Историография истории нового времени стран Европы и Америки / Под ред. И.П.Дементьева.– М.,1990.

Доробок "російсько-української історичної школи" в розробці аграрних відносин у Франції ліг в основу фундаментальної праці А.В.Адо⁶¹, та його численних статей. Селянське питання у Франції стало в центрі уваги його плідної та багаторічної наукової діяльності.

Важливе завдання історіографічного дослідження складає вивчення наступності розвитку радянської історичної науки, нерозривного її зв'язку з іншими поколіннями істориків. Однак тривалий час у вітчизняній історіографії існувала поляризація старого і нового напрямків після подій 1917 р., що привело до нігілізму у відношенні концепцій вчених старої школи та відмовлення від позитивних елементів творчої спадщини дореволюційної історичної науки. Між тим, сказане не можна абсолютизувати і розуміти буквально. І.В. Лучицький не був забутий. До 200-ліття Великої Французької революції. Л.В. Таран опублікувала в Москві листи Івана Васильовича з його київського архіву.⁶² У Києві ж вийшла її стаття про вченого на сторінках Українського історичного журналу.⁶³ В цих роботах доробок вченого був зважено оцінений. Питання наступності історії та нерозривності процесу пізнання історичної дійсності цілком виразно було поставлене на початку 90-х рр. ХХ ст. У цей час посилюється інтерес до досліджень призабутих істориків. Новітні монографії та статті вже позбавлені старих ідеологічних схем. У цей період виходять окремі узагальнюючі праці, які містять нові оцінки суспільно-політичного та наукового життя України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., згадки про участь у ньому І.В.Лучицького.⁶⁴

Детальний аналіз деяких аспектів наукової та громадської діяльності І.В.Лучицького належить Л.В.Таран. На основі значної кількості архівних джерел, зокрема особистого Київського архіву історика, французької і російської наукової літератури дослідниця

⁶¹ Адо А.В. Крестьянское движение во Франции во время Великой буржуазной революции конца XVIII века.– М.,1971.

⁶² Таран Л.В. Письма И.В. Лучицкого [Вступ. статья, комментарий] // Французский ежегодник. 1987. – М.: Издательство АН СССР, 1989. – С.192–211.

⁶³ Таран Л.В. І.В. Лучицький – дослідник історії Французької революції [до 200-ліття революції] // Український історичний журнал, 1989. – №7.– С. 92 – 99.

⁶⁴ Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть. Соціально-політичний портрет.–К.,1993; Матях В.М. Медієвістика в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: криза чи прогрес?–К.,1996; Попович Мирослав. Нарис історії культури України.–К.,2001.

видала низку статей⁶⁵ та монографій⁶⁶, у яких подала докладний історіографічний портрет І.В.Луцицького.

Л.В.Таран, вивчаючи проблеми розвитку французької та російської історичної думки останньої третини ХІХ – першої половини ХХ ст. під кутом зору вивчення проблем Французької революції кінця ХVІІІ ст., у своїх роботах значну увагу приділила "російсько-українській історичній школі" та її традиціям в Україні. Історіографічний процес дослідниця розглянула в тісному зв'язку з синхронними подіями та явищами політичної та соціально-економічної історії.⁶⁷

У праці Таран Л.В. "Историческая мысль Франции и России. 70-е годы ХІХ – 40-е годы ХХ в." з немарксистських, плюралістичних методологічних позицій дана оцінка теоретико-методологічних засад "російсько-української історичної школи", як сполучення позитивістських, марксистських і некантіанських парадигм філософської основи школи, так і концептуальних підходів до вивчення Великої французької революції.⁶⁸

Не менш важливими для дослідження проблеми є подальші роботи Л.В.Таран⁶⁹, у яких вона вперше у вітчизняній історіографії

⁶⁵ Таран Л.В. Иван Васильевич Луцицкий (1845–1918) // Портреты историков. Время и судьбы.: В 2-х т.– Т. 2.–М., Иерусалим. 2000.–С.272–М., 1989.–С.267–275; Таран Л., Мазур І. Українець європейської слави // Київська старовина.–1994.–№5.–С. 74-79; Таран Л.В. Українські сторінки діяльності І.В. Луцицького // Актуальні проблеми вітчизняної історії.– К.: КДПУ ім. М. Драгоманова, 1992.– С.229–235.

⁶⁶ Таран Л.В. Французька історіографія (70-ті роки ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.).–К.,1991; Таран Л.В. Развитие французской, русской и украинской мысли.–К.,1993; Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России. 70-е годы ХІХ – 40-е годы ХХ в.– К.,1994.

⁶⁷ Павленко Г.В. Рец. на кн.: Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России. 70-е годы ХІХ – 40-е годы ХХ в.–К.,1994 // Український історичний журнал.–1997.–№2.–С.141; його ж // Новая и новейшая история.–1997.–№2.–С.185–186.

⁶⁸ Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России. 70-е годы ХІХ – 40-е годы ХХ в.–К.,1994.–С.58.

⁶⁹ Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблема кризи сучасної української історичної науки // Український історичний журнал.–1998.–№5.–С.30–38, 1999.–№1.–С.85–92; Таран Л.В. Новые тенденции в мировой и украинской историографии // Диалог со временем.–Вып.13.–М.,2004.–С.211–231, ця ж стаття надрукована в Польщі. Її основні положення були доповідані на конференції в Лодзі у червні 2004 р.; Таран Л.В. Проблеми епістемології історії від позитивізму до постмодернізму (французька, російська та українська історіографія) // Український історичний журнал, 2007.– С. 185–197; Гусев В.І., Таран Л.В. Иван Васильевич Луцицкий – учений, педагог, громадсько-політичний діяч // Історичний журнал.–2008.–№5 –С. 100 – 107, №6 –С. 94 – 100; Таран Л.В. Иван Васильевич Луцицкий // Енциклопедія історії України. – К., 2009.–Т.6.–С.318–319.

говорить про М.І.Кареева, І.В.Лучицького, М.М.Ковалевського як про представників "російсько-української історичної школи" дослідження проблем історії Французької революції, зіставляючи їх погляди на процеси переростання середніх віків у капіталізм з поглядами сучасних вітчизняних і зарубіжних істориків.

Окремі аспекти громадсько-політичної та наукової діяльності дослідника розглядалися в статтях О.О.Коника, В.А.Потульницького, С.І.Лимана⁷⁰ Зокрема, О.О.Коник торкнувся питання, яке тривалий час з об'єктивних причин залишалося поза увагою дослідників творчої спадщини І.В.Лучицького, а саме діяльності історика як депутата III Державної думи Російської імперії. В.А.Потульницький в контексті висвітлення західноєвропейського впливу на розвиток досліджень з проблем української та світової історії в Україні в другій половині XIX ст. показав розвиток історичних і теоретико-методологічних поглядів І.В.Лучицького. С.І.Лиман першим з українських дослідників показав значення ранніх робіт вченого для розвитку вітчизняної урбаністики.

Громадсько-політична та наукова спадщина І.В.Лучицького досліджується також і у ґрунтовних статтях російських дослідників Ю.Ф.Іванова та С.М.Погодіна⁷¹. Тут варто виділити роботу доктора історичних наук, професора Санкт-Петербурзького державного технічного університету С.М.Погодіна "Русская школа историков: Н.И.Кареев, И.В.Лучицкий, М.М.Ковалевский" (СПб.,1997). Робота написана на стику історіографії, наукознавства та соціології і носить комплексний характер. Залучаючи широкий історіографічний матеріал, автор аналізує, зіставляючи і виявляючи спільне та індивідуально-специфічне, постановку і вирішення М.Кареевим, І.Лучицьким та М.Ковалевським питань досліджень історії Франції напередодні революції кінця XVIII ст., по новому розглядає полеміку І.В.Лучицького та М.М.Ковалевського. При цьому підкреслюється, що вивчення даної проблематики для представників

⁷⁰ Коник О.О. Селянські депутати з України в Державних думах Російської імперії // В кн.: "Українське питання" в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.).–Ч.2.–К.,1999.–С.445–470; Потульницький В.А. Українська та світова історична наука // Український історичний журнал.–2000.–№2.–С.27–40; Лиман С.І. Історія середньовічного міста в працях медієвістів України в 1805–80-ті роки // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія „Історія”.–2003.–№9.–С.201–209.

⁷¹ Иванов Ю.Ф. И.В. Лучицкий – выдающийся ученый, педагог и общественный деятель // Вопросы истории.–2000.–№1.–С.150–159; Погодин С.Н. Иван Васильевич Лучицкий (1845–1918) // Новая и новейшая история.-2000.-№6.–С.174–192.

"школи" мало не суто академічний характер, а було обумовлене ще й потребами російської дійсності. Тим самим робиться акцент на ще один аспект наукового підходу – на зв'язок науки із суспільством, органічний зв'язок з потребами реального життя, що було однією з важливих рис "російсько-української історичної школи".

Зауважимо, що в сучасній російській історіографії термін "російська історична школа" "несе в собі конкретне відображення вітчизняної (російської – Л.Т., Н.Л.) історіографії, як більш вузького напрямку в дослідженнях французької революції кінця XVIII ст."⁷², та пов'язане з іменами М.І.Кареева, І.В.Лучицького та М.М.Ковалевського. Хоча Г.П.Мягков, який проводив детальне дослідження терміну "російська історична школа", в своїх роботах повністю виключав з цього поняття І.В.Лучицького.⁷³ Г.П.Мягков, вважав основними критеріями для виділення "шкіл" загальні методологічні прийоми, що об'єднують групу істориків, групування навколо одного вченого, навколо одного університету. Звідси виходило, що поняття "школа" більш вузьке, яке складає відгалуження широкого напрямку. В даному випадку напрям характеризувався переважанням інтересу до соціально-економічної сторони історії, до аграрних відносин та селянства і до цього напрямку або течії відносився, на думку Г.П.Мягкова, І.В.Лучицький. Окрім класових, методологічних позицій істориків, "школа" визначалася ще й схожістю методики дослідження. Важливим фактором формування "російської історичної школи" Г.П.Мягков вважав також зв'язок її представників у вирішальні роки складання їх, як вчених, з Московським університетом.

Теоретико-методологічні та історичні погляди І.В.Лучицького в своїй роботі⁷⁴ побічно розглядав і С.П.Стельмах. Вивчаючи проблему становлення теорії та методології історії в Україні в XIX – на початку XX ст., поза увагою дослідника не залишилися й теоретичні праці І.В.Лучицького.

⁷² Погодин С.Н. "Русская школа" историков: Н.И.Кареев, И.В.Лучицкий, М.М.Ковалевский.– Автореф. дисс. ... докт.ист.наук.–СПб.,1998.–С.7.

⁷³ Див.: Мягков Г.П. "Русская историческая школа": Методологические и идейно-политические позиции.– Казань,1988; Бухарев В.М., Мягков Г.П. Российская революциология "за" и "против" революции // Историческая наука в меняющемся мире.–Вып.1.Историкография всеобщей истории.–Казань,1993.–с.102–105.

⁷⁴ Стельмах С.П. Історична думка в Україні XIX – початку XX століття.–К.,1997.

До постаті вченого звертається й Оноприєнко В.І.⁷⁵ Висвітлюючи життєвий шлях найбільш відомих представників родини Лучицьких, автор зупиняється на розповіді про життя, наукову та громадську діяльність професора І.В.Лучицького.

З початку 90-х рр. ХХ ст. все більше увагу дослідників стали привертати питання суспільно-політичного життя країни кінця ХІХ – початку ХХ ст. та участі в ньому окремих представників прогресивної громадськості. З'являються наукові дослідження, в яких на фоні політичного розвитку розкривається постать І.В.Лучицького в якості діяча українського національного руху.⁷⁶

Окремо варто відмітити видання, присвячені історії Київського університету. На сьогоднішній день залишається актуальною "Історія Київського університету", видана в 1959 р.⁷⁷ У 1984 р. вийшов невеликий збірник документів і матеріалів⁷⁸, присвячений 150-річчю університета. В 90-ті рр. ХХ ст. поживилася дослідницька діяльність з вивчення історії Київського університету. В.А.Короткий та В.І.Ульяновський упорядкували збірники документів і матеріалів "З іменем Святого Володимира" та "ALMA MATER...".⁷⁹

Підсумовуючи огляд історіографії з досліджуваної теми, необхідно констатувати, що за більш ніж сторічний період у вивченні громадсько-політичної та наукової діяльності І.В.Лучицького нагромаджено значну кількість літератури, яка стосується окремих аспектів проблеми. Однак ця література не є систематичною і не охоплює проблему в цілому. Обставини склалися так, що до цього часу ще не було написано спеціальних монографічних досліджень, які б комплексно розглядали діяльність І.В.Лучицького. Головна увага дослідників концентрувалась на дослідженні окремих наукових праць історика, значна частина яких залишилася, на жаль,

⁷⁵ Оноприєнко В.І. Владимир Иванович Лучицкий. 1877–1949.–М.,2004.

⁷⁶ Білоус А.О. Діяльність конституційно-демократичної партії в Україні під час першої російської революції (1905–1907 рр.).–Дис. ... докт. іст.наук.–К.,1993; Білокінь О.І. Українське питання в Державній думі Російської імперії (1906–1917 рр.).– Дис. ... канд.іст.наук.–Х.,2001.

⁷⁷ Історія Київського університету. 1834–1959 / Під ред. О.З.Жмудського.–К.,1959.

⁷⁸ Киевский университет: Документы и материалы. 1834–1984.–К.,1984.

⁷⁹ З іменем Святого Володимира. У 2 кн. / Упоряд. В.А.Короткий, В.І.Ульяновський. – К.,1994; ALMA MATER: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / Упоряд. В.А.Короткий, В.І.Ульяновський.–К., 2000–2001.–Кн.1.

поза увагою. У літературі зустрічаємо чимало суперечностей і перекручень щодо оцінки діяльності вченого. Деякі питання з цього приводу залишаються дискусійними.

Таким чином, в умовах, що склалися в процесі вивчення творчої спадщини І.В.Луцицького, вже давно назріла необхідність ґрунтовно і цілісно дослідити наукову та громадсько-політичну діяльність вченого як одного з провідних діячів української та світової науки другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Для написання даного наукового дослідження було залучено широке коло архівних і друкованих джерел, різних за походженням та інформаційними можливостями.

Джерельна база роботи представлена як опублікованими, тобто введеними до наукового обігу, так і неопублікованими матеріалами. Останні знаходяться в архівосховищах України та Росії: Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (ІР НБУВ), Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДІАК України), Відділі рукописів Російської державної бібліотеки (ОР РГБ), Державному архіві Російської Федерації (ГАРФ).

Головний масив документів, без яких неможливо науково досліджувати проблему, зберігається в ІР НБУВ. Це фонд І.В.Луцицького, який переважну частину свого життя прожив у Києві, а тому більшість документальних матеріалів, присвячених його науковій та громадсько-політичній діяльності, зосередились саме тут. Все своє життя вчений збирав рукописні матеріали та книги, робив виписки із закордонних архівів для власної бібліотеки, яка пізніше була передана рідному університету.⁸⁰

Архів І.В.Луцицького, який охоплює період з 1869 по 1918 рр. нараховує близько тисячі одиниць збереження. Основна їх частина зберігається окремим особовим фондом у ІР НБУВ під № 66 та нараховує 573 одиниці збереження. Тут міститься велика кількість матеріалів, яка різноманітна за типологією, походженням, фактологічною наповненістю та характером. Серед них важливе місце посідають стародруки, наукові нотатки, автографи праць

⁸⁰ Тарле Е.В. Собрание сочинений: В 12 т.–Т.11.–М., 1961.–С.408.

І.В.Луцицького, біографічні матеріали, документи про службову та громадську діяльність, листи та фотографії, а також архів дружини – М.В.Луцицької, відомої перекладачки та знавця скандинавської літератури.

У зв'язку з тим, що фондування за окремими фондами в ІР НБУВ розпочалося у 1960 р., частина архіву І.В.Луцицького, що вже була описана і входила до II і III "відділів" (нині – фондів) там і залишилась. Тому частина матеріалів архіву вченого зберігається в комплексних фондах.

У роботі широко були використані епістолярні матеріали архіву історика, що зберігаються як в особистому фонді вченого так і фонді №3 (листування). Серед багатой епістолярії І.В.Луцицького відклалися листи до нього від В.Г.Короленко, М.С.Лєскова, А.В.Лисенко та інших провідних діячів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Особливо активно вчений листувався з колегами, як в Україні, так і закордоном, та з учнями. Серед них необхідно виділити листи від і до М.М.Ковалевського, М.І.Карєєва, В.С.Іконникова, В.К.Піс-корського, Є.А.Кивлицького, до дружини М.В.Луцицької, з яких ми дізнаємося про наукову діяльність І.В.Луцицького.⁸¹

Серед листування, яке становить більше половини архіву, кількісно переважають листи-звернення. Значна частина цих документів висвітлює зусилля І.В.Луцицького, спрямовані на підтримку прогресивних діячів і революціонерів, переслідуваних царським урядом. Ці матеріали представлені в архіві офіційним та особистим листуванням, заявами політичних в'язнів, засуджених до заслання, їхніх родичів з проханням порушити клопотання про пом'якшення покарання.⁸² Про задоволення або відмову численних клопотань І.В.Луцицького свідчать повідомлення директора та віце-директора департаменту поліції, товариша міністра внутрішніх справ, Київського генерал-губернатора.⁸³

Серед численних клопотань необхідно виділити прохання студентських українських громад міста Харкова, Миколаєва та

⁸¹ ІР НБУВ.–Ф.ІІІ.–Спр. 8059–8066, 15080; 49987–50020; 15797; 7829, 9972; Ф.71.–Спр.760.

⁸² ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр. 403–411; Ф.ІІІ.–Спр. 14810, 14811, 14829, 14830, 14846, 15237, 15554, 15592, 15772, 15851, 15877, 15880, 16046, 16063, 16300–16306, 16373, 16448, 16479, 57430–57432.

⁸³ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр. 386–406; Ф.ІІІ.–Спр. 9670–9672, 16296–16298.

інших міст відстояти інтереси української школи в Державній думі.⁸⁴

Листи від Київського міського голови⁸⁵ та Голови Двірцевої дільничної виборчої комісії⁸⁶ міста Києва повідомляють про діяльність гласного І.В.Луцицького як Голови Статистичної комісії та в якості редактора друкованого органу міської Думи "Известий Киевской Городской Думы", про виступи І.В.Луцицького як депутата від Києва у III Державній думі із підтримкою клопотань.

Архів І.В.Луцицького містить чимало інформації стосовно його життя та діяльності в якості гласного Полтавського губерньського земства. Це листи від Голов різноманітних товариств, повідомлення про обрання в члени комісій, різноманітні запрошення, прохання прочитати публічні лекції з благодійною метою, листи-клопотання від селян з проханням захистити від свавілля поміщиків, виділити кошти під будівництво шкіл, церков тощо.⁸⁷

У архіві широко представлена інформація про видавничу діяльність І.В.Луцицького, про співпрацю з різноманітними періодичними виданнями, збірниками, типографіями, книжково-торгівельними фірмами та магазинами.⁸⁸

В роботі були використані і численні наукові нотатки професора І.В.Луцицького.⁸⁹ Дослідницька праця вченого була високо оцінена науковою громадськістю: він був заслуженим професором Київського університету, почесним членом Петербурзького університету, членом-кореспондентом Імператорської Академії наук, почесним доктором університету Глазго.

Чималу групу неопублікованих джерел становлять звіти, протоколи засідань культурно-освітніх товариств та політичних партій, проекти уставів політичних партій, проекти резолюцій, програми доповідей, журнали нарад земських та міських діячів⁹⁰, а також стенограми виступів у засіданнях Державної думи Ця група документів містить цікаву інформацію про громадсько-політичну діяльність І.В.Луцицького: активну участь у засіданнях і в роботі

⁸⁴ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр. 258–260.

⁸⁵ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр. 237–239, 240–243, 252.

⁸⁶ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр. 246–249.

⁸⁷ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр. 260, 266, 269, 270–278, 281–283, 287–299, 300–312, 455.

⁸⁸ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр. 235, 237–239, 284, 343, 348, 378.

⁸⁹ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр. 204–206, 209–213.

⁹⁰ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр. 195, 214–217, 219–221, 222–230, 232–234, 237–239, 250, 253–255, 266, 351, 412, Ф.114.–Спр.17.

товариств, роботу в комісіях, у місцевих осередках Конституційно-демократичної партії і т.ін.

Незначна кількість матеріалів, які дають додаткову інформацію щодо життя та діяльності І.В.Лучицького зберігається в ІР НБУВ у фондах О.Ф.Кістяківського (ф.61), В.М.Доманицького (ф.95), Є.О.Ківлицького (ф.71), фондів товариства "Просвіта" в місті Києві (ф.114) та Київського університету.

При вивченні громадської та видавничої діяльності І.В.Лучицького були використані матеріали фондів Київського губернського жандармського управління (ф.274), Канцелярії Київського окремого цензора (ф.294), Київського тимчасового комітету в справах друку (ф.295), Київської судової палати (ф.318), які зберігаються в ЦДІА України в м. Києві. Матеріали цих фондів висвітлюють різні аспекти діяльності ліберального депутата Київської міської думи, редактора демократично спрямованої газети "Киевские отклики" І.В.Лучицького в умовах гонінь з боку властей.

Окремі відомості про наукову діяльність та співпрацю містяться серед документів особового походження, зокрема листів, які зберігаються в ОР РГБ у фондах В.І.Герье (ф.70), М.А.Рубакіна (ф.358), А.В.Пешехонова (ф.225), М.І.Кареева (ф.119), В.К.Піскорського (ф.604), В.Г.Короленко (ф.135).

Використання архівних матеріалів особового походження дає можливість дізнатися про маловідомі факти громадсько-політичної та наукової діяльності І.В.Лучицького, зрозуміти мотиви прийняття ним окремих рішень, а також з'ясувати прагнення інших представників громадського та наукового життя, які активно співпрацювали з вченим. Оскільки листування дозволяє глибше проникнути в творчу лабораторію історика, точніше оцінити ті чи інші факти його біографії, то в зв'язку з цим була використана широка епістолярна спадщина вчених та громадських діячів: М.І.Кареева, М.М.Ковалевського, В.І.Герье, В.К.Піскорського, В.Г.Короленко та ін.⁹¹

Суттєвим доповненням джерел дослідження стали матеріали фондів департаменту поліції МВС (ф.102) та Третього відділу власної Його імператорської величності канцелярії (ф.109), що зберігаються в Державному архіві Російської Федерації. Матеріали цих фондів містять цікаву інформацію про спостереження за

⁹¹ ОР РГБ. – Ф.70. – П. 48.– Ед.хр.11; П. 34.– Ед.хр.76; Ф.604.– К. 14. – Ед.хр.16; Ф.135.–Рзд. II.–П. 28.–Ед.хр.86; Ф.119.– К. 14.– Ед.хр.62–65.

І.В.Луцицьким з боку влади при виїзді за кордон, про підтримку ним революційно налаштованих студентів тощо.

Отже архівні матеріали з названої проблеми – це величезний масив документів, який включає в себе матеріали діловодства державних установ, громадських організацій, наукові нотатки, виписки з закордонних архівів, конспекти лекцій, листування І.В.Луцицького та його сучасників тощо. Більшість документів написана російською мовою, решта українською, французькою та італійською. У переважній більшості документів інформація відзначається високою достовірністю, хоча, звичайно, до уваги бралися соціальні чинники походження джерела, світоглядні позиції автора.

Інший інформаційний масив – друковані джерела. Найбільшу їх групу становлять праці І.В.Луцицького, як друковані, так і архівні, а також роботи деяких інших дослідників (М.І.Кареева, М.М.Ковалевського, Є.В.Тарле), які допомагають розкрити загальноісторичні погляди, концепції історика, значення його висновків у сучасному йому науковому світі. Оцінити вклад вченого у вітчизняну та зарубіжну історіографію, охарактеризувати методологію історика можливо в порівнянні положень, які містяться в їхніх працях, з ідеями їх попередників та сучасників. Для цього залучена широка література. Праці І.В.Луцицького переважно короткі за об'ємом, які публікувались в українських та російських часописах міст Києва, Петербургу, Москви: "Университетские известия", "Знание", "Устои", "Киевская старина", "Северный вестник", "Исторический вестник", "Юридический вестник", "Русское богатство", "Мир божий", "Новое слово", "Русская мысль". Виняток становлять великі за розміром праці І.В.Луцицького, серед яких можна виділити такі: "Гугенотская аристократия и буржуазия на Юге после Варфоломеевской ночи" (СПб., 1870.–60 с.), "Феодальная аристократия и кальвинисты во Франции" (К., 1871.–Ч.1.–562 с.), "Католическая лига и кальвинисты во Франции" (К., 1877.–Т.1.–560 с.).

За проблемним підходом праці І.В.Луцицького можна поділити на дослідження з історії релігійних війн та демократичних рухів у Франції XVI ст., з історії соціально-економічного розвитку України другої половини XVII–XVIII століть та з історії аграрних відносин у Франції напередодні та під час Великої французької революції кінця XVIII ст.

Ряд наукових розвідок вченого присвячено економічному та політичному розвитку країн та міст Європи, розвитку європейської науки та освіти, а також діяльності окремих відомих та маловідомих історичних постатей.⁹²

Виходячи з мети роботи наукові праці І.В.Луцицького розглядалися як історичні та історіографічні джерела, які несуть в собі певну історичну інформацію та відбивають рівень знань і сферу їх побутування в суспільстві на час її створення, суспільно-політичні та ідейні погляди вченого.

Загалом, за понад п'ятдесят років науково-літературної діяльності, І.В.Луцицький видав на російській та французькій мовах понад 170 праць, статей, документальних публікацій, повідомлень, рецензій та перекладів з передмовами.

Таким чином, праці І.В.Луцицького становлять важливий комплекс джерел, які допомагають проаналізувати науковий доробок вченого.

Серед друкованих джерел не можна обминути Стенографічні звіти Державної думи третього скликання (1907–1912 рр.). Впродовж багатьох років роботи III Державної думи нагромадилися десятки томів стенографічних протоколів сесій Думи, а також оглядів діяльності комісій та відділів Думи, звітів думських фракцій. Вони відображають найважливіші проблеми, які стояли перед громадськістю у досліджуваний період, непрості суперечки, що точилися між національними представниками, партіями, депутатськими групами тощо. У цьому сенсі проаналізовано діяльність І.В.Луцицького, який був обраний депутатом від міста Києва до Державної думи третього скликання, про що "Газета по-киевски" в період "помаранчевої" революції надрукувала статтю. Аналогії були прозорі.

Повніше розкрити обставини життя та творчості І.В.Луцицького дозволяють опубліковані джерела особового походження: мемуари, щоденники, листи, які складають також важливий джерелознавчий комплекс.

⁹² Луцицкий И.В. Маккиавели // В кн.: Энциклоп.словарь / Брокгауз и Ефрон.—1896.—Т.35.—С.420–421; Максимилиан I / там само.—С.436–437; Людовик XV / там само.—С.230–232; Людовик XVI / там само.—С.232–233; Тюрго / Энциклоп.словарь / Брокгауз и Ефрон.—1902.—С.334–339 та ін.

Образ демократичної інтелігенції 60-х рр. XIX – початку XX ст. був у значній мірі баналізований, на нього навели хрестоматійний глянець, тому нам зараз важко побачити за вичурними фразами живих людей. І лише мемуарна література дає нам можливість дізнатися, чим жила демократична інтелігенція пореформеної Росії, краще зрозуміти ту духовну атмосферу, в якій вона формувалась.

Центральне місце серед таких джерел займають, безперечно, мемуари дружини І.В.Луцицького – М.В.Луцицької⁹³, які також мають свою власну історію. Світлана Ігорівна Луцицька, правнука вченого, багато років робила героїчні спроби видати "Спогади", але офіційні часописи в Москві ними не цікавилися. В 90-х рр. в Україні з'явився новий академічний інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, де почали старанно збирати все, що стосується вітчизняної української історії. І лише у 2003 р. Інститут загальної історії РАН та Інститут української археографії АН України взялися за видання тексту спогадів М.В.Луцицької⁹⁴ за активною участю її правнуки – С.І.Луцицької.

"Спогади" М.В.Луцицької дають можливість познайомитись з невідомими сторінками особистого життя вченого, його родини, їх громадської діяльності на тлі вітчизняної та закордонної історії. Мемуари цікаві і як джерело з історії Київського університету. Завдяки "Спогадам" перед читачем постає ще одна видатна особистість, "героїня свого часу", – сама авторка, М.В.Луцицька (1852–1924). Ця постать досі залишалася майже невідомою для нащадків, а між тим М.В.Луцицька в свій час відігравала велику роль в громадському житті Києва і зробила також неоціненні внески в вітчизняну освіту і культуру.

Серед інших опублікованих мемуарних джерел необхідно згадати спогади та щоденники М.Карєєва⁹⁵, В.Модестова⁹⁶,

⁹³ Луцицкая М.В. Мемуары.– М., 2003.

⁹⁴ Новікова О. Слово про Луцицьких.– В кн.: Луцицкая М.В. Мемуари.–М.,2003.– С.172. У 2007 р. ці ж наукові установи видали: «Українознавчі студії та мемуари Івана та Марії Луцицьких(кінець XIX – початок XXст.). Київ.–404 с.

⁹⁵ Кареев Н.И.Прожитое и пережитое.– Л.,1990.

⁹⁶ Модестов В.И. В Казани и в Киеве // Исторический вестник.– СПб.,1885.–Т. XXII.– №12.–С.588–605.

Є.Чикаленка⁹⁷, О.Кістяківського⁹⁸, В.Самійленка⁹⁹, М.Василенка¹⁰⁰. Тут зібраний цікавий оригінальний матеріал про наукову та громадсько-політичну діяльність І.В.Луцицького. Цей матеріал не позбавлений деяких неточностей, відчувається суб'єктивна упереджена оцінка людей, подій, що природно для документів такого типу. Тим не менш, спогади є дуже важливим, інформаційно насиченим джерелом, оскільки передають атмосферу епохи, її колорит, віддзеркалюють суспільні погляди, що були панівними на час їх написання. Цінність щоденників полягає в тому, що вони створюються по гарячих слідах подій, нерідко у той самий день, коли вони відбулися.

Найбільш поширене джерело особового походження – це приватне листування. Величезну пошукову роботу виконали С.В.Оболенська, С.М.Гурвич¹⁰¹ та Л.В.Таран¹⁰², які видали низку листів з багатой епістолярної спадщини науковця.

Опубліковані листи І.В. Луцицького до В.С.Іконникова, з яким він листувався протягом всього життя, до Є.А.Ківлицького, М.В.Луцицької, П.Л.Лаврова містять цікаву інформацію про перебування вченого в закордонних відрядженнях, зокрема про роботу в архівах Франції, подорожі мальовничими краями Європи, а також прослідковується оцінка І.В.Луцицьким політичних подій, які мали місце у Франції, відмічається його повага до традицій французького гуманізму та освіти, цікавість робітничим і демократичним рухом, демократичними настроями французьких селян тощо. Особливу привабливості набуває І.В.Луцицький завдяки його листам до дружини та дітей.

Важливий пласт джерел для дослідження громадсько-політичної та наукової діяльності історика становлять опубліковані

⁹⁷ Чикаленко Є.Х. Щоденник (1907–1917).–Львів, 1931; Чикаленко Є.Х. Спогади (1861–1907).–К., 2003.

⁹⁸ Кістяківський О.Ф. Щоденник.– Т.1–2.–К., 1995.

⁹⁹ Самійленко В.І. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Переспіви та переклади. Статті та спогади.–К., 1990.

¹⁰⁰ Василенко М.П. Історія мого приват-доцентства (Уривок із спогадів) // ALMA MATER: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / Упоряд. В.А.Короткий, В.І.Ульяновський.–К., 2000–2001.–Кн.1.

¹⁰¹ Оболенская С.В., Гуревич С.Н. Письма И.В. Луцицкого П.Л. Лаврову // В кн.: Французский ежегодник. 1982.–М., 1984.–С.225–235.

¹⁰² Таран Л.В. Письма Луцицкого И.В. // В кн.: Французский ежегодник. 1987.–М., 1989.–С.192–210.

збірники документів, які мають безпосереднє чи опосередковане відношення і до громадсько-політичної діяльності І.В.Луцицького.¹⁰³ Серед таких необхідно відмітити збірник документів "Либеральное движение в России. 1902–1905 гг.". Документи та матеріали, що увійшли до збірника, розкривають у всій складності та суперечливості початковий етап формування ліберальних партій Росії, розробку їхніх програм, стратегічного і тактичного курсу напередодні та під час першої російської революції. Включені базові документи та матеріали протопартійних організацій "Союза освобождения", "Союза земцев-конституционалистов", земсько-міських з'їздів, у яких досить активну участь приймав І.В.Луцицький. Окрім цього, професор І.В.Луцицький був одним із засновників Конституційно-демократичної партії та входив до її Центрального комітету.

Чималу групу друкованих джерел становить періодична преса. З середини ХІХ ст. розпочався швидкий розвиток періодичних видань. Українські часописи другої половини ХІХ – початку ХХ ст. містили різноманітну інформацію про події суспільно-політичного життя країни, діяльність культурно-освітніх товариств і партій, їх ідеологічні програми та прагнення лідерів тощо. Неодноразово на сторінках преси згадувалося прізвище І.В.Луцицького. Робота з періодикою була дуже ретельною та трудомісткою, яка вимагала чимало часу для опрацювання. Однак вона забезпечила широкі можливості в доборі фактичного матеріалу, який доповнював архівні та інші джерела. Повідомлення газет вимагали критичного ставлення та всебічної перевірки. При їх використанні враховувались умови, в яких вони були опубліковані, та суб'єктивне сприйняття різними авторами певних подій і явищ.

Досить широко в роботі використана українська щоденна газета "Рада", яка виходила українською мовою в Києві під редакцією Є.Чикаленка та представляла собою певний координаційний центр українського національно-визвольного руху

¹⁰³ Либеральное движение в России.1902–1905 гг.–М.,2001; Програмные документы политических партий России дооктябрьск. периода.–М.,1991; Российские либералы: кадеты и октябристы. Документы, воспоминания, публицистика. / Сост.Д.Б.Павлов, В.В.Шелохаев.–М.,1996; Политические партии России. Конец ХІХ–первая треть ХХ века. Докум. наследие. Съезды и конференции кадетской партии.1908–1914 гг.–М.,2000.– Т.2; 3 історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (ХІХ–30-ті рр. ХХ ст.).Документи і матеріали.–К.,1999.

Наддніпрянщини. Присвячена, головним чином, висвітленню та відстоюванню інтересів українства, ознайомленню читачів з усіма проявами національного суспільного життя в Україні, "Рада", наскільки дозволяли умови свободи обговорення політичних питань, присвятила низку статей з'ясуванню тактики українців на виборах до Державних дум та відстоюванню українських інтересів у Думі. У цьому контексті неодноразово на сторінках газети згадувалось ім'я І.В.Луцицького.

Для розгляду громадського життя Києва та політичного життя країни були використані: "Известия Киевской городской думы", "Громадська думка", "Киевская заря", "Киевский голос", "Киевский курьер", "Киевлянин", "Киевская речь", "Киевские отклики", "Газета по-киевски", де відображено ті непрості проблеми, які стояли перед українцями на початку ХХ ст.

Підсумовуючи огляд джерел, можемо відзначити, що рівень документального забезпечення досліджуваної проблеми є достатнім. Збереглася велика кількість документальних матеріалів по темі дослідження, які переважно знаходяться в архівах та бібліотеках України та Росії. Для залучення широкого їх кола довелося провести чималу пошукову роботу. Складність її полягала в тому, що більшість матеріалів з досліджуваної теми носять фрагментарний характер, вимагають доповнення інформацією з інших джерел. Робота з матеріалами архіву І.В.Луцицького була ускладнена через вкрай нерозбірливий почерк автора. Проведена пошукова робота дала можливість виявити велику кількість нових документів, які введено в науковий обіг вперше. Використання у комплексі архівних та друкованих джерел сприяло виконанню поставленої мети об'єктивно з'ясувати і проаналізувати громадсько-політичну та наукову діяльність І.В.Луцицького, охарактеризувати його не лише як визначного наукового діяча, але й як талановитого викладача, патріота, громадсько-політичного діяча, оцінити його роль у розвитку суспільно-політичного та наукового життя країни другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ І.В.ЛУЧИЦЬКОГО ЯК НАУКОВЦЯ

Життєвий шлях Івана Васильовича Лучицького був наповнений багатогранною науковою та громадсько-культурною діяльністю. Своєю невтомною працею він вніс значний вклад у розвиток історичної науки та у справу відродження історії та культури своєї держави.

Іван Васильович Лучицький (В.; И.Л.; Л.; Л-ий; И.; Л-кий; (,И.); Фра-Мориель; Х.; F. M-l; Fra Moriel)¹⁰⁴ народився 2 червня 1845 року в Кам'янці-Подільському. Родина Лучицького – давня у Волинському краї. Один з предків був у XVI столітті укладачем першої типографії Острозького (і навіть судився за "опозицію" начальнику типографії).¹⁰⁵ Пращури матері Івана Васильовича – вихідці з Рязанської губернії.

Єдиний син в родині, Лучицький І., не мав товаришів і ріс в оточенні дорослих до 13-літнього віку. Його батько, Василь Іванович Лучицький, викладав давні мови в духовній семінарії, заслужив серед вихованців репутацію кращого вчителя. Серед давніх мов батько І.Лучицького викладав давньо-єврейську мову, і це давало привід до зближення з місцевими гебраїстами, равинами, які приходили для вчених розмов до вчителя семінарії, і тоді ж малий хлопець зміг познайомитись з цими надзвичайно

¹⁰⁴ Масанов И.Ф. Словарь псевдонимов.–Т.2–3.–М.,1949.–С.745.

¹⁰⁵ Тарле Е.В. И.В.Лучицкий: К пятидесятилетию его научно-литературной деятельности. 1863–1913 // Голос минувшего.–1914.–№1.–С.42.

цікавими представниками єврейства, до яких він завжди ставився з великою симпатією і прихильністю.¹⁰⁶ Через саркастичне ставлення до релігійних ритуалів батько змушений був перейти до світського учбового закладу. Сина він підготував до вступу одразу у третій клас Кам'янець-Подільської гімназії. У 1857 році в цьому учбовому закладі ще панували миколаївські порядки. Військові вправи, маршування, щоденні нещадні тілесні покарання учнів – ось що зустріло хлопчика у гімназії. В розмові зі своїм учнем Є.Тарле, І.В.Лучицький згадував, що інспектором був якийсь Шульгін (незабаром помічник попечителя Віленського округу), що морив учнів стоянням у церкві та вимагав механічного заучування ("звідси і до сих пір") підручника протоієрея Скворцова, який був написаний досить незрозумілою мовою.¹⁰⁷

В перший день занять хлопчик був наляканий загрозою тілесного покарання, а на другий день – і покараний за якусь дрібницю. Наслідком цих перших вражень була нервова гарячка, від якої він відійшов лише через три місяці. Цей випадок, і взагалі вся атмосфера, в якій проходило дитинство, вплинули на характер І.В.Лучицького, усілякого роду пригнічення було для нього неприйнятним. З 1858 року шкільний режим став іншим: припинилося маршування, з'явилися нові викладачі, які зовсім по іншому ставилися до учнів. А ще через рік (І.Лучицький був тоді в 5-му класі) гімназію відвідав і новий попечитель округу, відомий М.І.Пирогов. У І.В.Лучицького про нього залишилося величезне враження, радісне, про яке він згадував і через багато років не без хвилювання. В той день він зрозумів яким має бути педагог. "Це враження, бесіди з новими молодими вчителями – все це зміцнило в мені те, про що я вперше дізнався від батька, ідею правди і справедливості, ідею любові до ближнього"¹⁰⁸, – розповідав пізніше Іван Васильович. І, з погляду на життя І.В.Лучицького, не можна не згадати слова Пирогова, спрямовані юному І.Лучицькому: "Я сподіваюсь ви будете гарно навчатись і з вас вийде гарний діяч в майбутньому"¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Грушевський О. Пам'яті проф. І.В.Лучицького // Наше минуле.–1918.–№3.–С.100.

¹⁰⁷ Тарле Е.В.Вказана праця.–С.43.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Там само.

З п'ятого класу І.Луцицький мріяв стати математиком і поступити на математичний факультет. Заняття математикою залишили в його розумі значні відбитки: прагнення до точності й до повноти аргументації. Характерним було і коло його читання. В сьомому класі юнак вже читав серйозні історичні твори. Займаючись по реакційному підручнику М.В.Устрялова¹¹⁰, І.Луцицький втратив інтерес до рідної історії. Підручник Устрялова ніяк не міг захопити учнів і посіяти любов до історії. Це була суха книжка і ніколи б не змогла зацікавити минулим.¹¹¹ "Цей підручник, з його відомим "едва ли не жид" відносно кожного іншого самозванця, викликав в мене сміх", – зізнається І.В.Луцицький. Трохи більше давав підручник В.Я.Шульгіна¹¹², який заохотив юнака до загальної історії. З історії, І.Луцицького перше, що зацікавило – це боротьба Нідерландів з Філіпом II. Зацікавила вона своїм героїчним характером і гаслом визволення з-під релігійних утисків Іспанії. Нідерландську революцію В.Шульгін трактував як національний рух і виступ проти католицизму.¹¹³ Це співпадало з настроями І.Луцицького, створеними змушеними походами по неділях і святах до церкви та заучуванням Закону Божого.

Захоплення математикою все ж продовжувалось до сьомого класу, коли в руки юнака потрапили книги Гізо ("История цивилизации в Европе") і Шлосера ("История XVIII века"). Ці книги призвели до повного перевороту в його розумовому житті. Впливу Шлосера І.В.Луцицький приписує остаточне сформування своїх етичних поглядів і, зокрема, закріплення ненавистю до будь-якого насильства. Шлосер закінчив те, що було розпочато батьком І.Луцицького і деякими враженнями з дитинства щодо відношення влади до євреїв і поляків. "У місті більшість населення складали поляки і євреї. В дитинстві, – розповідає Іван Васильович, – я грав з дітьми євреїв-сусідів, і мені доводилось втрачати цих товаришів, оскільки ще і тоді їх забирали з їхніх родин, щоб віддати у кантоністи. Я вислуховував не раз і не два крики, плач і ридання

¹¹⁰ "Русская история", написана М.В.Устряловим у 1836 р. і доповнена в 1842 р., була затверджена як офіційний підручник.

¹¹¹ Грушевський О. Вказана праця. – С.100.

¹¹² В.Я.Шульгін читав загальну історію в Київському університеті з 1849 по 1862 рік. Видав „Курс истории средних веков”. – К, 1852 та „Курс истории нового времени”. – К, 1861.

¹¹³ Иванов Ю.Ф. И.В.Луцицкий – выдающийся ученый, педагог и общественный деятель // Вопросы истории.–М.,2000.–№1.–С.150.

товаришів та їхніх батьків, коли з'являлись представники влади у сусідні з нами домівки і забирали дітей. На мою нервову натуру це справляло жахливе враження. Я просинався серед ночі, мені чулись і уві сні крики і стони, та немало зусиль коштувало матері заспокоїти мене і напічкати бромом".¹¹⁴ Крім того, вже в 1905 – 1906 рр., коли І.Луцицькому довелося приймати участь у комітеті надання допомоги постраждалим під час жовтневого погрому в Києві, перед ним воскресла з вражаючою живістю постать одного з відвідувачів батька – Аврама, його довга сива борода, величні рухи. Ці враження дитинства були пов'язані не тільки з євреями, але і з поляками; він був з багатьма з них, загиблими потім в 1863 р., у близьких і дружніх відносинах. "Взагалі про національну винятковість, про людиноненависницькі тенденції тоді не було і помину, і родина і гімназія виховували мене в інших почуттях. І в книзі Шлосера я знаходив відлуння того ж, його "Історія" – свідчення того ж", – згадував Іван Васильович.¹¹⁵ Тепер інтереси юного Луцицького І. виявились повною мірою і остаточно, він більше не вагався і вирішив стати істориком.

Захоплення історією було повне, математика і все інше було закинуто. Він поглинав книги з історії одна за одною, читав праці і з політичної економії, особливо ті, що торкалися історичних питань.

Розпочавши навчання в рідному місті, гімназію він закінчив у Києві. В кінці 1861 р. батька І.Луцицького перевели в Першу київську гімназію, в якій юнак і завершив свою середню освіту. І вже з сьомого класу гімназист І.Луцицький умудряється одночасно і готуватися до завершення курсу і слухати лекції В.Шульгіна в університеті. Лекції Шульгіна справили на Івана Васильовича велике враження. Він детально викладав історію античних політичних установ. "Це захоплювало мене повністю, відкривало нові горизонти, нові точки зору на історичний розвиток людства. Цей курс був несамотійним, однак викладав його професор добре", – говорив в розмові з Є.В.Тарле І.В.Луцицький.¹¹⁶

У 1862 р. І.Луцицький вступив до історико-філологічного факультету Київського університету. Увійшов він туди з

¹¹⁴ Тарле Е. Собрание сочинений: В12 т.– Т.11.–М.,1961.–С.380.

¹¹⁵ Тарле Е. Вказана праця.–С.381.

¹¹⁶ Там само.

найкращими надіями, однак очікування його не виправдались. Шульгін залишив університет, відмовившись читати одночасно з курсом загальної і російську історію. Після цього на факультеті залишилися посередні викладачі. Не було викладачів, які б могли зацікавити молодь широтою знань та передовими поглядами. Взагалі факультет являв собою картину повного розкладання: професорів було мало, лише два класики, один історик, один славіст, один філософ та один історик російської літератури.¹¹⁷ Така ситуація тривала ще довгі роки. Так, наприклад, через декілька років Драгоманову М. довелося для іспиту з'їздити до Одеси. Читання лекцій по загальній та російській історії взяв на себе С., що закінчив Педагогічний інститут і написав єдину невелику роботу "Значение средних веков". Студенти його не поважали, а лекції його не мали нічого спільного з наукою, він розповідав студентам сумнівні анекдоти про Франциска I, Людовиків XIV та XV і т.п.

"Наука не давала нам ніякої споживи, – писав про студентське життя того часу один з випускників університету, – вона не могла нас зацікавити, тому що окрім аудиторії нічого не пов'язувало студента з наукою. На професорів дивились ми як на чиновників, і насправді ми були поставлені так, що в особі професора повинні були скоріше бачити казенну шафу, наповнену книжками, ніж представника науки. Між нами та професорами не було нічого спільного"¹¹⁸. Не могло бути мови й про якесь керівництво заняттями студентів. Серйозний студент мусив сам працювати, не маючи ніяких вказівок та пояснень від професора. Навпомацки йшов такий студент, шукаючи відповідних творів і джерел, перечитуючи мало потрібне і не знаючи про ті книги, які просто відповідали цілі. Через те багато витрачалось часу і зусиль на підготовчу працю, яку значно можна було б поменшити.

Відсутність наукового керівництва бентежила І.Луцицького. "Що керівництва немає, зрозумів і я, – згадував він, – вже на першому році, коли я кидався від одного сюжету до іншого, прочитав масу різного роду книг і по загальній історії і по російській історії".¹¹⁹

¹¹⁷ Тарле Е. Вказана праця.–С.381.

¹¹⁸ Записки об университетской жизни (1860–1864) // Киевлянин.–1864.–№12.–С.47.

¹¹⁹ Тарле Е.В. И.В.Луцицкий: К пятидесятилетию его научно-литературной деятельности. 1863–1913 // Голос минувшего.–1914.–№1.–С.44.

Про успіхи студента І.Лучицького свідчила призначена йому стипендія Кирила та Мефодія – 240 руб. на рік (при прожитковому мінімумі київського студента – 25 руб. на місяць), яку надавали "недостатнім студентам, відмінним за успіхами в науках і поведінці".¹²⁰

Все це спонукало І.Лучицького до самостійного вивчення історії. В ці роки він ретельно вивчав роботи Гервінуса, Бюхнера, Молешота, Фейєрбаха (вся ця заборонена або напівзаборонена література отримувалась ним від однієї групи студентів духовної академії, так як і "Колокол", твори Кельсьєва і т.п.). Величезний вплив на молодого починаючого історика здійснила філософсько-історична система Г.Т.Бокля. Його праця "История цивилизации в Англии" вразила Лучицького. "У визнанні важливості економічного фактору для розуміння історичних явищ полягає серйозна заслуга Бокля, – писав російський біограф Бокля Є.А.Соловйов, – він бачив, що політична економія дає основу для зв'язку законів фізичних явищ із законами нерівного розподілення багатства, а звідси і суспільних негараздів. Бокль, радикал та вільний мислитель, вже по суті своєї натури не міг закріпитися на економічній точці зору. Замість боротьби класів і нерівномірного розподілення багатств Бокль зробив центром свого дослідження історію розумового розвитку".¹²¹ Погляди Бокля проникнуті безмежною вірою у силу розуму і суспільного прогресу, ненавистю до клерикалізму, впевненістю у можливості використання наукових методів, особливо статистики, для пізнання законів історії. Саме ці погляди і стали головними в науковій діяльності І.Лучицького.

Не найкращим був стан справ на факультеті, однак добре була влаштована, за ініціативи Пирогова, дуже багата і доступна студентська бібліотека, якою керували власне студенти, за бажанням Пирогова. Читати доводилось і з інших наук дуже багато, оскільки й інші кафедри майже нічого слухачам не давали. За таких умов вплив професорів на студентів, природньо, зводився до нуля, хоча відносини були мирні.

В середині 1863–1864 навчального року Лучицький І.В. зробив спробу виправити стан справ на факультеті. "Відчайвшись у можливості знайти керівника робіт, я, користуючись ще існуючим

¹²⁰ Иванов Ю.Ф. Вказана праця.–С.150.

¹²¹ Соловьёв Е.А.Бокль. Его жизнь и литературная деятельность.–СПб.,1893.–С.56.

правом сходок, вирішив виставити оголошення і скликати студентів-істориків для обговорення питання про наші заняття. Сходка відбулася. Я виклав стан справ на факультеті, відсутність професора по новій і російській історії та запропонував звернутися до факультету з проханням обрати на кафедру російської історії Костомарова. Кандидата по новій історії тоді не було жодного".¹²² Факультет погодився, і Костомарова було обрано. Однак міністерство народної освіти його не затвердило. Тоді з'явився новий кандидат, Добряков А., що приїхав з Петербургу і підготував з цією метою магістерську дисертацію "Русская женщина в удельно-вечевой период". Одночасно на кафедру нової історії з'явився Авсеєнко з дисертацією на право читання лекції (*pro venia legendi*) про похід Карла VIII в Італію. Його вступна лекція була дуже слабкою, і на новій сходці вирішено було не відвідувати його лекції. Тоді ж І.Луцицькому доручили рецензувати книгу Добрякова.

Вісімнадцятирічний студент І.Луцицький виконав доручення і надрукував свою першу роботу у вигляді двох критичних фельєтонів у "Киевлянині" в червні 1863 р.¹²³ І.Луцицький піддав книгу кваліфікованому розбору, виявив її слабкі сторони. Використавши порівняльно-історичний матеріал, він показав, що магістрант не помітив того, що фактичне становище жінки суттєво відрізнялося від юридичного, не помітив і різниці в становищі середньовічних жінок в залежності від їх станової приналежності. Рецензент звернув увагу на обмеженість джерельної бази монографії та підкреслив три капітальні недоліки автора: невизначеність головної мети праці, відсутність критичних прийомів, які складають головну суть дослідження, та, нарешті, хиткість на неясність понять.¹²⁴ В результаті Добряков на кафедрі не потрапив. Так І.Луцицький вперше публічно проявив свої непересічні громадські і наукові здібності.

Оскільки навчання в університеті не давало необхідних знань з історії, Луцицький І. більшу частину свого часу проводив у студентській бібліотеці. Вже тоді він познайомився з різними філософськими і соціологічними теоріями. Взимку 1863 р. відбулася "зустріч", яка залишила великий відбиток у житті і діяльності Івана

¹²² Тарле Е.В. Собрание сочинений: В 12 т.—Т.11.—М., 1961.—С.382—383.

¹²³ Тарле Е.В. Вказана праця.—С.383.

¹²⁴ Киевлянин.—24, 26 ноября.

Васильовича. При підготовці до іспиту з філософії він наштовхнувся на книгу під назвою "Курс позитивної філософії" невідомого йому тоді автора Огюста Конта. Розпочавши вивчати її з 4-го тому на французькій мові (читав він французькою і німецькою вже тоді вільно, а Конт тоді ще був під забороною і не видавався для читання), Лучицький був вражений ясністю і чіткістю його думки. "Конт могутньо вплинув на вироблення всього філософсько-наукового світоспоглядання Івана Васильовича", – констатував Є.Тарле.¹²⁵ У другій половині XIX ст. позитивізм, батьком якого виступив О. Конт, був широко міжнародною течією філософської та історичної думки. Під його впливом розвивалася історіографія не тільки у Франції, а і в Англії, Італії, США, Польщі, Росії. Захопившись Контом, "Лучицький назавжди залишився вірним позитивізму, – відмічав історик Кареев М.І., – навіть зосередивши свою увагу головним чином на економічній історії, він, однак, не став економічним матеріалістом, зберігши те широке розуміння "ідеологічного боку історії, з яким виступив у перших своїх статтях в журналі "Знание".¹²⁶ В лекції "Отношение истории к науке об обществе"¹²⁷ Лучицький І.В. відкрито заявляв про себе як послідовника Конта. Пізніше Конту була присвячена праця "Огюст Конт и его историческая система"¹²⁸.

Російський позитивізм відрізнявся від французького так само, як і рівень суспільних відносин – наслідок історичних умов, в яких формувалася російська і французька історіографія останньої третини XIX – початку XX ст. Невирішеність багатьох проблем російського суспільства швидше викликала в російській і українській історичній науці ті методологічні зміни, які європейську (і французьку) університетську науку охопили пізніше. Серед таких мають бути відмічені наступні:

1) Більш ранній і глибокий вплив марксизму на російську ліберальну історіографію. (В практиці історичного дослідження це знаходило відображення у вивченні економічних аспектів минулого);

¹²⁵ Тарле Е.В. Вказана праця.–С.383.

¹²⁶ Кареев Н.И. Пятьдесят лет научной работы И.В. Лучицкого // Научный исторический журнал.–1914.–№4.–С.5.

¹²⁷ Лучицкий И.В. Отношение истории к науке об обществе // Знание.–1875.–№1.–С.1–42.

¹²⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі ІР НБУВ).–Ф.66.–Спр. 32.

2) Більш ранній, ніж на Заході вплив молодої тоді науки – соціології і широке використання порівняльно-історичного методу, як інструменту розробки соціологічних понять і категорій;

3) Більш слабкий і минутий вплив неокантіанства (до поч. 30-х років ХХ ст.)

Захоплення Контом відбилось і на суто наукових інтересах Івана Васильовича. На першому плані для нього стало вивчення історії думки і суджень, історії релігійних рухів. Тому, коли на факультеті оголосили конкурс на тему "Влияние Византии на Европу и Россию" І. Лучицький з ентузіазмом взявся за цю роботу. Однак медалі він не отримав, а робота була визнана "неблагонадійною". На урочистому акті нагородження в його адресу було сказано: "Не дивлячись на величезність праці і багато розумних і вірних досліджень, вона виявилась однобічною за напрямом".¹²⁹ Факультетській більшості не імпонував бунтарський дух молодого Лучицького, його негативне відношення до слов'янофільства та його прихильність до позитивізму.

Враховуючи скрутне становище щодо кадрів викладачів, університет із 1864 р. почав залишати кращих випускників для підготовки до професури – інституту професорських стипендіатів.¹³⁰

В 1866 р. І. Лучицький закінчив університет і був залишений на два роки стипендіатом для підготовки до професорського звання.¹³¹

За відведений дворічний термін він склав магістерський іспит і надрукував роботу "Адам Фергюсон и его историческая теория"¹³², яку він написав також під впливом О. Конта. Ця робота була задумана як дисертація "pro venia legendi", що давала право викладати в університеті в якості приват-доцента. Чому цей захист не відбувся з'ясувати не вдалося. Можливо зіграли роль ті ж фактори, що завадили отримати медаль. Публікація цієї праці залишилась незавершеною, однак надруковані її частини досить повно розкривають позитивістські риси методології її автора. Конт і його система визнаються як цінна філософська теорія. І. В. Лучицький, дослідивши систему філософії історії, висунули

¹²⁹ Києвлянин. – 1865. – 24 августа.

¹³⁰ Соболева Е. В. Институт „профессорских кандидатов”. – Л., 1983. – С. 236.

¹³¹ ІР НБУВ. – Ф. 66. – Спр. – 362. – Арк. 1.

¹³² ІР НБУВ. – Ф. 66. – Спр. 30.

шотландським мислителем, обґрунтував і розвинув думку про те, що причини зміни поглядів на історичні події криються не в якостях людської природи, а визначаються умовами суспільного життя; проголошував вирішальним фактором історичного розвитку прогрес в розумових переконаннях людства.¹³³ Історик вважав, що саме розумовий прогрес є головним важелем будь-якого історичного розвитку.

Слід сказати, що позитивістська філософія Конта визначила переконання І.Луцицького як історика. В основі його критичних пошуків лежав реалізм, далекий від яких би то не було довільних побудов і романтичних оцінок. Тому він, цілком в дусі позитивізму, надавав особливого значення джерелу, в ньому він бачив шлях розкриття історичної дійсності. З тієї ж причини він вважав найбільш переконливим дослідження, джерельна база яких складалась не з одного, навіть нехай важливого документу, а з комплексу пам'яток в цілому.

У 1869 році І.Луцицький влаштувався вчителем російської мови і церковнослов'янської словесності в Києво-Подільську прогімназію¹³⁴, оскільки строк перебування його, висловлюючись сучасною мовою, в аспірантурі закінчився. На наступний рік його там же призначили вчителем історії та географії.¹³⁵

Своїм науковим фахом майбутній вчений обрав історію Франції. Після магістерського іспиту І.В.Луцицький почав працювати над задуманим ним тритомником "Історія феодальної реакції у Франції в XVI–XVII ст.". В результаті майже чотирирічної копіткої роботи в бібліотеці Київського університету та рукописному відділі Петербурзької публічної бібліотеки (тут він знайшов, за вказівкою М.Костомарова, листування деяких сучасників релігійних війн XVI ст.) в 1870–1871 рр. були написані і вийшли окремими виданнями: "Гугенотская аристократия и буржуазия на Юге Франции после Варфоломеевской ночи (до Булонского мира)" – приват-доцентська праця та "Феодальная аристократия и кальвинисты на Юге Франции" – магістерська дисертація. 10 вересня 1870 р.

¹³³ Адам Фергюсон и его историческая теория: Дис. pro venia legendi // Университетские известия (далі УИ).–К.,1868.–№ 9.–Ч.2.–Отд.2.–С.1–27; №11.–Ч.2.–Отд.2.–С.1–47; №12.–Ч.2.–Отд.2.–С.1–22.

¹³⁴ Иконников В.С. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Университета Св. Владимира (1834–1884).–К.,1884.–С.376.

¹³⁵ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.337–338.

відбувся публічний захист дисертації на звання приват-доцента. Оponentом по дисертації І.В.Луцицького був професор В.А.Більба-сов, який висловився про неї, як про "досить відповідну тій меті, для якої вона була написана".¹³⁶

В тому ж році І.В.Луцицький прочитав, а потім випустив у друк, дві пробні лекції "Мишель Лопиталь и его деятельность по отношению к французским религиозным партиям XIV в."¹³⁷ та "Генерал Монк".¹³⁸

Тут варто зазначити, що світогляд І.В.Луцицького сформувався у 60-ті роки ХІХ ст., але в основному вже після того, як демократичний підйом змінився реакцією. Це наклало, очевидно, свій відбиток і на погляди І.В.Луцицького. Пануючим його настроєм у ранні роки було різко негативне відношення до усілякої нетерпимості, до зазіхань на панування над совістю. В такій абстрактній формі подібний ліберальний настрій міг виражати одночасно як протест проти порядків, що панували в Росії, так і спробу відокремитись від тих, хто вів проти цих порядків сувору, непримириму боротьбу.

Так, в першій лекції І.Луцицький виклав своє розуміння сутності ідеальної держави, яка повинна стати надкласовою, "переслідувати найвищі цілі, прагнути до введення загального закону для всіх і, разом з тим, звільнитися від усілякого впливу на нього елементів, що входять у суспільство". Реформацію він оцінив, з одного боку, позитивно як явище, що сприяє поступовому руху історії, з іншої – негативно, оскільки вона підпорядковувала вчинки людей суворому нагляду та сковувала життя дрібними правилами.¹³⁹ Ці ідеї отримали розвиток і у наступних працях автора.

Для другої лекції тему дав факультет, і на її підготовку лектору дали лише один день. Йому ніколи було обміркувати матеріал, і, крім того, ця тема не співпадала з його науковими інтересами. Лекція вийшла відповідною. Однак, факультет оцінив обидві лекції позитивно. Перед молодим вченим відкривалась

¹³⁶ УИ.–1870.–№11.– С.11.

¹³⁷ УИ.–1870.–№10.–Ч.2.–Отд.2.–С.1–28.

¹³⁸ УИ.–1870.–№11.–Ч.2.–Отд.2.–С.1–11.

¹³⁹ Луцицкий И.В. Мишель Лопиталь и его деятельность по отношению к французским религиозным партиям 16 века // УИ.–1870.–№10.–Ч.2.–Отд.2.–С.16–17.

дорога у штатні доценти. Факультет підкреслив, що дисертації по новій історії почали з'являтися в Росії зовсім нещодавно. (Нову історію у XIX ст. починали, як і нині, з рубежу XV–XVI ст. – Л.П-Т., Н.Л.). "Праці Лучицького (pro venia legendi, магістерська дисертація) лише третій приклад такого роду. Таким чином в його особі факультет набув би викладача, діяльність якого головним чином була б присвячена відділу історії, що довше за інші знаходився осторонь, і який за своєю широтою і складністю вимагає особливого спеціаліста".¹⁴⁰

Після двох пробних лекцій перед студентами, як того вимагалось за Статутом університету, рішенням Ради університету з 23 жовтня 1870 р. Лучицькому І.В. було дозволено читати лекції по новітній історії, однак без винагороди (йому платили в кінці навчального року із сум, що залишились). Вчителя Києво-Подільської прогімназії Івана Васильовича Лучицького було затверджено приват-доцентом із загальної історії.¹⁴¹

Восени 1871 р. Лучицький І.В. захистив у Казанському університеті магістерську дисертацію "Феодальная аристократия и кальвинисты на Юге Франции". Його опонент М.А.Осокін відзначив, що ця праця заслуговує усілякої похвали; що "автор вдало групує факти, викладає їх з майстерністю, "швидко і не без ефекту". "В науковому відношенні він зробив своєю роботою ту заслугу, що ввів до неї невідоме досі листування Віллара, Бірона і коннетабля Монморансі, яке він знайшов у нашій публічній бібліотеці, а в манері користуватися архівним матеріалом показав розуміння справи. Взагалі Лучицький обіцяє бути талановитим викладачем. Його праця в тому вигляді, в якому автор хоче її обробити, тобто доведена до Людовіка XIV, складе в багатьох відношеннях чудовий здобуток для нашої вченої літератури".¹⁴²

Тієї ж осені 1871 року на кафедрі загальної історії Київського університету відкрилась вакансія, у зв'язку з відставкою Більба-сова. І по виїзді М.П.Драгоманова за кордон кафедра не мала жодного викладача, тому факультет вважав своїм обов'язком запропонувати І.В.Лучицькому доцентуру по цій кафедрі. Не було

¹⁴⁰ УИ.–1870.–№10.–Отд.11.–С.12; №11.–Отд.11.–С.1; 1872.–№1.–С.36, 38–39.

¹⁴¹ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.375.–Арк.1.

¹⁴² Мнение доцентов Фортинского и Драгоманова о сочинениях магистра Лучицкого // УИ.–1874.–№7.–С.50.

жодних причин протидіяти його вступу на посаду штатного доцента. І залишати кафедру без будь-якого викладача на невизначений час було не розумним в Київському університеті, де з першого курсу існувало тоді вже історичне відділення, яке залучило до себе найбільшу кількість студентів історико-філологічного факультету. Однак проти Лучицького було важливе звинувачення – він опонував Драгоманову на диспуті щодо його (Драгоманова) магістерської роботи. Врешті решт, Рада університету на засіданні 17 грудня 1871 р. забалотувала І.В.Лучицького 17-ма голосами проти 15-ти, залишивши, таким чином, кафедру без викладача.¹⁴³ Професор кафедри римської словесності В.І.Модестов, людина для Києва свіжа, що стояла осторонь університетських "чвар", відверто висловився: "Забалотування Лучицького у доценти загальної історії без жодних для того підстав, всупереч усілякій справедливості, а прямо у шкоду інтересам університету, справила на мене дуже обтяжуюче враження.... В будь-якому разі, я бачив тут новий доказ, що в університеті Святого Володимира в рішеннях більшості професорів інтереси науки і викладання грають найменшу роль, а все, навпаки, віддається в жертву інтриги...".¹⁴⁴

Працюючи приват-доцентом, без платні, І.В.Лучицький мав можливість отримати відрядження за кордон, чим і скористався. У 1872 р. наказом по Міністерству освіти йому оформили відрядження і він виїхав у Францію для роботи в архівах, бібліотеках, наукових установах. Відрядження тривало з невеликими перервами два роки.

5 листопада 1873 р. В. Модестов зробив на факультеті оголошення про залучення до факультету в якості доцента загальної історії І.В.Лучицького, який в цей час звернув на себе чималу увагу серед французьких вчених розшукуванням і виданням архівних документів, що відносяться до кальвіністського руху. Факультет, за відсутності декана, доручив доценту Ф.Фортинському скласти судження про праці І.В.Лучицького, яке він прочитав 29 січня 1874 р. Було вирішено балотувати Лучицького на наступному засіданні, однак це засідання постійно відкладалось. Відбулось воно,

¹⁴³ Модестов В.И. В Казани и в Киеве // Исторический вестник.–1885.–Т.XXII.–№12.–С.594.

¹⁴⁴ Модестов В.И. Вказана праця.–С.595.

нарешті, 21 лютого, і було, за спогадами Модестова, найбурхливішим засіданням, яке колись відбувалось на історико-філологічному факультеті. Декан факультету, Селін, не бажав виконувати постанову факультету про балотування Лучицького, і, щоб мати для цього привід, він звернувся до Драгоманова М., який щойно повернувся з-за кордону і, неприязні відносини якого до Лучицького були всім відомі, з пропозицією зробити свій відгук про роботи Лучицького. Таким чином, з одного боку, порушувалась постанова факультету про балотування в цьому засіданні Івана Васильовича, з іншого – наносилась певна образа Фортинському, думка якого, як спеціаліста, прийнята факультетом, приносилась в жертву думці Драгоманова, який ні за своїм вченим значенням, ні за своєю спеціальністю (він був доцентом з давньої історії) не міг бути більш компетентним суддею, ніж Фортинський. Мав місце ще ряд протизаконних дій, наприклад, збір голосів у тих, хто не мав ще права голосу. Все це спонукало Модестова звернутися до ректора університету вжити заходів щодо відновлення законності у справах історико-філологічного факультету. Цей крок був підтриманий подібним зверненням професора В.Іконникова до Ради. Як результат, дії декана були визнані невірними. Однак це не заважало Селіну відкладати балотування Лучицького аж до 9 квітня 1874 р., коли його було обрано більшістю п'яти голосів проти одного. На балотуванні у Раді 17 травня 1874 р. Лучицький І.В. був обраний 26-ма голосами проти 10-ти.¹⁴⁵ Для людини, яка не була у злагоді в той час з керівництвом факультету, такий результат був блискучим.

Такі вибори – не єдиний приклад в житті І.В.Лучицького. У 1879 р., вже маючи європейську популярність, він на виборах в ординарні професори отримав 19 голосів "за" і 28 "проти". У 1881 р. ситуація повторилася (17 проти 24). Вдалася лише третя спроба у 1888 р. Це забалотування не позбавлене загального інтересу та значення, якщо розглядати його з неупередженої точки зору. Представлення професора І.В.Лучицького в ординарні професори свідчило про те, що він виконує належним чином свої обов'язки відносно викладання та науки. За таких умов, що професор Лучицький у всіх відношеннях має право на звання ординарного

¹⁴⁵ Модестов В.И. Вказана праця.–С.603–604.

професора, виникає питання: що могло стати причиною забалотування?

Нажаль ці причини слід було шукати поза інтересами науки та університетського викладання.¹⁴⁶ Причини закладені в тій "партійності", яка "заїдала" університетські колегії. Не всі члени колегії на балотуваннях забували свої власні рахунки, опускаючи до урни кульку. Деякі клали кульку, щоб помститися неприязній людині, інші балотували по тим міркуванням, яка кулька буде покладена людиною, яку вони балотують зараз, якщо вона увійде до колегії. По відношенню до професора І.В.Луцицького останнє не мало відношення, а діяло перше міркування. У 1878 р. в одному з гарячих питань, яке займало колегію професорів, професор І.Луцицький був у числі небагатьох, які подали окрему думку, і, з тих пір, він у друге зазнав забалотування на звання ординарного професора.¹⁴⁷ В архіві І.В.Луцицького зберігся ще один документ. Це лист від Попечителя Київського учбового округу Голубцова до І.Луцицького. В ньому зазначається, що 11 березня 1883 р. у засіданні Ради університету Св.Володимира мали місце суперечки, викликані особливою думкою професора Шеффера у справі відпустки професора Мітюкова. "У цьому конфлікті між професорами та ректором, – говорить у листі, – шляхом підтвердження в нотаріальному порядку представленої Вами з цього приводу до Ради особливої думки, Ви, шановний пане, діяли протизаконно та несумісно з почесним званням наставника юнацтва".¹⁴⁸

Таким чином, або не супереч, або погоджуйся із більшістю, якщо не хочеш бути позбавленим належного тобі права отримати звання ординарного професора, яке відрізнялося від екстраординарного лише надбавкою до жалування 1000 руб.¹⁴⁹ "Усім або ж більшості студентів було відомо, що в раді нашого університету, писав один з тодішніх студентів, – постійно інтригують професори, чи то через відрядження, чи через обрання і балотування доцентів на професорські кафедри".¹⁵⁰

¹⁴⁶ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.415.

¹⁴⁷ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.415.–Арк.4.

¹⁴⁸ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.353.–Арк.1.

¹⁴⁹ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.415.–Арк.5.

¹⁵⁰ Из прошлого Киевского университета и студенческой жизни (1870–1876) // Русская старина.–СПб.,1912.–Т.150.–№6.–С.581.

Одержавши повідомлення від ректора Київського університету від 13 вересня 1874 р. про обрання його доцентом по кафедрі загальної історії ¹⁵¹, І.В.Луцицький повернувся до Києва для читання лекцій та завершення роботи над докторською дисертацією. Для поповнення матеріалів для дисертації історика довелось ще двічі з'їздити до Парижу, у 1875 та 1876 рр.

Основним напрямком наукових пошуків І.В.Луцицького, з початку, була історія гугенотів. Їй була присвячена і докторська дисертація "Католическая лига и кальвинисты во Франции", яка вийшла у світ у 1877 р., ще раніше окремим томом з'явилися документи – додатки до дисертації. В березні 1877 р. І.В.Луцицький захистив її в Петербурзькому університеті та отримав ступінь доктора наук.

Праця над докторською дисертацією збігається з періодом піднесення демократичного руху в Росії, виникненням на початку 80-х рр. XIX ст. нової революційної ситуації, поширенням народницьких ідей, що не могли не вплинути на Луцицького І.В. в бік "полівіння" його світогляду. Тому після дослідження феодальної реакції у Франції XVI ст., якій була присвячена магістерська дисертація, у докторській дисертації він переключається на вивчення демократичних рухів, на всебічний розгляд середньовічного міста, соціальних відносин в ньому, звертає увагу на класову боротьбу французьких селян, на її антифеодальну спрямованість і взаємодію з рухом у містах.

Так, звернувши пильну увагу на історію соціальної та революційної боротьби та ролі в ній народних мас, І.В.Луцицький почав поступово відходити від позитивістських ідей Огюста Конта.

Про тимчасову зміну наукових інтересів вченого у наступні 80-ті рр. XIX ст. свідчать автографи праць: "История крестьянской реформы в Западной Европе с XVI ст."¹⁵², "Борьба за избирательное право в Англии и реформа 1832 г."¹⁵³, "Крестьяне и крестьянская реформа в Восточной Австрии. Крестьянская реформа в Буковине"¹⁵⁴. Після поїздки до Іспанії у 1882 р. він

¹⁵¹ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр. 363.–Арк.1.

¹⁵² ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр. 24, 25.

¹⁵³ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр. 17.

¹⁵⁴ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.19.

написав працю "Поземельная община в Пиренеях"¹⁵⁵ та ряд інших статей. В них вчений звертається до історії країн Західної Європи.

Майже одразу після отримання докторського ступеня І.В.Луцицький був обраний екстраординарним професором, а також членом Ради Київського університету.

За свою науково-педагогічну роботу він був удостоєний ордена Святого Станіслава III ступеню (1882 р.); з 27 листопада 1898 р. на підставі Ст.105 та 106 Університетського Статуту І.В.Луцицький – заслужений професор Київського університету.¹⁵⁶ У квітні 1900 р. І.В.Луцицький отримав повідомлення про призначення його представником від університету на святкуванні 450-річного ювілею університету в Глазго, яке відбулося в червні 1901 року.¹⁵⁷ Тоді ж він отримав диплом почесного доктора університету Глазго. В 1913 р. з нагоди 50-річчя наукової діяльності Луцицького І.В. Петербурзький університет відмітив заслуги ювіляра, підкресливши, що "важко знайти такий куток історичної науки, якого б не торкнувся талановитий дослідник у своїх чисельних роботах; не було такого питання, починаючи з близької йому Малоросії і закінчуючи релігійними суперечками у Франції, де Іван Васильович лише одним своїм дотиком не вніс би нового і яскравого наукового світла".¹⁵⁸ За пропозиції Е.Д.Гримма та М.І.Карєєва Луцицький І.В. був обраний почесним членом Петербурзького Університету¹⁵⁹ разом з професором В.С.Іконниковим та академіком Кондаковим. З нагоди 50-річчя наукової діяльності І.В.Луцицького відбулося багато урочистих засідань, було написано багато статей його учнями, колегами, як за життя професора, так і пам'ятні статті вже після його смерті. 26 березня 1914 р. з ювілеєм вітали вченого на урочистому засіданні історичного товариства Санкт-Петербурзького університету, на якому робили промови М.І.Карєєв, В.А.Мякотін, А.М.Ону.¹⁶⁰ В листопаді 1908 р. Імператорська Академія Наук, висловлюючи свою глибоку повагу до заслуг І.В.Луцицького в області історико-політичних наук,

¹⁵⁵ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.29.

¹⁵⁶ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.364.–Арк.1.

¹⁵⁷ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.369.–Арк.1.

¹⁵⁸ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.561.–Арк.16.

¹⁵⁹ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.561.–Арк.16, 72, 78.

¹⁶⁰ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.561.–Арк.51.

обрала його своїм членом-кореспондентом.¹⁶¹ Через рік, у 1909р., Імператорська Академія Наук призначила вченому, відповідно до §11 Правил про премії імені М.Н.Ахматова, золоту рецензентську медаль за оцінку роботи А.М.Ону "Выборы 1789г. во Франции и указы третьего сословия с точки зрения их соответствия истинному настроению страны. Часть 1. Опыт установления метода исследования и критика наказов, как исторического источника", Спб., 1908.¹⁶² Французька академія моральних і політичних наук у 1913 р. нагородила його премією імені Одіффе ("Audiffred") за його роботи про французьке селянство в епоху революції.¹⁶³

Отже, з 1874 р. доцент І.Луцицький розпочав на кафедрі довготривалу і плідну працю, виховав власну історичну школу.

Київські історики цілеспрямовано виховували у своїх слухачів науково-дослідний склад мислення, критичний підхід до історичних проблем, володіли широтою методологічного кругозору, вміли надати своїм університетським курсам новаторського загальнолюдського напрямку, через аналіз конкретних історичних явищ висвітлити сутність наукового методу – все це склало важливий здобуток й Івана Васильовича Луцицького.

Початок його викладацької діяльності в Київському університеті співпав з піднесенням українського національного руху, відомого під назвою українофільства. Воно зародилось ще в 40-х рр. XIX ст. В 1855 р. в Петербурзі представниками української інтелігенції (М.Костомаров, П.Куліш, Т.Шевченко, В.Білозерський, М.Стороженко, Ф. і А. Лазаревські) була заснована перша так звана "Громада" з метою національно-культурної та суспільно-політичної просвіти українського народу. В кінці 50-х рр. "Громада" виникла в Києві, створена переважно зусиллями студентів університету. Українофіли намагалися зблизитись з народом, відкривали недільні школи і створювали для них підручники на українській мові, пропагували національний одяг, звичаї, намагалися відродити пам'ять про любов до свободи запорожців і гайдамаків.¹⁶⁴ На початку 70-х рр. український національний рух, паралізований ксенофобією польського повстання 1863 р. майже на десять років,

¹⁶¹ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.349.–Арк.1.

¹⁶² ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.350.–Арк.2.

¹⁶³ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.561.–Арк.68.

¹⁶⁴ Субтельный О. Украина. История.–К., 1994.–С.360–361.

відродився завдяки зусиллям В.Антоновича, М.Драгоманова, що стали вже професорами Київського університету, М.Костомарова та інших. Тоді ж І.В.Лучицький ближче підійшов до київських українських діячів та їх праці. Цей гурток української інтелігенції працював в Київському відділі Географічного товариства, який мав коротку, але славу історію і брав близьку участь в київських часописах, даючи в них освітлення, наскільки було можливо, українського економічного та культурного життя. "Наскільки було можливо", бо "недремне око" цензури стежило дуже уважно і накладало своє "вето" на кожний прояв українського інтелігентського світогляду, в якому бачило сепаратизм. В таких умовах, а вишукуванням сепаратизму займалось дуже багато добровольців, – праця в часописах на російській мові не могла задовольнити українських діячів.¹⁶⁵

Звужена була і професорська діяльність. Слово "сепаратизм" і тут гальмувало поширення та поглиблення української науки. Діяльність Київського відділу Географічного товариства було взято під підозру, а потім і зовсім закрито. На професорській ниві почалося стеження за товаришами на ґрунті поділу на гуртки – російський та український. Все це вносило в професорські відносини елемент розбрату і непорозуміння.

І.В.Лучицький застав часи вже не схожі на його студентські роки. Відносини між професорами і студентами стали більш сухими і прохолодними, офіційними, ніж як це було раніше. Відчинених дверей для студентів у професури (принаймні більшості) вже не було. І взагалі повіяло новим повітрям. У студентів відібрали їх читальню та бібліотеку, створені Пироговим; була знищена студентська каса взаємодопомоги.¹⁶⁶ Студенти висловлювали протести і незадоволення професорами, останні звертались за допомогою до адміністрації. В такій напруженій атмосфері жити і працювати було дуже важко. І.Лучицький та його колега по кафедрі М.Драгоманов дотримувались колишніх традицій, і спілкування між ними та студентами ніколи не переривалося. На прохання студентів Іван Васильович відкрив для них вдома спеціальний курс про Огюста Конта та Спенсера. Це викликало чимало підозр і неприємностей, але курс вдалося довести до кінця.

¹⁶⁵ Грушевський О. Вказана праця.–С.103.

¹⁶⁶ Тарле Е.В. Вказана праця.–С.388.

Взагалі, варто наголосити, що Іван Васильович Лучицький і його дружина були людьми забезпеченими. Київський архів вченого зберігає його листи з Парижу, в яких він писав не лише про розвідки у французьких архівах, а й про те, що купує там для сім'ї столове срібло і білизну з дамасту. Очевидно, він був небайдужим до своєї зовнішності. В одному з листів з Парижу до свого друга Володимира Степановича Іконнікова, в майбутньому професора, декана історико-філологічного факультету Київського університету, він повідомляє, що на вечорах з приводу Синоду, який зібрався влітку 1872 р. в Парижі, він проходиться "у фрак, білих рукавичках і із шляпою в руках".¹⁶⁷

Зовнішньо з молодю був привабливим – блондин з голубими очима, високим чолом, "у перше своє відрядження у Париж в 1872 р. він міг наразитися на неприємності через прусську зовнішність". Друзі-французи радили йому одразу заявляти, що він росіянин. І сам Іван Васильович писав, що це завжди було для нього найкращим захистом.¹⁶⁸

Наслідки його живого запального характеру чудово врівноважувалися спокійною Марією Вікторівною. В зовнішності її було щось величне. Жагуча брюнетка з роду балканських слов'ян, гостинна, люб'язна, привітна господиня, дружина і соратниця свого видатного чоловіка.

Будинок Івана Васильовича та Марії Вікторівни у Києві був місцем, де збиралися представники місцевої прогресивної інтелігенції. У своїх спогадах М.В. Лучицька писала, що в їхньому домі бували М. Старицький, М. Ге, О. Кониський, М. Драгоманов, М. Лисенко, М. Кропивницький, Леся Українка, якій Марія Вікторівна давала уроки шведської мови. У 1899 р. у Лучицького гостював К. Станюкович.

В його київському домі були і журфікси для студентів: протягом багатьох років "по вівторках" тут збиралися студенти, вчилися під керівництвом метра розбирати Рум'янцевський літопис, обговорювали питання поточної політики.¹⁶⁹

¹⁶⁷ ІР НБУВ.–Ф.3.–№49991.

¹⁶⁸ Таран Л.В. Письма И.В. Лучицкого // Французский ежегодник. 1987.–М., 1989.–С.192–210.

¹⁶⁹ Кареев Н.И. Памяти двух историков (В.И. Герье и И.В. Лучицкий) // Анналы.–1922.–№1.–С.172

Невідомий інформатор жандармського управління в Києві доносив: "Лучицький – українець і хлопоман (співчуваючий селянам – Л.П-Т.), давнішній покровитель студентів-революціонерів".¹⁷⁰ Французький професор-славіст А. Леже про російську мову Івана Васильовича висловлювався зневажливо, вловлюючи у вимові український акцент.¹⁷¹

Кожний університет являє собою складний організм. Подібно тваринному організму, він працює частково для себе самого – зберігає і охороняє себе, частково діє на зовнішній світ, вступаючи з ним у живі взаємовідносини. Кожний університет, по-перше, повинен надати державі необхідну кількість вчителів, правознавців, медиків і т.п. Це його дія на державу. По-друге, він повинен "виробляти" необхідну для себе, і взагалі для університетів, кількість самостійних діячів науки: він має "виробляти" вчителів для правознавців, лікарів, вчителів – охоронців святого вогнища науки, передових мислителів. Кожне з цих призначень може бути виконаним тільки за умови, що виконується й інше.¹⁷²

І.В.Лучицький належить до числа тих професорів, які, звертаючись до аудиторії, мають на увазі перш за все майбутніх спеціалістів-істориків, хоча рахуватися з іншими умовами він також мусив в тій чи іншій мірі.

В учнях він прагнув виховати і розвинути творчий початок в процесі вивчення історичних джерел. Тарле Є. відмічав прагнення свого вчителя "більш за все заохотити слухачів до самостійної роботи над джерелами".¹⁷³ І.В.Лучицький не залишив після себе систематичних курсів, не читав повного курсу нової історії, обмежуючись окремими періодами. Він вважав, що зміст курсу студент може прочитати самостійно і надавав перевагу спеціальним курсам. Для них бралася мало розроблена, тенденційно висвітлена в літературі тема. Любив він також викладати історію тих країн, які були мало вивчені російськими дослідниками. Його улюбленими були не включені у списки кафедри та маловідомі курси з історії Данії, Швеції, Іспанії. Але якщо він і читав загальний курс, то все одно зводив його до аналізу соціально-політичних, економічних,

¹⁷⁰ ЦДІА України в м. Києві.–Ф.274.–Оп.1.–Спр.888.–Арк.165.

¹⁷¹ Таран Л.В. І.В. Лучицький – дослідник історії французької буржуазної революції.(До 200-річчя революції). УІЖ, 1989.–№7.–С. 93.

¹⁷² Києвлянин.–1865.–№136.

¹⁷³ Тарле Е. Вказана праця.–С.410.

культурних відносин в певній країні в певну епоху. При цьому він зупинявся, зазвичай, на тій країні, історія якої виявляє з особливою яскравістю найхарактерніші риси загальної історичної еволюції, яку переживає європейське суспільство в даний період. "Я живо пам'ятаю його лекції, – згадував Тарле Є., – на яких він нещадно руйнував встановлені погляди ... живо пам'ятаю і те велике враження, яке ці лекції справляли на нас, вони породжували енергію до роботи і, разом з тим, ставили ряд питань, які повинні були дати застосування цій енергії".¹⁷⁴ Наводив детальну історіографію, підкреслював необхідність перегляду певних питань, а потім знайомив слухачів з результатами власних пошуків. З особливою ретельністю він розглядав критичні зауваження опонентів, парируючи їх контраргументами. Все це давало можливість студентам залучитися до дослідницької лабораторії професора і стимулювало їх власні дослідження в науковій сфері. Студенти постійно користувались книгами з бібліотек (бібліотека з історії західноєвропейських країн, бібліотека з аграрного питання, бібліотека Паризької Комуни, газети) Лучицького І.В. та його численними виписками із закордонних архівів. Багату бібліотеку з історії Європи І.В.Лучицький набув під час закордонних відряджень. Ця бібліотека розміщувалася в двох кімнатах. Для своїх бібліотек І.В.Лучицький створив каталог на спеціально замовлених картках великого формату, в цьому йому допомагала дочка Ольга Лучицька.¹⁷⁵ "Коли мені довелося писати реферат про барселонську торгівлю (для одного з семінарів), – згадує Тарле Є., – то все, що мені було потрібне, я знайшов не в університетській, а у власній бібліотеці Івана Васильовича".¹⁷⁶ І.В.Лучицький витрачав значні кошти з досить помірною професорською жалування на укладання спеціальної бібліотеки, без якої не може обійтись професор.¹⁷⁷

Цікавість Лучицького І.В. до країн Заходу була величезною, напруженою, однак не розсіяною. Його цікавили більш за все дві категорії явищ: 1) основні риси соціально-економічної еволюції

¹⁷⁴ Тарле Е.В. Рабочий класс во Франции в эпоху революции.–СПб.,1911.–Ч.2.– Предисловие.–С.ХІІІ–ХІV.

¹⁷⁵ Спогади Ольги Іванівни Лучицької // Українознавчі студії та мемуари Івана та Марії Лучицьких.– Київ. 2007.– С. 354

¹⁷⁶ Тарле Е.В. Собрание сочинений: В 12 т.–Т.11.– М.,1961.– С.408.

¹⁷⁷ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.415.–Арк.3.

Європи в XVI–XVIII ст.; 2) еволюція європейського державного побуту, що привела від станово-представницької монархії до абсолютизму в одних країнах, до вироблення більш сучасних конституційних норм – в інших країнах. І аналізуючи окреме коло явищ, він з майстерністю затягував слухачів у цю "нецікаву" країну і доводив, що ця країна є "найцікавішою" за інших.

Країна, якій Лучицький І.В. присвятив майже весь свій науковий шлях – це Франція. Науковий інтерес своїх учнів він також спрямовував на вивчення переважно історії Франції. До кінця 70-х – початку 80-х років центр наукових інтересів вченого переміщується: економічна історія починає повністю поглинати всю його увагу. Це було пов'язано з іменем К.Маркса, і в історичній науці це призвело до пожвавлення інтересу до економічної історії. Цей рух в історичній науці знайшов впевненого прихильника і послідовника в особі І.В.Лучицького, який читав популяризаторів марксизму. В цей час він прочитав ряд цікавих курсів з аграрної історії Франції XVIII ст.; з історії продажу національного майна; з історії загострення феодальної реакції перед революцією і т.п. На цих лекціях, які він читав для гуртка студентів, що вже спеціально цікавились соціально-економічною історією XVIII ст., він вказував, чому не може прийняти суджень про селянське землеволодіння, розповсюджених в літературі, чому і в якому напрямку необхідно розпочати їх ретельний перегляд, які дані для цього перегляду він знайшов в архівах тощо.¹⁷⁸

Лекції І.В.Лучицького були цікаві тим, що знайомили студентів з методами економічних студій в сфері історії. Про це не згадували тоді інші професори. Це невпинне підкреслювання процесів і факторів дуже цікавило молодь, перейняту поглядами марксизму. Тим не менш, багато хто вважав, що у І.В.Лучицького немає педагогічного хисту, і він не може спрямувати науковою стежкою інтересів своєї аудиторії. "Він кидав загальні погляди, не зупиняючись на їх ґрунтуванні, і зараз же переходив до деталей – вагання цін на паприку, торговельний баланс Флоренції або до продажу національних маєтків у Франції", – пише О.Грушевський.¹⁷⁹ "Певно знов про продаж національних маєтків?" – питали в коридорі у тих,

¹⁷⁸ Тарле Е.В. Вказана праця.–С.408.

¹⁷⁹ Грушевський О. Вказана праця.–С.104.

що по одному виходили тихесенько з лекції Лучицького, лишаючи професора тет-а-тет".¹⁸⁰

Ті, що постійно цікавились економічними екскурсами професора та його методологічними вказівками, знаходили в його лекціях багато корисного для себе. "Ми, слухачі пр. Антоновича та пр. Фортинського, – пише О.Грушевський, – не могли погодитись з цими слухачами Лучицького, бо не поділяли їх економічного розуміння історії і думки про головне значення економічних факторів".¹⁸¹

Справжньою школою творчої наукової роботи зі студентами стали семінарські заняття І.В.Лучицького. В якості керівника семінарів він був суворим, однак ця суворість лише пробуджувала наукову фантазію. Він прагнув привчити учнів до того, що наукове натхнення не приходить саме, а є плодом зусиль, безперервного розширення своїх знань, вдосконалення наукового пошуку. І.В.Лучицький вважав, що керівник семінарів повинен лише спрямовувати роботу, а не заповнювати семінар собою, не робити нічого за студента. Він не тільки керував науковою роботою, а й по можливості допомагав студентам, даючи їм книги, рукописи, над якими працював сам. "На заняттях у Івана Васильовича, – згадує Тарле Є., – нам доводилось перечитувати і переглядати ряд ваговитих томів, щоб написати порівняно дуже скромний за розмірами реферат. При цьому він ретельно уникав навіть випадкової підказки учаснику семінару, боявся передбачити висновки, до яких студент мав прийти незалежно від його впливу".¹⁸² Однак його критика вже написаного реферату була дуже повною і ґрунтовною.

Головним гаслом І.В.Лучицького в роботі зі студентами стало – дати якомога більше наукового простору починаючим дослідникам. В зв'язку з цим він любив повторювати слова, сказані йому в його молоді роки директором Національної школи Хартій відомим Кішера (Quicherat), про те, що чим менше керівництва, що часто переходить в опіку, тим більше шансів має починаючий вчений залишити свій відбиток в науці.¹⁸³ Іван Васильович був

¹⁸⁰ Там само.

¹⁸¹ Грушевський О. Вказана праця.–С.105.

¹⁸² Тарле Е.В. Вказана праця.–С.409.

¹⁸³ Там само.

далеким від опіки. Всі його учні – М.В.Молчановський, В.П.Клячин, Д.М.Петрушевський, В.І.Піскорський, Є.В.Тарле, М.П. Василенко – всі користувались його цінними критичними і методологічними порадами, але жоден з них не міг наректи на якусь спробу здійснити тиск, зазіхнути на їх самостійність, наштотувати їх на висновки.

Деякі риси, притаманні І.В.Лучицькому як викладачу, він набув перебуваючи за кордоном. Закордонне відрядження (1873 р.) Іван Васильович використав не лише для зібрання матеріалу для своїх досліджень, але й для знайомства з методами викладання історії в європейських університетах. Чотири місяці 1873 року вчений провів в Лейпцигу, вивчаючи методику професора Г.Вуттке. "Семінари Вуттке являють собою щось зовсім оригінальне і, в значній мірі, ухиляються від традицій Ранке".¹⁸⁴ Саме Л.Ранке перший ввів історичні семінари до практики університетського викладання, дав їм цю назву та виробив їх програму. До нього заняття проходили у вигляді обговорення, наукової бесіди. Така методика не залучала студента до критичної роботи з матеріалом. Цю задачу спробував реалізувати Ранке. На своїх семінарах він піддавав джерело повному, всебічному вивченню, аналізу з точки зору ступеню достовірності даних, які воно повідомляє. Якщо Ранке розбирав на семінарі певне джерело, то Вуттке вважав більш корисним, з педагогічної точки зору, брати для вивчення не одне джерело, а розбирати декілька, порівнюючи їх. Вуттке ставив перед студентами проблему, що сприяло набуттю навиків критичного підходу до найскладніших питань історичної науки. Зацікавило І.Лучицького і те, що в семінарі Вуттке аналізу проблеми передувало ознайомлення з її історіографією, без вивчення якої, вважав І.Лучицький, студент не буде знати за що взятися, що шукати.¹⁸⁵ Детально вивчивши методику німецького професора, Лучицький І.В. відмічав: "Можна доректи Вуттке за надто широку програму, за надто велике накопичення матеріалу, але це дорікання зрівнюється надлишком користі, яку, без сумніву, повинні привести за собою правильно організовані в цьому сенсі заняття".¹⁸⁶ Не можна сказати, що Лучицький І.В. прийняв педаго-

¹⁸⁴ Историческая семинария Вуттке в Лейпциге: Отчет магистра Лучицкого // УИ.– 1874.–№2.–Ч.2.–Отд.1.–С.56.

¹⁸⁵ Историческая семинария Вуттке в Лейпциге: Отчет магистра Лучицкого // УИ.– 1874.–№2.–Ч.2.–Отд.1.–С.60.

¹⁸⁶ Там само.–С.65.

гічну і наукову методику німецької школи істориків, яка не давала польоту творчої думки. Однак він набув вміння "заохотити слухачів до самостійної роботи над джерелами". До того ж, на думку вченого, у Вуттке була і суттєва вада в методиці. Педагог Вуттке тиснув на студентів, і, відповідно, знищував їхню свободу та самостійність. Вуттке нерідко ставив перед слухачами непосильні задачі. В свою чергу І.Луцицький враховував ступінь підготовки своїх слухачів, намагався не підказувати їм рішення поставленої проблеми, вчив їх самостійно доходити висновків.

Повернувшись з Німеччини у Францію, І.В.Луцицький з великою цікавістю знайомився з викладанням історії в Практичній школі вищих досліджень.

Студенти були для І.В.Луцицького молодшими товаришами по науці. Учні не тільки глибоко поважали його, але й гаряче любили свого вчителя за його особисту принадність, доброту, любов до людей. Учасники семінарів добре знали, що він цікавиться не тільки темою їх роботи, але, перш за все, власне ними. Цей "суворий" керівник перетворювався на очах у по-товариськи простого і цікавого співрозмовника, завжди доступного для кожного студента, що хоче звернутися до нього з питанням. Таким він був у Київському університеті, таким він і залишився в Петербурзі, куди переїхав в 1908 р. у зв'язку з обранням його депутатом до Третьої Державної думи. В Петербурзі І.В.Луцицький викладав в різних учбових закладах. Як прихильник жіночої освіти, він взявся читати лекції і вести практичні заняття на Вищих жіночих курсах. Викладав він і в Психоневрологічному інституті¹⁸⁷, і на курсах імені П.Ф.Лесгафта, які відрізнялись яскраво вираженими демократичними тенденціями. В 1913 р., коли громадськість відмічала (з помилкою на рік, – Н.Л.) 50-річчя наукової діяльності І.В.Луцицького, Петербурзький університет обрав професора своїм почесним членом, і він, на правах приват-доцента, почав викладати і там.

За свою довготривалу і плідну працю в Київському університеті Іван Васильович Луцицький виховав власну історичну школу. Він щедро ділився знаннями з учнями, допомагаючи їм стати видатними вченими.

Під впливом Луцицького І.В. відбувалось становлення наукових інтересів Є.В.Тарле, Д.М.Петрушевського, В.К.Піскор-

¹⁸⁷ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.561.–Арк.7.

ського, В.П.Клячина, М.П.Василенко, С.М.Глаголевої-Даніні та ін. В 90-ті рр. частина з них, а також В.А.Мякотін, М.В.Молчановський, Є.А.Кивлицький, П.В.Голубовський склали згрупований навколо І.В.Лучицького молодіжний гурток "бродників" (названий так з любові до екскурсій та зборів в різних місцях міста, переважно на околицях).¹⁸⁸

Першим його учнем був варшавський, потім ростовський-на-Дону професор М.М.Любович, який закінчив університет у 1877 р. і займався реформацією та контрреформацією в Польщі. У 1924 р. його було обрано членом-кореспондентом Академії Наук.

Потім необхідно згадати М.В.Молчановського, людину трагічної долі. Він закінчив університет у 1884 р. Студентом побував у засланні і тому не був допущений до наукової кар'єри. Під керівництвом Лучицького І.В. він написав роботу обсягом у 500 сторінок: "Цеховая система в Пруссии XVIII в. и реформа цехов при Штейне и Гарденберге"¹⁸⁹, де стверджував, що реформи в Пруссії проводились з метою поповнення казни і не ставили задачі ліквідації корпоративного характеру ремесла. Щоб мати кошти для існування М.Молчановський працював чиновником і паралельно продовжував наукові заняття, використовуючи місцевий матеріал і документи, знайдені у шведських архівах.

У 1886 р. І.В.Лучицький випустив Д.М.Петрушевського, який у 1929 р. першим з радянських медієвістів був обраний дійсним членом Академії Наук. З І.Лучицьким його пов'язує і жваве листування, спочатку як учня, що робив перші кроки в науці, потім зрілого вченого, знавця англійської середньовічної історії.¹⁹⁰

В 1889 р. закінчив університет В.К.Піскорський – професор Ніжинського історико-філологічного інституту імені князя Безбородька та Казанського університету. Став відомий своїми роботами з історії країн Піренейського півострова. На 1890–1903 рр. припадає його листування з вчителем. У листах з Переяслава, Ніжина, Парижа, Мадрида, Страсбурга він писав про вивчення історії Франції, Італії, Іспанії, Португалії, пошуки матеріалів про

¹⁸⁸ Лучицкая М.В. Мемуары.–М.,2003.–С.126.

¹⁸⁹ Див.: УИ.–1885.–№6,7,8; 1886.–№1,2,8,9; 1887.–№1–6.

¹⁹⁰ ІР НБУВ.–Ф.ІІІ.–Спр.15777–15792.

Лівобережну Україну в архівах Переяслава.¹⁹¹ Його передчасна загибель була великою втратою для науки.

Серед учнів І.В.Луцицького варто згадати і В.П.Клячина, приват-доцента Київського університету, також історика середньовічної Франції і вдячного учня Є.В.Тарле, який закінчив університет у 1896 р., а в 1927 р. був обраний академіком АН СРСР. Багато років, з 1896 по 1918, надходили листи до І.В.Луцицького з Києва, Петербурга, Варшави, Юр'єва. Є.Тарле писав професору про свої заняття з історії Франції, Англії; про труднощі, які постали перед ним при захисті магістерської дисертації в зв'язку з арештом за участь у студентських виступах; про наукове керівництво його докторською дисертацією тощо.¹⁹² З вдячністю до вчителя молодий докторант писав: "Іван Васильович не тільки показував мені на архів, як на сховище майже недоторканих дорогоцінних свідчень, але й додавав, що, як не мало розроблена історія французького селянства при революції, є тема, ще менше піддана спеціальному дослідженню – історія робітничого класу в той же період".¹⁹³ Розвиваючи кращі сторони "російсько-української історичної школи" Тарле Є. в центрі своїх досліджень поставив соціально-економічні питання, а після революції 1905–1907 рр. – питання історії робітничого класу.¹⁹⁴

Це вже була ціла школа, в якій більш чи менш був помітний загальний дух вчителя. До числа його учнів треба віднести і київського історика М.П.Василенко, який розпочав працювати з вивчення українського минулого під безпосереднім впливом І.В.Луцицького. І, нарешті, В.Мякотін, відомий своїми роботами з історії українських селян у XVIII ст., робив перші кроки в цій області, користуючись порадами і вказівками І.В.Луцицького.

Ті, хто навчався у Луцицького І.В., цінували свого вчителя надзвичайно високо. Інша думка склалася у начальства. Відслужувавши 30 років він мусив бути звільненим у відставку. Але тиск громадськості змусив університет присвоїти йому звання заслуженого професора і клопотати про те, щоб його залишили ще на

¹⁹¹ Див.: ІР НБУВ.–Ф.ІІІ.–Спр.15796–15816.

¹⁹² Див.: ІР НБУВ.–Ф.ІІІ.–Спр.16258–16286.

¹⁹³ Тарле Е.В. Рабочий класс во Франции в эпоху революции.–СПб.,1911.–Ч.11.–Предисловие.–С.ХІV.

¹⁹⁴ Манфред А.З. Тарле Евгений Викторович // Большая Советская Энциклопедия (БСЭ).–изд.3.–М.,1976.–Т.25.–С.236.

п'ять років із збільшенням жалування на 1200 руб. на рік. Першу частину клопотання міністерство задовольнило, у другій – відмовило¹⁹⁵, хоча зазвичай надбавка у таких випадках робилася. Факультетське керівництво весь час шукало заміну І.Луцицькому, ставлячись до нього, за словами Піскорського, як до "заклятого ворога". Коли ставало питання переобрання І.В. Луцицького на посаду завідуючого кафедрою, кафедра завжди оголошувалася вакантною. Так було, і 1 травня 1902 р., коли був оголошений конкурс. На початку 1903 р. І.Луцицький вийшов на пенсію. І тим не менш, у 1908 р. його обрали членом-кореспондентом Академії Наук.

Чималу роль у становленні І.В.Луцицького як науковця та викладача, у формуванні його світогляду і громадської позиції відіграли закордонні відрядження до Франції. З 1872 р. ця країна, де вчений мав багато друзів, стала частиною його життя.

Захистивши в жовтні 1871 р. магістерську дисертацію, І.В.Луцицький отримав можливість виїхати з вченою метою за кордон. Отримавши від Міністра народної освіти, Д.Толстого, рекомендаційний лист для роботи закордоном в бібліотеках та архівах¹⁹⁶, згідно з Наказом по Міністерству народної освіти від 14 лютого 1872 р. І.В.Луцицький виїхав за кордон збирати матеріал для докторської дисертації. Протягом двох років він мав виконувати з чіткістю інструкцію від університету щодо його занять за кордоном та надсилати до Департаменту народної освіти звіт за кожну чверть року.¹⁹⁷

З 1872 по 1874 рр. І.В.Луцицький знаходився в першому закордонному відрядженні. Він збирав у французьких, німецьких та італійських архівах матеріал для своєї докторської дисертації "Католическая лига и кальвинисты во Франции". Тобто в той час спеціальним предметом його досліджень була історія Франції XVI ст. і, переважно, історія тих політичних та соціальних рухів, які проявилися в ній з особливою силою у другій половині XVI – на початку XVII століть.¹⁹⁸ Перш за все він зосередив свою увагу на Національному архіві та рукописному відділі Національної

¹⁹⁵ Иванов Ю.Ф. Вказана праця.–С.157.

¹⁹⁶ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.346.

¹⁹⁷ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.333.–Арк.1.

¹⁹⁸ Отчет о занятиях за границей магистра И.Луцицкого // УИ.–1874.–№5.–С.293.

бібліотеки Франції. Але те, що він там знайшов не задовольнило його. Історія кальвінізму мала виразний обласний відбиток. Зокрема, південь Франції зберіг багато документальних свідчень про XVI століття. Тому І.В.Луцицький звернув свою увагу на архіви південних міст країни. Про свої враження від подорожі на південь Франції І.В.Луцицький писав В.С.Іконникову: "Маса вражень, дивна природа, маса нових, невідомих документів найвищої цінності, які я знаходив в архівах, щира ласка тих людей, з якими я спілкувався та для яких одне моє слово: "я – росіянин" – складало найкращу рекомендацію."¹⁹⁹

І.В.Луцицький не тільки збагатив російську історіографію новими архівними документами, але й поповнив французьку історичну науку документами, знайденими ним в російських архівах. Під час перебування закордоном він видав у "Бюлетені Товариства історії протестантизму" знайдене ним у Петербурзькій Публічній бібліотеці листування Віллара, Дамвіля та Бірона з королем, королевою-матір'ю та герцогом Анжуйським під час облоги Ларошелі. Пізніше він зібрав усі документи в одне видання "Documents inedits sur l'histoire du Languedoc et de la Rochelle apris la Saint Barthelemy" (Paris, 1873), але, нажаль, не зробив жодних коментарів до нього.

Не задовольняючись документами, зібраними в архівах Франції, І.В.Луцицький відвідав архіви Німеччини, Італії, Іспанії. Особливо його зацікавив архів Флоренції, де він знайшов документи, пов'язані з історією Флорентійської республіки (1527–1530 рр.), з діяльністю італійського полководця і політичного діяча – Франческо Ферруччі. Частина зібраних матеріалів І.В.Луцицький передав своєму учневі В.К.Піскорському, який використав їх у своїй праці "Франческо Ферруччи и его время. Очерк последней борьбы Флоренции за политическую свободу (1527–1530)" (К., 1891).

Це відрядження сформувало риси дослідницького характеру І.В.Луцицького – винятковий інтерес до архівних джерел та працездатність, що не знали межі. З перших кроків І.В.Луцицький проявив себе як невтомний збирач та дослідник архівних документів, без яких він не мислив створення історичної праці. Цю рису

¹⁹⁹ Таран Л.В. Письма Луцицкого И.В. // Французский ежегодник, 1987.–М.,1989.–С.197.

вченого відмічав М.І.Кареев: "В деяких містах архівісти довіряли російському вченому ключі, щоб він мав можливість починати роботу раніше та завершувати пізніше офіційного часу, чим він широко користувався, приходячи в архів майже одразу після світанку і залишаючись там до сутінок."²⁰⁰ Це пояснює ту колосальну кількість виписок та копій, які він постійно привозив із своїх екскурсій.²⁰¹ Іноді виникали конфлікти, оскільки І.В.Лучицький висував цю вимогу і там, де її зовсім не вважали за його право. "Це розповідали мені деякі французькі історики, яким став відомим епізод його сутички з архівною адміністрацією одного міста, – згадував М.І.Кареев, – яка відмовила І.В.Лучицького в тому, що він вже звик вважати своїм правом."²⁰²

Усі виписки вчений, практично робив сам, майже не застосовуючи послуги переписчиків, та завжди возив із собою вщент заповнену валізу із записами. Після одруження в травні 1875 р. йому допомагала дружина, Марія Вікторівна, переписуючи документи на іспанській мові.²⁰³ "У мене немає жодної вільної хвилини, оскільки я лише тут живу як слід", – писав І.В.Лучицький професору В.С.Іконнікову з Парижу.²⁰⁴ Слова "як слід" означають заняття в бібліотеці, заняття вдома, оскільки він мав право брати книги та рукописи із Національної бібліотеки, в університеті Сорбони та Товаристві історії протестантизму.

В Парижі в той час було багато російських емігрантів, здебільшого молоді, а також тих, хто навчався та не мав наміру повертатися на батьківщину. І.В.Лучицький мав близьке знайомство з російською колонією у Франції. Його товаришами були Г.Н.Вирубов, Е.В.де-Роберті, А.Н.Веселовський. Довготривала та щира дружба пов'язувала І.В.Лучицького і з Г.І.Успенським. Восени 1872 р. відбулось знайомство І.В.Лучицького з І.С.Тургенєвим, який разом з П.Л.Лавровим ввів його до складу співробітників журналу "Знание". В ньому історик надрукував ряд статей під загальною назвою "Історія скептичної думки в Західній Європі", а також огляди з соціології та історії та рецензії.

²⁰⁰ Кареев Н.И. Памяти двух историков (В.И.Герье и И.В.Лучицкий) // *Анналы.*–1922.–№1.–С.168.

²⁰¹ Тарле Е. Собрание сочинений: В 12 т.–Т.11.–М.,1961.–С.391.

²⁰² Кареев Н.И. Вказана праця.–С.168.

²⁰³ Лучицкая М.В. Мемуары.–Київ, 2007.–С.282.

²⁰⁴ Таран Л.В. Вказана праця.–С.195.

П.Л.Лавров у 1874 р. залишив Париж. Однак події, які відбувалися у Франції після падіння Комуни, дуже цікавили його. Серед його паризьких кореспондентів опинився й І.В.Лучицький. М.І.Кареев, який пізніше за Лучицького познайомився з П.Л.Лавровим, згадував, що останній дуже цінував І.В.Лучицького, який у свою чергу дуже любив Лаврова.²⁰⁵ Він дуже часто заходив до подружжя Лучицьких у Парижі, а коли зустрічав там кого-небудь з Росії, розмова затягувалася до глибокої ночі. Дуже жваво він цікавився усіма подіями російського життя. Одна з таких розмов про російське життя, яка відбувалася в квартирі Лучицьких в Парижі, описана без згадування імен в одному з номерів "Отечественных записок" за 1875р.²⁰⁶

І.В.Лучицький приїхав до Парижу послідовником О.Конта, переконаним позитивістом. Це обумовило його знайомство з видавцями журналу "Philosophie positive" Е.Літтре та Г.Н.Виурбовим. Серед знайомих вченого були патріархи французької історичної науки – Ф.Гізо (історик Великої французької революції) та А.Морі (письменник та історик, професор Колеж де Франс, директор Національного архіву). Останній багато зробив для пропаганди творів російського вченого з історії Франції, писав рецензії, влаштовував їхнє видання.

Французькі знайомі І.В.Лучицького познайомили його з подіями та закулісними течіями тодішнього політичного життя, і він з великою цікавістю слідкував за ходом впертої боротьби щойно створеної Третьої республіки за власне існування. Він часто їздив до Версалю на засідання Національних зборів.

Політична боротьба, яка відбувалась в цей час у Франції, надзвичайно цікавила вченого. Після падіння Комуни мова йшла про те, чи зможе утриматись проголошена 4 вересня 1870 р. республіка, і якщо так, то як відбуватиметься перехід від бонапартистської імперії до парламентської демократії; якою буде Третя французька республіка. Про ці події І.В.Лучицький відгукнувся в листах до П.Л.Лаврова. Всі симпатії молодого історика були на боці лівих республіканців. Він зневажав поміркованих лібералів,

²⁰⁵ Кареев Н.И. Памяти двух историков (В.И.Герье и И.В.Лучицкий) // *Анналы.*–1922.–№1.–С.170.

²⁰⁶ Лучицкая М.В. Мемуары.–М., 2003.–С.73.

вважав корисною радикальну демократизацію політичного життя.²⁰⁷

В Парижі було багато молодих російських студентів, які з політичних причин не могли отримати освіту в Росії. Вони просили І.В.Лучицького прочитати їм лекції з історії Франції. Вчений прочитав цілий курс новітньої історії Франції " на тих само місцях, – згадував Є.Тарле, – де відбувались історичні події, причому з особливою увагою юнаки слухали все, що стосувалося Паризької Комуни 1871 року. Ці події сам лектор вивчав по розповідям свідків крок за кроком."²⁰⁸ Коли до Парижу приїхав Г.І.Успенський, І.В.Лучицький сам прийшов до нього з пропозицією допомогти в знайомстві з французькою столицею, їздив з ним по місцях, пов'язаних з Паризькою Комуну, разом з ним був присутнім на засіданнях військових судів над комунарками у Версалі.

І.В.Лучицький приїхав до Парижу на початку 1872 року, коли там була ще живою та гарячою пам'ять про роки – 1870 та 1871. Він був свідком кривавої розправи Тьєра над Комуну. Спогади про стійкість та непохитність комунарів лишилися міцною основою його симпатій до волелюбного французького народу. За спогадами його дружини, М.В.Лучицької, повернувшись до рідного Києва у 1874 р., він "палко захищав французів та зі сказом нападав на німців ... також палко виправдовував дії Паризької Комуни."²⁰⁹

М.В.Лучицька згадувала свій перший приїзд до Парижу разом з чоловіком у 1875 р.: "У перший вівторок після нашого приїзду, Іван Васильович повідомив мені, що в цей день протягом останньої зими його перебування в Парижі, його друзі, колишні комунари, збирались кожен тиждень у нього, щоб за пляшкою вина згадати про дні, що минули".²¹⁰ Серед тих, хто приходив до Лучицьких після їх приїзду до Парижу у 1874 р., були П.Корьєз та П.Ланжелє, автори відомої книги про Комуна, переведену на російську мову та видану в Петербурзі у 1872 – 1873 рр. На одному з таких вечорів був відомий емігрант П.Л.Лавров. М.В.Лучицька

²⁰⁷ Оболенская С.В., Гурвич С.Н. Письма И.В.Лучицкого П.Л.Лаврову // Французский ежегодник. 1982.–М.,1984.–С.228–229.

²⁰⁸ Тарле Е.В. И.В.Лучицкий: К пятидесятилетию его научно-литературной деятельности. 1863–1913 // Голос минувшего.–1914.–№1.–С.51.

²⁰⁹ Лучицкая М.В. Мемуары.–М.,2003.–С.64.

²¹⁰ Оболенская С.В., Гурвич С.Н. Письма И.В.Лучицкого П.Л.Лаврову // Французский ежегодник. 1982.–М.,1984.–С.226.

згадує його слова: "Багато наклепів розповсюдилось про Комуни по світу ... Розповсюджували навіть у тій самій Франції, біллю якої вона щиро страждала та краялась. Багато розповідалося про грабіжки, про насилля під час Комуни, між тим як на справді, під час Комуни крадіжки та пограбування припинилися як по здійсненню ока".²¹¹

Безперечно, Лучицький І.В. багато міркував про Комуни і це посилило його інтерес до політичних питань, а зустрічі з П.Л.Лавровим та Г.І.Успенським посилили демократичні елементи в його суспільно-політичних поглядах.

У Парижі І.В.Лучицький познайомився з відомими політичними діячами Франції: Луї Бланом, Шарлем Арну, Александром Альбертом, Леоном Гамбеттою, Клемансо та іншими.

Наукові заняття зблизили його з іншою групою людей – вченими, викладачами, літераторами, публіцистами: Кішера, Луї Леже. Тоді ж Іван Васильович близько зішшовся з Габріелем Моно, зятем Герцена – істориком, педагогом.²¹² У Г.Моно він познайомився з Артуром Жирі та Огюстом Моліньє, які стали невдовзі найближчими друзями І.В.Лучицького, допомагали йому в роботі, підтримували його енергію, ділились з ним своїми думками та знаннями.

Він активно входив до розумового життя Парижу. Завдяки знайомству з Шиклером, президентом товариства історії протестантизму він мав можливість познайомитися з багатьма потрібними йому людьми та відвідувати постійно синод, який збирався в Парижі.²¹³ "Я дійшов до того, – пише І.В.Лучицький у 1872 р. В.С.Іконникову, – що мене запрошують на вечори, які влаштовуються з приводу синоду, де я у фракці, білих рукавицях та із шляпою в руці крокую та розмовляю про різні важливі матерії із солідними буржуа або попами-пасторами. Це не дуже весело, тому що ці пани дуже обмежені у своїх світоспогляданнях."

І.В.Лучицький жваво цікавився науковим життям Західної Європи, читав багато книг з історії європейської культури. Бажаючи ознайомитись з ходом та характером практичних занять з

²¹¹ Там само.

²¹² ІР НБУВ.–Ф.ІІІ.–Спр.57327, 57328.

²¹³ Таран Л.В. Письма Лучицкого И.В. // Французский ежегодник.1987.–М.,1989.–С.196.

історії у вищих навчальних закладах Франції, І.В.Лучицький відвідував Ecole des Chartes та Ecole des Hautes études. Він зійшовся з директором Школи Хартій, відомим медієвістом Кішера. Він втішив І.В.Лучицького, коли той почав скаржитись на позбавлення його із самого початку навчання в університеті будь-якого наукового керівництва: "... і тим краще, – заперечив Кішера, – чим менше керівництва, тим більше простору для думки, для самостійної роботи, тим оригінальніше думка і тим більше є шансів залишити свій слід у науці."²¹⁴ Окрім Кішера, глибоке враження здійснив на Івана Васильовича систематичний та глибокий розум Поля Меєра, його дотепні узагальнення, вкрай оригінальні формулювання політичних поглядів – все це дуже цікавило та заволоділо вченого.

До Лучицьких у Парижі часто заходив Луї Леже, один з перших французьких славістів, який викладав у паризькому університеті. Проживаючи весь час у Парижі, він навчився розмовляти російською та приїхав на археологічний з'їзд у Київ. Про російську мову І.В.Лучицького він відгукувався з великою зневагою, відчуваючи українські ноти у його вимові.²¹⁵

У Парижі відбулося знайомство І.В.Лучицького з М.М.Ковалевським. Спільність поглядів на розвиток історії, відданість науці, любов до свободи, незалежність, виняткова коректність у професійному побуті зробили їх друзями. М.Ковалевський проїзджаючи через Київ завжди відчував нестримне бажання відвідати свого старого друга, т.б. Івана Васильовича.²¹⁶ Саме І.В.Лучицький перший відвів починаючого дослідника М.Ковалевського до відділу рукописів Національної французької бібліотеки. Невдовзі вони займались вивченням однієї теми, але дійшли різних висновків і, як часто буває у науці, наукові принципи опинилися вище дружніх відносин. Наукова дискусія перервала їхні відносини, але це відбулося через декілька років.²¹⁷

І.В.Лучицький був захоплений гостинністю та прихильністю, з якою французи зустрічали вчених із Росії. " ... Вони товариські та

²¹⁴ Тарле Е. И.В.Лучицкий как университетский преподаватель // Научный исторический журнал.–1914.–№4.–С.8.

²¹⁵ Лучицкая М.В. Мемуары.–М., 2003.–С.74.

²¹⁶ Лучицкая М.В. Мемуары.–М., 2003.–С.72.

²¹⁷ Погодин С.Н. М.М.Ковалевский (1851–1916) // Новая и новейшая история.–1998.–№2.–С.161.

уважні, і тепер, після нових подій, стали ще краще, а слова "русский" досить, щоб відчинити Вам двері, особливо якщо росіянин займається історією Франції та із симпатією ставиться до неї", – писав І.В.Лучицький в одному із своїх листів.²¹⁸ "Французи своєю поведінкою викликають в мене захоплення, – пише І.В.Лучицький, – для будь-якого росіянина перебування у Франції тепер справжня "лафа". Вчора була річниця 4 вересня, проголошення республіки, у кварталі, який населяють робітники-протестанти, відбулася маніфестація. Я висловив бажання подивитись. І одразу ж один з членів клубу, медик, запропонував провести мене: "Я побоююсь, щоб Вас не прийняли за прусака. Ваше біляве волосся та окуляри дадуть привід для цього... Достатньо буде, у випадку чогось, заявити, що Ви росіянин, і Ви будете в безпеці". Так, згадка про моє перебування на півдні Франції завжди буде для мене найкращою в моєму житті".²¹⁹

У 1882 р. І.В.Лучицький працював в архівах південної Франції та Іспанії, досліджуючи питання про общинні землі в Піренеях і, з тих пір, точно знав про масу нерозібраних, іноді хаотично звалених рукописних кип, які там зберігалися та мали пряме відношення до історії землеволодіння та селянського класу.

У тому ж році в Парижі І.В.Лучицький вперше зустрівся з М.І.Карєєвим, який пізніше став близьким його другом.²²⁰

З 1894 року та до початку першої світової війни І.В.Лучицький щороку (з перервою у 1903 – 1908 рр.), користуючись літніми відпустками та відрядженнями, їздив до Франції та збирав матеріали з історії аграрних відносин напередодні та під час Великої французької революції. Ця тема історичних досліджень стала головною до кінця його життя. Маршрут І.В.Лучицького пролягав через Діжон, Тулузу, Арда та інші міста. Для роботи з такою великою кількістю архівів вимагалася чітко організована система праці. Про неї говорить факт з біографії І.В.Лучицького. Домовляючись з архіваріусом міста Тарб про час своєї роботи в архіві, він писав у листі до дружини у травні 1895 р.: "Якщо не з п'яти ранку і до семи вечора, то відмовляюся від поїздки".²²¹

²¹⁸ ІР НБУВ.–Ф.ІІІ.–Спр.57343.

²¹⁹ ІР НБУВ.–Ф.ІІІ.–Спр.57275.

²²⁰ Карєєв Н.И. Прожитое и пережитое.–Л.,1990.–С.155.

²²¹ Таран Л.В. Письма Лучицкого И.В. // Французский ежегодник.1987.–М.,1989.–С.199.

Мета роботи І.В.Луцицького в архівах у 1895 р. була пов'язана з дослідженнями вченого історії селянської реформи у Західній Європі, які привели його до питання революції та її впливу на становище селян у Франції. Зустрівши деякі протиріччя та мало підтверджені погляди в літературі з цієї проблеми, дослідник вважав за необхідне провести пошуки на місці, у департаментських архівах "з метою хоч трохи орієнтуватися в цьому темному питанні та зібрати точні дані стосовно продажу національних маєтностей".²²² Це була головна мета роботи І.В.Луцицького в архівах Франції на протязі чотирьох з невеликим місяців, що були в його розпорядженні.

Метою роботи в архівах в наступні роки було дослідження одного із значних та виняткових в історії явища – конфіскації земель у небачених до того розмірах та їх продажу. Крім цього вчений мав за мету визначити те, яку дію здійснив факт конфіскації на розподілення поземельної власності перш за все, а потім вже на зміни в економічному становищі селянського населення.²²³

Протягом весни та літа 1897 р. І.В.Луцицький поповнив зібрані ним у 1894–1895 роках матеріали з питання розподілу поземельної власності у Франції напередодні Великої французької революції XVIII ст. Це матеріали з областей Перш, Бретані, Турені, Пуату, Лімузена.²²⁴ За браком часу він залишив на 1898 рік роботу над матеріалами, що відносяться до Шампані, Беррі, Оверні, Лангедоку, Гасконі та Гієни.

Все життя І.В.Луцицького було віддане улюбленій науковій праці, саме вона визначала і його розклад дня. "Я з пів шостої ранку до пів на сьому вечора майже без вихідних сиджу в архівах", – писав він з Діжону. "Що мене підтримує в роботі, – продовжував І.В.Луцицький у тому ж листі, – це ті абсолютно нові дані, які мені вдалося відшукати та про які ніхто нічого не знав".²²⁵ І навіть при такій самозабутній праці вчений не зміг послідовно вивчити район за районом. У його працях із земельного питання у Франції

²²² Луцицкий И.В. Вопрос о крестьянской поземельной собственности во Франции до революции и продажа национальных имуществ (Отчет о заграничной командировке) // УИ.–1895.–№1.–Ч.2.–С.8.

²²³ Луцицкий И.В. Крестьянское землевладение во Франции накануне революции (преимущественно в Лимузене): Отчет о заграничной командировке в 1897 г. // УИ.–1898.–№8.–Ч.2.–С.9.

²²⁴ Луцицкий И.В. Вказана праця.–С.1.

²²⁵ Таран Л.В. Вказана праця.–С.201.

XVIII ст. (а їх близько двадцяти) бралися адміністративні округи досить віддалені один від одного, що відбивалося на точності кінцевих результатів. Історик готував узагальнюючу працю, в якій він збирався привести повне обґрунтування своїм спостереженням та висновкам. Смерть, однак, завадила йому закінчити її.

В процесі праці розширювався і план дослідження, а в процесі виходу окремих звітів І.В.Луцицького про його матеріали та дослідження, у вченому світі Росії, Франції, потім Німеччини посилювався інтерес до перегляду встановлених думок, розпочав тому Луцицьким І.В.

У 1901 р. І.В.Луцицького запросили прочитати цикл лекцій у Парижі, у Вищій Російській школі суспільних наук, заснованій М.М.Ковалевським.

Подорожуючи по Західній Європі безпосередньо спостерігаючи та порівнюючи життя народів, що її населяють, І.В.Луцицький отримав уявлення про буржуазні реформи та про засоби їх проведення. Досвід європейських країн він переосмислював стосовно умов Росії, шукаючи серед європейських держав найбільш прийнятну модель суспільства, яка найбільше підходила до російських умов. Показово, що вчений в умовах самодержавства пильну увагу приділяв питанням конституційного устрою. В його редакції у перекладі на російську мову вийшли Датська Конституція, Португальська, Конституція Аргентини, Мексики, Швейцарії²²⁶, Іспанії Італії Пруссії²²⁷.

Листування вченого повідомляє, що він підтримував зв'язок з Національною бібліотекою та архівами Франції, де йому доводилося працювати²²⁸, з науковими товариствами археології та історії Парижу та Іль де Франс, товариством історії округу Сен-Сімон, товариствами археології і статистики, з Товариством історії протестантизму та іншими²²⁹, а також з редакціями наукових іноземних журналів, теж переважно французьких, де друкувалися його статті та повідомлення²³⁰.

²²⁶ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.190–196.

²²⁷ Испанская конституция 1876 г. / Пер. Н.И.Луцицкого, ред. и предисл. проф. И.В.Луцицкого.–1905.–42с.;Итальянская конституция 1848 г. / Пер. Н.И.Луцицкого, ред. и предисл. проф. И.В.Луцицкого.–1905.–50с.; Прусская конституция 1850 г./ Пер. с предисл. проф. И.В.Луцицкого.–1905.–28с.

²²⁸ ІР НБУВ.–Ф.ІІІ.–Спр.14788–14789, 57166–57167.

²²⁹ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.351, 352; Ф.ІІІ.–Спр.16240–16250.

²³⁰ ІР НБУВ.–Ф.ІІІ.–Спр.15972–15989.

Таким чином, І.В.Луцицький почав формуватися як особистість під впливом батька – викладача давніх мов. Саме батько прищепив юному І.Луцицькому ідею правди і справедливості, ідею любові до ближнього, риси, що стали визначальними на все подальше життя вченого. Переконання І.В.Луцицького як історика визначила позитивістська філософія О.Конта та вплинула на його філософсько-наукове світоспоглядання.

Найвищу оцінку заслужив професор в ролі вихователя молодих дослідників. І.В.Луцицький належав до тієї частини професури, яка співчувала демократичному студентству у їхній боротьбі за краще майбутнє як батьківщини, так і вищої школи. Нелегким був шлях І.Луцицького до звання заслуженого професора університету. Цьому багато в чому сприяло як приналежність його до ліберальної частини викладачів, негативне ставлення до слов'янофільства, так і риси його характеру: велика суб'єктивність, нервовий темперамент.

Проте, 29 років викладання в університеті, власна школа, не змінили суті І.В.Луцицького як дослідника. Він завжди залишався кабінетним вченим, зайнятим своїми архівними джерелами. І на університетській кафедрі він був перш за все тим, ким був у своєму кабінеті – вченим-дослідником. Деякі студенти, які не цікавились предметом вивчення І.В.Луцицького, вважали, що він забував про підготовку та інтереси своїх слухачів. Послідовники вченого легко спростували цю думку.

Серед російських істориків І.В.Луцицькому належить пріоритет в ознайомленні з фондами та станом архівів у Франції. Він працював у Національному та більше як тридцять департаментських архівах. Загалом робота у французьких архівах тривала понад десять років. Згадки про працелюбність та незвичайну обізнаність у джерелах стали спільним місцем у роботах про І.В.Луцицького.

Тривале перебування І.В.Луцицького за кордоном вплинуло й на суспільно-політичні погляди вченого, зокрема, зародився народницький струмок в його світогляді та посилювалися демократичні тенденції. Це знайшло своє відображення і в історичних поглядах вченого.

РОЗДІЛ 3

НАУКОВІ ПРОБЛЕМИ І.В.ЛУЧИЦЬКОГО В СВІТЛІ СУЧАСНОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

Своє кредо історика І.В.Лучицький виразив словами: "Для історика не повинно бути цікавих і нецікавих народів. Може бути нецікавим сам історик, а історія завжди цікава"²³¹. Залишаючись вірним цьому висловлюванню все життя, він залишив після себе чимало праць з різних тем, як з історії окремих країн Західної Європи, так і з історії Росії й України.

Наукова діяльність І.В. Лучицького над вивченням історичного минулого розпочалася в 60-ті роки ХІХ століття. В ній можна виділити декілька етапів. На перших порах (60–70-ті роки ХІХ ст.) історик був переважно дослідником Франції ХVІ ст., релігійних та соціально-політичних рухів. До цього періоду відносяться й історико-філософські та культурно-історичні роботи. З кінця 70-х років починається другий період наукової діяльності вченого, основна увага в якому була приділена економічній історії нового часу, зокрема історії українського народу. І, нарешті, у третій період, з першої половини останнього десятиліття ХІХ століття, він повністю присвятив себе вивченню французької аграрної історії напередодні та під час Великої французької революції кінця ХVІІІ століття.

²³¹ Тарле Е.В. И.В.Лучицкий как университетский преподаватель // Научный исторический журнал.–1914.–№4.–С.7.

І.В. Лучицький був одним з корифеїв "російсько-української історичної школи" разом із М.І. Кареевим і М.М. Ковалевським. Школа до 90-х років ХХ ст. називалася "російська історична школа". З 1903 р. у Франції розгорнула активну діяльність комісія по виданню документів з економічної історії Французької революції (*Comimission chargĳ de rechercher et de publier les documents rĳlatifs a l'histoire ĳconomique de la rĳvolution franґaise*) під головуванням Ж.Жореса, а, практично, А.Олара. В діяльності комісії і в наступній розробці економічної та соціальної історії революції 1789 – 1799 рр. російські вчені, яких вважають корифеями школи, взяли таку активну участь, що саме в цей час французи заговорили про "російську школу". Ж.Жорес не був би французом, якби не поставив прикметник "французька" на перше місце, визначаючи школу як "l'ĳcole franґais et russe". Є.В. Тарле пояснив, що Ж.Жорес мав на увазі праці М.І.Кареева, І.В. Лучицького, М.М. Ковалевського і Ф.Сан'яка.²³²

Як сказано вище, загальний науковий світогляд І.В.Лучицького склався під впливом позитивістської філософії О.Конта. В історії теорії історичної науки вченого відносять до представників "першого позитивізму". Але вплив даної теорії історії на погляди І.В.Лучицького був різним. Можна виділити три періоди: перший – з 1866 по 1873 рр., який характеризувався піднесенням сприйняття цього філософського вчення. З 1873 р. почався другий період – більш критичного осмислення цієї теорії, пов'язаний із прагненням І.В.Лучицького до визначення законів суспільного життя. На думку М.І.Кареева Лучицький на початку 80-х рр. ХІХ ст. охолонув до теоретичних досліджень, ставився до них з байдужістю.²³³ Як показують матеріали архіву вченого, а саме його неопубліковані статті: "Сравнение малорусской и великорусской демонологии и магии колдовства с западноевропейской"²³⁴, "Из истории развития скептицизма в области магии и колдовства (историко-психологический этюд)"²³⁵ на рубежі ХІХ–ХХ ст. І.В.Лучицький помітно зазнав впливу т.зв. "другого позитивізму",

²³² Тарле Е.В. Рабочий класс во Франции в эпоху революции.–СПб, 1909.–Ч.1.–С.3

²³³ Кареев Н.И. И.В.Лучицкий // Голос минувшего.–1920.–№1.–С.156.

²³⁴ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.35.

²³⁵ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.36.

тобто наближався до неокантіанства. Його увагу привертала колективна свідомість, колективні уявлення народу.

У дослідницькій методиці І.В.Луцицького широко був використаний історико-порівняльний метод. Однією з найважливіших передумов вироблення цього методу слід вважати ідею прогресу людства, прихильником якої був І.В.Луцицький. Цей метод, на думку історика, зменшує долю помилки у вивченні історії та проявляється в наступному: по-перше, класифікація всіх теорій, по-друге, розкриття зв'язків з відповідними рухами та взаємозв'язки кожної групи з усіма іншими в її історичному розвитку, по-третє, рух, висхідний або спадний, якого дотримувались ці теорії.²³⁶ У тісному зв'язку з історико-порівняльним методом знаходяться – ретроспективний метод та метод переживань, які також були широко використані І.В.Луцицьким у науковій роботі. Вони нерозривно пов'язані між собою. Ретроспективний метод полягає в тому, що історичне явище вивчається хронологічно в зворотному порядку – від пізніх часів до ранніх. Дослідник, який використовує цей метод, повинен володіти не лише історичним талантом, але й бути першокласним етнографом. Являючись прихильником цього методу, історик спирався, головним чином, на історичну традицію, що виступала у формі історичних пережитків, яким він надавав велике пізнавальне значення. У 80-х роках ХХ ст. французький історик Е. Леруа Ладюри вважав застосування цього методу істориками школи "Анналів" "новацією із новацій"²³⁷.

З кінця 70-х років ХІХ ст. в науковій діяльності І.В.Луцицького переважає захоплення економічною історією раннього нового часу. Це було не дивно в умовах Росії, де після скасування кріпацтва йшов промисловий переворот, і економічні реалії виходили на перший план. Усвідомлення цього приводило до змін в культурі, в суспільній та історичній думці. Певний вплив на методологічні уявлення вченого здійснив популяризатор марксизму Д.С.Роджерс. І.В.Луцицький вважав його основоположником нового напрямку в історичній науці, вченим, завдяки якому на перший план було поставлено вивчення "економічного фактору" та

²³⁶ Луцицький І.В. Отношение истории к науке об обществе // Знание.–1875.–№1.–С.13.

²³⁷ Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России. 70-е годы ХІХ – 40-е годы ХХ в.– К.,1994.–С.272.

з'ясування детального процесу економічних змін, які відбувалися в житті як окремих народів, так і всієї Європи.²³⁸

Використовуючи в своєму арсеналі економічні методи дослідження, І.В.Луцицький першим став застосовувати статистичний метод у історичних дослідженнях. Із цим методом історик пов'язував найбільш суттєві успіхи історичної науки, особливо у вивченні економічної історії Західної Європи.²³⁹

Проблематика ранніх досліджень історика сформувалася під впливом позитивізму. Його дипломна робота була присвячена Візантії, ролі її ідеології в ідейному житті Європи, та привела автора до вивчення європейських релігійних рухів XVI ст. Його увагу захоплювали сюжети, пов'язані з розвитком європейської думки, її звільненням від церковного пригнічення. Вибір теми, можливо також, був пов'язаний і з проведенням у Російській імперії ряду реформ 60-80-х рр. земської, міської, судової, воєнної, шкільної. В деяких своїх роботах з історії релігійних війн у Франції XVI ст. І.В.Луцицький підійшов до історії західноєвропейського міста. Історичні аналогії при вивченні системи міського керування в даному випадку цілком очевидні. З іншого боку, основні висновки, зроблені дослідником прямо впливали з його загальноісторичних поглядів і власної концепції громадянських воєн у Франції.²⁴⁰

Таким чином, перший період наукової діяльності І.В.Луцицького характеризувався дослідженнями історії релігійних війн у Франції. Література з цієї теми була численною, та, як помітив французький історик А.Озе, "можна сказати, що у Франції та за її межами пролилося чорнил менше, ніж крові під час Варфоломіївської ночі".²⁴¹ Роботам французьких істориків, які були написані в XVIII – XIX ст., була притаманна апологетика, або католицизму, або кальвінізму, причому переважала концепція суто релігійного характеру війн.

²³⁸ Див: Луцицький І.В. Джеймс Сорольд Роджерс (некролог) // Юридический весник. – 1891. – № 2.

²³⁹ Луцицький І.В. Вопрос о населенности германских городов в XIV – XV вв. // УИ. – 1893. – № 2. – С. 205.

²⁴⁰ Лиман С.І. Історія середньовічного міста в працях медієвістів України в 1805–80-ті роки // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія „Історія”.–2003.–№9.– С.206.

²⁴¹ Погодин С.Н. Иван Васильевич Луцицкий (1845–1918) // Новая и новейшая история.–2000.–№6.– С.183.

У французькій історіографії було прийнято протиставляти народний муніципальний характер Католицької ліги феодальному, аристократичному характеру гугенотської конфедерації. Ця точка зору отримала широке розповсюдження в працях французького історика Б.Капефика. Він вважав, що католицизм був у XVI столітті основою суспільства, що люди розділяли всю палкість цієї віри та винуватцями війни вважали тих, хто був проти релігійної єдності, а будь-який засіб позбавитися небезпеки був виправданий в очах Бога та людей.²⁴²

Прихильник гугенотської школи у французькій історіографії Сисмонді стверджував, що гугеноти спочатку були натхненні вільним, майже республіканським духом, який лише згодом, під впливом короля Наварського Генріха IV, поступився місцем більш поміркованому настрою.²⁴³ Його точка зору знайшла прихильників в особі А.Мартена, Ж.Мішле та ін. А.Мартен також захищав гугенотів від нарікань в аристократизмі, вказуючи, що акт заснування Ліги був складений принцями від імені дворянства, тоді як протестантська конфедерація була зобов'язана своїм існуванням переважно буржуазії, яка й займала в ній перше місце. На думку А.Мартена, до протестантів приєдналися всі вороги політичного та релігійного деспотизму, дворянство добивалося федерального устрою, а третій стан стояв на позиціях єдності Франції. Основною рушійною силою, на думку А.Мартена, в протестантському таборі був народ. Саме народ врятував реформу, народ вів боротьбу за республіку.²⁴⁴

Деякі автори бачили в кальвіністському русі невдалу революцію, пряму попередницю революції кінця XVIII ст. Панегіристом реформації був і Ж.Мішле. Він бачив у гугенотах перших французьких республіканців і демократів. Для Ж.Мішле гугеноти – це славні захисники свободи, які подають через ланцюг століть руку героям Французької революції.²⁴⁵ Він вважав, що хоча дворянство зіграло важливу роль в релігійних війнах, але до реформації

²⁴² Шустерман Х.Б. Проблемы религиозных войн во Франции в XVI в. в освещении И.В.Луцицкого // Учен. записки Хабаровского пед.ин-та.–Магадан, 1958.– Т.3.– С.196.

²⁴³ Погодин С.Н. Вказана праця.–С.183.

²⁴⁴ Шустерман К.Б. Вказана праця.–С.196.

²⁴⁵ История Франции: В 3-х т./ Под ред. А.З.Манфреда, В.М.Далина и др.–Т.1.– М.,1972.–С.196.

прилучилася лише четверта частина дворянства. Ця частина дворянства, яка була налаштована войовничо та фанатично, готова була на будь-які жертви та своєю героїчною боротьбою заслужила того, щоб її зарахували до народу. Однак це не змінило характеру боротьби.²⁴⁶

Особливу позицію в історіографії питання про релігійні війни у Франції XVI ст. займав Ш.Лабітт. Він підкреслював, що табори протестантів і католиків були однорідні, тобто і той і інший склалися із знаті та представляли інтереси знаті, і що їх політичні ідеали по суті однакові. Категорично заперечуючи проти ототожнення реформації з революцією, Ш.Лабітт вважав, що гугенотська конфедерація та Католицька ліга були організаціями реакції та аристократії, зовсім не пов'язаними з демократією.²⁴⁷

Таким був стан історіографії питання до часу появи праць з релігійних війн І.В.Лучицького.

Працювати над проблемою релігійних війн у Франції XVI ст. І.В.Лучицький розпочав одразу після закінчення університету. Обираючи предметом вивчення цей короткий період, якому не було присвячено спеціального дослідження, І.В.Лучицький розробляв його історію на основі зовсім свіжого матеріалу – адміністративного та приватного листування, протоколів зібрань, невиданих хронік. Пошуки необхідного матеріалу І.В.Лучицький розпочав у Києві та Петербурзі, продовжив у Парижі, в Національному архіві та Національній бібліотеці, і завершив об'їздом провінційних міст: Гренобля, Ниму, Монпельє, Тулузи та Монтобану, архіви яких дали найцінніші свідчення. Результатом перших пошуків стала дисертація І.В.Лучицького на звання приват-доцента під назвою "Гугенотская аристократия и буржуазия на Юге после Варфоломеевской ночи".²⁴⁸ Цю роботу можна вважати свого роду коротким вступом до капітальних праць І.В.Лучицького з історії релігійних війн. Тут звертає на себе увагу власне тема – не релігійна боротьба як така, а боротьба, відносини станів і класів.

Розпочинав роботу І.В.Лучицький з дослідження укладання союзу між аристократією та буржуазією проти королівської влади,

²⁴⁶ Там само.–С.197.

²⁴⁷ Погодин С.Н. Вказана праця.–С.183.

²⁴⁸ Лучицкий И.В. Гугенотская аристократия и буржуазия на Юге после Варфоломеевской ночи (До Булонского мира).–СПб.,1870.–60 с.

роблячи акцент на ті умови, завдяки яким відбувся цей союз та на які мало зверталось уваги на початку релігійних війн. Поки на першому плані стояли релігійні питання, доти ці умови не проявляли всієї сили свого значення. По-перше, це одна з характерних та важливих рис кальвінізму, тобто те, що найбільший відсоток гугенотів був зосереджений на півдні країни. По-друге, майже на всьому просторі Франції головним та найбільш дійовим агентом розповсюдження кальвінізму була аристократія, переважно сільське дворянство.²⁴⁹ Однак після подій 24 серпня 1572 р. (Варфоломіївська ніч), автором яких визнала себе королівська влада, відношення гугенотів до влади та їхні цілі мали суттєво змінитися. "Це був, можна сказати, майже єдиний випадок у французькій історії, коли аристократія та буржуазія об'єдналися разом проти королівської влади, на зразок англійської аристократії".²⁵⁰ І цей союз був результатом саме вищеназваних умов.

В своїй роботі І.В.Луцицький дослідив, наскільки обидві сторони були здатними до такого союзу, наскільки сильною була дія союзу та його результати, які умови необхідно було виконати аристократії, щоб добитися цього союзу.

Загальний підхід І.В.Луцицького до цієї теми на ранньому етапі її розробки знайшов своє широке відображення в його пробній лекції "Мишель Лопиталь и его деятельность по отношению к французским религиозным партиям 16 века"²⁵¹.

У 1871 р. вийшла магістерська дисертація І.В.Луцицького "Феодальная аристократия и кальвинисты во Франции". Вона повинна була скласти частину великої праці під загальною назвою "История реакции во Франции в XVI и XVII веках", завданням якої, на думку вченого, було "з можливою повнотою подати фази розвитку тієї боротьби, яку старі середньовічні елементи – феодальна аристократія, міські общини та навіть цілі провінції вели з тією силою, яка виявила ознаки життя ще в XVII столітті (королівська влада)".²⁵²

Таким чином, і тут мається на увазі не релігійний бік проблеми. Автор на перше місце висуває політичну та соціальну

²⁴⁹ Луцицкий И.В. Вказана праця.–С.1–3.

²⁵⁰ Там само.–С.19.

²⁵¹ Див.: УИ.–№ 10.–Ч.2.–Отд.2.–Ст.ІІІ.–С.1–28.

²⁵² Луцицкий И.В. Феодальная аристократия и кальвинисты во Франции.–К.,1871.–Предисловие.–С. I.

боротьбу. Він бачить тут прояв феодальної реакції. "Я намагався показати, – писав І.В.Луцицький у звіті, – як сильно релігійна боротьба офарблювалася соціальними та політичними тенденціями, як часто уступала вона місце політичній і соціальній боротьбі".²⁵³ Історик доводив, що перша фаза боротьби, якій і присвячена магістерська дисертація, була, головним чином, боротьбою аристократії проти королівської влади. Ця боротьба велася в інтересах знаті та не носила демократичного характеру з боку гугенотів. Особливу увагу дослідник намагався зосередити на відносинах буржуазії та знаті, як на суттєвий факт всієї боротьби.²⁵⁴

Відповідно до свого розуміння феодалізму І.В.Луцицький ставив перед собою завдання повніше проаналізувати окремі фази боротьби "старих середньовічних елементів" в особі феодальної аристократії, міських общин та навіть цілих провінцій з їхнім "прагненням до місцевої незалежності, до самоуправління" проти "централізації", проти поглинання королівською владою місцевої та власної незалежності.²⁵⁵

Опозиції "старих середньовічних елементів" І.В.Луцицький давав вже в передмові різко негативну оцінку. Він називав її такою, що "вічно бурчить, вічно невдоволена, вічно готова розпочати сварку". Говорив про її "вузький егоїстичний інтерес", вказував, що ті форми місцевої та власної незалежності, яку вона відстоювала, часто були важким тягарем для народу.

Далеко не позитивну характеристику отримала у І.В.Луцицького і "централізація", яку він протиставляв "старій опозиції". Така критична, в даному випадку, точка зору на "централізацію" знаходилась у безсумнівному протиріччі із загальною історичною концепцією І.В.Луцицького, з його принциповим визнанням прогресивної ролі централізованої монархії.²⁵⁶ Можливо вона була пов'язана не стільки з історичними поглядами вченого, скільки з його політичними симпатіями до федералізму та місцевої автономії. Відмічаючи, що "централізація ... з нестримною силою, хоча й повільно, пускала коріння у французькому ґрунті",

²⁵³ Луцицький І.В. Очерк истории Монтобана: Отчет магистра Луцицкого // Университетские известия.–1874.–№8.–Ч.2.–Отд.1.–С.644.

²⁵⁴ Луцицький І.В. Феодальная аристократия и кальвинисты во Франции.–К.,1871.–Предисловие.–С. III.

²⁵⁵ Луцицький І.В. Вказана праця.–С.І–ІІ.

²⁵⁶ Вебер Б.Г. Историографические проблемы. – М.,1974. – С.154.

І.В.Лучицький разом з тим підкреслював, що це коріння залишилось "не вирваним з нього, не дивлячись на благородні зусилля кращих людей, навіть і зараз", що "рокові наслідки" боротьби між "старими середньовічними елементами та централізацією відчуваються у Франції ще й досі"²⁵⁷ (тобто у 1871 р.– у рік Паризької Комуни).

І.В.Лучицький ніде спеціально не говорив про те, що у досліджуваній ним галузі було зроблено його попередниками, помилково вважаючи це "зайвим баластом, який збільшує книгу, але не додає їй ціни"²⁵⁸. Мало в нього і прямої полеміки.²⁵⁹ Але по суті його робота проникнута полемічним духом та підкорена завданню спростування неправильної, на його думку, точки зору на реформаційний рух та релігійні війни у Франції.

Основне положення своєї магістерської дисертації, згідно з яким "перша фаза боротьби була, головним чином, боротьбою аристократії проти королівської влади", І.В.Лучицький протиставляв "пануючій в науці думці, що ця боротьба носила демократичний характер".²⁶⁰ Вчений переглянув точку зору Ж.Мішле (1798–1874), який сприймав події XVI ст. як виступ третього стану, що об'єднався в гугенотську партію проти католицького дворянства та абсолютизму. І.В.Лучицький довів, що керівництво в обох партіях, які суперничали – і в католицькій, і в гугенотській – належало дворянству, яке в рівному ступені добивалося відновлення феодальної роздробленості Франції та прагнуло заволодіти політичною владою.

Структура магістерської дисертації І.В.Лучицького дещо незвичайна. Вона розпочинається безпосередньо з розповіді про Варфоломіївську ніч, чому присвячена перша глава. Лише потім у другій, але по суті у вступній главі, аналізуються основні тенденції політичного та, частково, соціального розвитку Франції у попередній період. На цьому фоні тут розглядається зародження реформаційного руху та утворення кальвіністської партії.

Така побудова книги не випадкова.

²⁵⁷ Лучицький І.В. Вказана праця.–Предисловие.–С.І–ІІІ.

²⁵⁸ Там само.–С.ІV.

²⁵⁹ Петров Е. Исследования И.В.Лучицкого по социальной истории Франции в эпоху религиозных войн // Научный исторический журнал.–1914.–№4.–С.11.

²⁶⁰ Лучицький І.В. Вказана праця.–Предисловие.–С.ІІІ.

В першій главі І.В.Лучицький переслідував завдання висвітлити та витлумачити "Варфоломіївську різню" у відповідності зі своєю загальною концепцією про вирішальну роль знаті в ході релігійних війн.²⁶¹

В описі цієї події І.В.Лучицький прагнув, за власним зізнанням, "подати не стільки дійсну картину різни, скільки те враження, яке вона справила на гугенотів", – враження, яке далеко не у всьому співпадало з тим, що відбувалося на справді (згідно даних, які наводить І.В.Лучицький).²⁶²

Період роботи І.В.Лучицького над магістерською дисертацією був періодом найбільшого захоплення його позитивізмом О.Конта. Це залишило значний відбиток і на підході вченого до проблеми реформаційного руху та релігійних війн у Франції. Услід за Контом Лучицький І.В. вважав, що "дії людей у значній мірі визначаються образом їхніх думок у відому епоху"²⁶³. Однак за чітким визначенням Є.В.Тарле, Лучицькому І.В. було притаманне почуття конкретного, тобто "природжений реалізм", який допоміг йому "не упустити з виду того соціально-політичного підґрунтя, на якому розігралися релігійні війни XVI ст."²⁶⁴

Професор М.Осокін, який розглядав дисертацію І.В.Лучицького, дав про неї позитивний відгук: "У відношенні оповідальному ця праця заслуговує усілякої похвали. Автор заявив безсумнівну здатність розпоряджатися джерелами та документами. ... Його праця в тому вигляді, в якому автор хоче її обробити, тобто доведена до Людовика XIV, складе у багатьох відношеннях чудове надбання для нашої наукової літератури".²⁶⁵ Подібний відгук про дисертацію І.В.Лучицького дав і професор В.А.Більбасов: "Підготовлена Лучицьким магістерська дисертація показує старання його знайомство як з виданим матеріалом з історії Франції XVI ст., так і з новітньою літературою обраного ним питання".²⁶⁶

²⁶¹ Вебер Б.Г. Вказана праця.–С.165.

²⁶² Лучицький І.В. Вказана праця. – С.1. – Примечание 1.

²⁶³ Лучицький І.В. Адам Фергюсон и его историческая теория // УИ.–1869.–№1.–Ч.2.–Отд.2.–С.15.

²⁶⁴ Тарле Е.В. И.В.Лучицкий: К пятидесятилетию его научно-литературной деятельности. 1863–1913 // Голос минувшего.–1914.–№1.–С.53.

²⁶⁵ Мнение доцентов Фортинского и Драгоманова о сочинениях магистра Лучицкого // УИ.–1874.–№7.–С.50.

²⁶⁶ УИ.–1871.–№1.–С.33.

Додані до дисертації І.В.Лучицького документи звернули на нього увагу французьких вчених. Користуючись перебуванням І.В.Лучицького у Франції, вчене товариство, яке займалося розробкою історії протестантства, звернулося до нього з проханням викласти план та основні ідеї першого тому. Цей звіт був розміщений на сторінках Бюлетеня товариства. Ґрунтовний відгук про неї дав відомий французький історик Альфред Морі, який сам займався історією гугенотів. Він присвятив розбору дисертації І.В.Лучицького дві статті в "Journal des Savants" у 1873 році.²⁶⁷ Знання російської мови дало можливість А.Морі зробити ретельний виклад праці І.В.Лучицького. Він наводить з неї довгу низку виписок, з приводу яких висловлює і свої власні погляди, які не завжди співпадають з висновком І.В.Лучицького. В кінці рецензії А.Морі робить наступний висновок: "хоча в книзі Лучицького і помітна тяга до відомих загальних ідей, не завжди ґрунтовних, але взагалі вона заслуговує повної уваги. Факти в ній викладені ясно, користування документами – майстерне, відношення між різними частинами добре схоплено".²⁶⁸

Вже на ранньому етапі наукової діяльності І.В.Лучицький зарекомендував себе невтомним дослідником нового, не використаного до нього архівного матеріалу. З плином часу ця особливість ставала все більше характерною рисою його як вченого. Цінні джерела, які він вводив до наукового обігу та, які відображали історичну дійсність в її живій, конкретній складності та протиріччі, з самого початку змушували його долати вузькі та штучні рамки позитивістсько-контівської соціологічної схеми.

Чимало матеріалу знайшов І.В.Лучицький, перебуваючи у Франції з 1872 по 1874 рр. Це – унікальні документи з історії політичного впливу кальвінізму на історію Франції: протоколи політичних зібрань гугенотів, протоколи політичних з'їздів пасторів, засідань церковних консисторій, асамблей представників реформістської церкви, які збиралися в Лангедоці, Гарі, Дофіні, Монтбані та інших містах; листи короля Генріха III та його матері Катерини Медичи, декларації та інструкції таємним агентам Генріха III, Філіпа II, Карла V, папи римського, мемуари титулованих осіб та

²⁶⁷ Тарле Е.В. Собрание сочинений: В12 т.–Т.11.–М.,1961.–С.384.

²⁶⁸ Мнение доцентов Фортинского и Драгоманова о сочинениях магистра Лучицкого // УИ.–1874.–№7.–С.51.

інші матеріали періоду Реформації та релігійних війн, що до того часу не були відомі в історичній літературі.

Низка документів, знайдених вченим, малювала становище Франції під час релігійних війн, бідність та крайнє пригнічення селян. Протоколи політичних зібрань гугенотів були опубліковані в журналі "Знание" за 1874 та 1875 роки з передмовою та хронологічною таблицею, складеною І.В.Луцицьким.²⁶⁹

На основі зібраних у Франції матеріалів історик написав два звіти про заняття закордоном²⁷⁰ та фундаментальну працю "Католическая лига и кальвинисты во Франции"²⁷¹, яка була захищена ним в якості докторської дисертації. Цей твір охоплює події релігійних війн з 1576 по 1580 роки. І.В.Луцицький зупинив свою увагу на цих чотирьох роках тому, що вони були найменш висвітленими в літературі, та з цього періоду йому вдалося знайти найбільшу кількість матеріалів.

Зацікавлення І.В.Луцицьким даною тематикою пояснюється підказкою М.Костомарова, завдяки якій він віднайшов у Петербурзькій публічній бібліотеці листування сучасників релігійних війн у Франції, а також і тим, що необхідні публікації джерел знаходились "під рукою" в Київському університеті. Однак у І.В.Луцицького було й прагнення перевірити правильність суто релігійного трактування подій XVI ст. у Франції. І дійсно, ознайомившись з джерелами, в тому числі в архівах Монпельє, Тулузи, Монтобана (протоколами політичних зібрань гугенотів, засідань консисторії, виступами пасторів), І.В.Луцицький впевнився, що мова йшла про жорстоку боротьбу за владу між класами, станами та політичними угрупованнями. Одні прагнули встановити теократичну державу, інші, прикриваючись релігією, намагалися покінчити з політикою централізації країни, яку проводила королівська влада. Таким чином, на відміну від своїх попередників-істориків, що вивчали цю тему, вчений показав, що за релігійною формою була прихована боротьба класів, а не династичні інтриги і суперечки.

²⁶⁹ Шустерман К.Б. Вказана праця.–С.198.

²⁷⁰ Луцицкий И.В. Отчет о занятиях за границей магистра Луцицкого // УИ.–1874.–№6.–Ч.2.–Отд.1.–С.293–322; Очерк истории Монтобана // УИ.–1874.–№8.–Ч.2.–Отд.1.–С.644–658; №9.–Ч.2.–Отд.1.–С.681–689.

²⁷¹ Луцицкий И.В. Католическая лига и кальвинисты во Франции: Опыт демократического движения во Франции во второй половине XVI в.(по неизданным источникам).–Т.1.– К.,1877.

У докторській дисертації І.В.Луцицького ми також бачимо відображення впливу О.Конта, оскільки автор відносить своє дослідження "до роду робіт суто описового характеру, єдино можливого в теперішньому часі в тому відділі знань, якому автор присвятив свої сили".²⁷² Він мав на увазі підготувати матеріал для майбутніх узагальнень в іншій науці, "яка ще зароджується" (соціології), і внаслідок цього намагався задовольнити ... тим головним вимогам, які пред'являють сучасним дослідникам у області описових наук. Дослідити структуру суспільства в даний проміжок часу, описати зміни, що відбулися протягом цього часу, вказати на співвідношення, яке існує між структурою та подіями, іншими словами – описати устрій суспільства та його функції в статичному та динамічному відношенні".²⁷³

Разом з тим, не дивлячись на наполегливе підкреслювання І.В.Луцицьким описового характеру своєї роботи, його дослідження з історії релігійних війн вийшли далеко за рамки тих принципів, які він сам висував.²⁷⁴ Суто описовими їх назвати не можна. Тут має місце й авторська оцінка подій, відомі узагальнення фактів, що повідомляються, і певна концепція, відповідно до якої ці факти розглядаються.

Виходячи з цілей, які поставив у своїй роботі І.В.Луцицький, очевидним є те, що поза розглядом вченого залишився цілий комплекс питань, пов'язаних із з'ясуванням передумов гугенотських війн, дослідженням об'єктивних причин, що їх викликали.

Перебування у Франції вплинуло на суспільно-політичні погляди І.В.Луцицького. Посилились демократичні тенденції та під впливом російських реалій зародився народницький напрям його світогляду. Це відобразилося і на історичних поглядах вченого, в тому числі і на його підході до релігійних війн, загальна концепція яких склалася в нього ще в перший період роботи над цією темою, до закордонного відрядження.

Темою докторської дисертації І.В.Луцицького була вже не феодална реакція, а зародження демократичного руху у Франції у другій половині XVI ст. Докторська дисертація хронологічно

²⁷² Луцицкий И.В. Вказана праця.–Предисловие.–С.1.

²⁷³ Там само.

²⁷⁴ Могильницкий Б.Г. Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70-х гг. XIX в. – начала 900-х. – Томск, 1969.–С.172.

межувала з його магістерською дисертацією. Але вона вийшла вже з іншою назвою – "Опыт истории демократического движения во Франции XVI века", і складала перший том цього задуму, який залишився незавершеним, та, на думку Б.Г.Вебера, вже не була продовженням задуманої ним раніше трьохтомної праці "История реакции во Франции в XVI и XVII веках", першим і єдиним томом якої залишилася магістерська дисертація.²⁷⁵

Таким чином, в історії релігійних війн І.В.Лучицький накреслив наступні риси, притаманні обом ворогуючим сторонам. Спочатку боротьба йшла виключно з релігійних причин. Потроху релігійне почуття слабне, змінюється суто світськими міркуваннями. Гугенотська знать чинить опір уряду і потім вступає до союзу з тією частиною католицької аристократії, яка приєднувалася до партії політиків – людей поміркованих, далеких від релігійного фанатизму, які прагнуть перш за все до спокою та миру. Інша частина католицького дворянства утворює Лігу у 1567 р. та бере на себе ініціативу в подальшій боротьбі з гугенотами.²⁷⁶

Особливу увагу історик приділив долі Католицької ліги. У його висвітленні вся історія цієї організації була безпосередньо пов'язана з розвитком демократичного руху в країні.

І.В.Лучицький перший з істориків показав, що у XVI ст. у Франції під прапором релігії розгорталися бурхливі селянські повстання. Він не лише їх описав, пояснив причини, але й показав відмінні риси та характер селянських рухів. Даючи загальну оцінку селянським виступам, він писав: "Селянські повстання в Дофіні та Провансі показали, що в масі народу розпочався рух, який, особливо в такій формі, як він проявився в Дофіні та Провансі та деяких інших провінціях (Овернь, Нормандія), загрожував радикально змінити встановлені суспільні відносини. Народ показав, що він може та хоче діяти, що він не бажає залишатися пасивним глядачем подій, що відбувались, та прагне до руйнування тих рамок, у яких йому стало надто тяжко жити".²⁷⁷

І.В.Лучицький думав продовжити свої дослідження з даної тематики. Однак другий том докторської дисертації не з'явився. В

²⁷⁵ Вебер Б.Г. Вказана праця.–С.197.

²⁷⁶ Погодин С.Н. "Русская школа" историков: Н.И.Кареев, И.В.Лучицкий, М.М.Ковалевский.–Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук.–СПб.,1998.–С.30.

²⁷⁷ Лучицкий И.В. Вказана праця.–С.521.

"Отечественных записках" з'явилась різко негативна рецензія на працю І.В.Луцицького. Невідомий автор не торкався наукових переваг книги. Він ставив питання про те, що російська історична наука відірвалася від потреб суспільства. Рецензент писав: "Про роз'єднаність російської науки від плину суспільного життя вже давно та багато говорилося, але тим не менш, і по нині ця роз'єднаність складає переважаючий фактор. Не важко бачити які наслідки витікають з цього для нашої науки: відвертаючись від життя та маючи на увазі лише "інтереси чистої науки", наші вчені нібито забувають, що сама ця наука постійно вислизує з-під ніг, на її місце приходять проста ерудиція".²⁷⁸ Далі автор, переказавши основний зміст рецензуємої праці, заключив: "Якщо книга пана Луцицького з'явиться у перекладі на французьку мову, вона буде небезкорисною дослідникам тієї ж епохи. Видані ним акти, без сумніву, стануть у нагоді французьким вченим, але яке значення може належати цій книзі в російській науковій літературі, сказати важко".²⁷⁹ Рецензент побажав, щоб наукова діяльність І.В.Луцицького "була зв'язана більш живими нитками" з російською читаючою публікою. "Без сумніву, тоді ця діяльність буде стояти на ґрунті більш твердому та плідному ніж зараз".²⁸⁰

Відгук в улюбленому журналі боляче зачепив вченого та, певною мірою, посприяв його переключенню на інші історичні сюжети. У другому томі монографії І.В. Луцицький мав намір подати становище французького суспільства у 70-х рр. ХІХ ст. на основі статистичного дослідження. Він збирався докладно зупинитися на становищі уряду, показати класи, на які розділилося суспільство, та взаємовідносини між ними.²⁸¹ Основний матеріал дослідник вже збирав, займаючись у Паризькому національному архіві, але його обробка була закинута.

Згодом І.В.Луцицький іноді знову повертався до епохи релігійної боротьби ХVІ ст. Для нього була важлива ідея віротерпимості, і він у 1893 р. присвячує статтю "Проповедник релігійної терпимості в ХVІ веку" Себастьяну Кастельону²⁸², який жив

²⁷⁸ Отечественные записки.—1878.—№2.—С.183.

²⁷⁹ Там само.

²⁸⁰ Там само.

²⁸¹ Луцицкий И.В. Католическая лига и кальвинисты во Франции).—Т.1.—К.,1877.—Предисловие.—С. II.

²⁸² Русское богатство.—1893.—№7.—Отд.1.— С.120—141; №8.—С.18—49.

в епоху распрів католицизму та протестантизму та ряд інших статей.²⁸³ Ще у 1879 р. І.В.Луцицький читає публічну лекцію про Провінційні збори у Франції при Людовику XVI та їх політичну роль²⁸⁴, а починаючи з середини 90-х років він остаточно зосереджується на історії Франції періоду старого порядку та революції, а саме на питанні про селянське землеволодіння напередодні та підчас французької революції кінця XVIII ст.²⁸⁵

Перші найбільш вагомі критичні зауваження в російській літературі були зроблені К.К.Арсеньєвим у "Вестнике Европы". Французька критика окрім звіту в спеціальному органі "Бюлетень історичного товариства французького протестантизму", відгукнулася на першу книгу в особі Альфреда Морі в "Journal des Savants" та на другу – в "Revue historique" в особі Голля. Відгук А.Морі, вельми корисний для французького читача завдяки чисельним та великим видержкам з праць, бідний на критичні зауваження. Коротка рецензія Голля, який зізнався, що з першою частиною праці І.В.Луцицького він не знайомий, зовсім поверхова.²⁸⁶

Недостатньо оцінені критикою під час появи у світ праці І.В.Луцицького, залишившись не переведеними, чим далі, тим все більше забувалися: у бібліографічному показнику з історії Франції Габріеля Моно зовсім не згадана перша робота "Феодальная аристократия и кальвинисты во Франции", вказана лише друга – з ремаркою "en russe".²⁸⁷ Однак деякі його роботи зберігають довіdkову цінність і сьогодні. Це стосується, наприклад, роботи І.В.Луцицького "Очерк истории Монтобана: Отчет магистра Луцицкого" (1874), на якій варто окремо зупинитися, оскільки, окрім дослідження історії релігійних війн, цим письмовим звітом І.В.Луцицький зробив цінний вклад у розвиток історії середньовічного міста та вітчизняної урбаністики. Дуже слабка вивченість історії

²⁸³ Луцицкий И.В. Феодализм при Людовике XVI // Голос минувшего.–1913.–№4.–С.275–279; рецензія на кн.: Любович Н.Н. Начало католической реакции и упадок реформации в Польше.–Варшава, 1890 // УИ.–1891.–№3.–Отд.1.–С.5–6.

²⁸⁴ УИ.–1879.–№3.–Ч.2.–Отд.1.–С.155–183; №5.–Ч.2.–Отд.1.–С.237–248.

²⁸⁵ Глаголева-Данини С.М. Крестьянство и аграрный вопрос в эпоху Великой французской революции // Анналы.–1922.–№1.–С.62–82; Кареев Н.И. Беглые заметки по экономической истории Франции в эпоху революции // Известия Санкт-Петербургского университета.–1913.–С.130–137.

²⁸⁶ Петров Е. Вказана праця.–С.17.

²⁸⁷ Петров Е. Вказана праця.–С.17.

Монтобану у французькій історіографії і невиданість більшості джерел з його історії, що відкрив київський медієвіст, зробили його звіт цілком корисним науковим дослідженням.²⁸⁸

Виклад історії Монтобана І.В.Луцицький почав з 1195 р., коли місто вперше одержало хартію і стало громадою. Вчений підкреслював подібність комунального руху південно-французького Монтобана і більшості італійських міст та відзначав, що "його муніципальна воля розвивалася шляхом боротьби класів".²⁸⁹ Аналіз архівних джерел дозволив І.В.Луцицькому показати особливості соціальної структури Монтобана в середні віки, простежити етапи боротьби в місті і довести виклад цієї соціальної за своїм характером боротьби до 1627 р., коли королівська влада відняла в гугенотів їхні вільності, а разом з ними і міські свободи.

Історія середньовічного міста розглядалася І.В.Луцицьким і в ряді інших його наукових праць. Формально і за назвою ці роботи вважаються рецензіями. Однак їхньою особливістю було те, що сам критичний розбір займав зовсім невеликий обсяг, а основне місце відводилося рівнобіжному докладному дослідженню проблеми.²⁹⁰ Це цілком відоситься до рецензії І.В.Луцицького на книгу французького історика Ш.Іріарта "Життя патриція Венеції XVI ст."²⁹¹, а також до нарису вченого "Рабство и русские рабы во Флоренции в XIV–XV вв."²⁹².

Окрім вищезазначеного, не дивлячись на невелику кількість критичних звітів щодо праць І.В.Луцицького з історії релігійних війн у Франції XVI ст., погляди вченого на характер релігійних війн отримали розвиток у наступних поколіннях істориків. Робота учня І.В.Луцицького – Клячина В.П. "Политические собрания и политическая организация кальвинистов во Франции XVI века" (Київ, 1888) розкрила зв'язок релігійних рухів з політичними та соціально-економічними інтересами суспільства.

Підсумовуючи, слід відмітити, що: по-перше, досліджуючи релігійні війни у Франції XVI ст., І.В.Луцицький зміг розгледіти в

²⁸⁸ Лиман С.І. Історія середньовічного міста в працях медієвістів України в 1805–80-ті роки // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія „Історія”.–2003.–№9.–С.206.

²⁸⁹ Лиман С.І. Вказана праця.–С.206.

²⁹⁰ Лиман С.І. Вказана праця.–С.206.

²⁹¹ Луцицький І.В. [Рецензия] // УИ.–1874.–№8.–С.59–94.

²⁹² Див.: УИ.–1885.–№11.–С.361–384; №12.–С.385–418.

кожному з ворогуючих таборів (гугенотському та католицькому) союз різних соціальних угруповань, показавши при цьому їх внутрішню боротьбу. По-друге, дослідник розробляв історію релігійних війн на основі зовсім нового та невідомого до нього матеріалу. Виданням цих документів він зробив важливу послугу історичній науці. Відкриті та опубліковані ним протоколи церковних консисторій дали можливість вивчити внутрішню боротьбу в середовищі кальвіністів.²⁹³ Хоча на думку К.К.Арсеньєва, зібранням та виданням архівних документів епохи релігійних війн, а також своїм твором, побудованим на цих документах, І.В.Лучицький зробив більшу послугу французькій, ніж російській історичній літературі.²⁹⁴

По-третє, І.В.Лучицький перший з істориків розкрив роль селянства в релігійних війнах, боротьбу селян проти дворян.

У цьому новаторському, для свого часу, підході до вивчення даної проблеми, який був помічений та позитивно оцінений, можна побачити і низку суттєвих прорахунків. Він дуже слабо висвітлював власне економічні передумови соціально-політичної боротьби у Франції в XVI ст. Це було пов'язано з тим, що феодалізм І.В.Лучицький розумів як систему політичної роздробленості, а кризу його бачив лише у сфері релігійній та політичній.²⁹⁵

Та якщо брати новизну матеріалів, оригінальність засобів дослідження, високе наукове значення добутих результатів, то розглянуті праці І.В.Лучицького мають високу цінність. Але, на жаль, вони порівняно мало увійшли до обігу наукової думки. На погляд Петрова Є. причина в тому, що вони написані "на незрозумілій мові". Тому І.В.Лучицький знайшов мало компетентних читачів, навіть мало критиків.²⁹⁶

У вітчизняній медієвістиці Реформація розуміється як соціально-політичний та ідеологічний рух, який прийняв форму боротьби проти католицької церкви та у своїй основі носив антифеодальний характер. Отже, основні традиції та ідеї, закладені

²⁹³ Шустерман К.Б. Проблемы религиозных войн во Франции в XVI веке в освещении И.В.Лучицкого // Ученые записки Хабаровского педагогического института.—Т.3.—Магадан, 1958.—С.208.

²⁹⁴ Вестник Европы.—1877.—Кн.10.—С.557.

²⁹⁵ Гутнова Е.В. Историография средних веков.—М., 1974.—С.274–275.

²⁹⁶ Петров Е. Вказана праця.—С.16.

І.В.Луцицьким у вивчення релігійних війн у Франції XVI ст., знайшли своє продовження у вітчизняній історичній науці.²⁹⁷

На другому етапі наукової діяльності І.В.Луцицького (кінець 70-х – 80-ті рр. XIX ст.) переважає захоплення вченим економічною історією нового часу. На його думку економічний напрям обіцяв у близькому майбутньому радикально змінити те, що називалося науковою історією. І.В.Луцицький зайнявся вивченням аграрної історії під впливом українських реалій.

Початок його викладацької діяльності в Київському університеті (1877) співпрацював з піднесення українського національного руху, відомого як українофільство. Цей рух зародився ще у 40-х роках XIX ст.. В Петербурзі у 1855р. представники української інтелігенції – М.Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко, В. Білозерський, М. Стороженко і брати Лазеревські заснували першу "громаду" з метою національно-культурної та суспільно-політичної просвіти українського народу. В кінці 50-х років переважно зусиллями студентів університету "Громада" була створена у Києві. Українофіли прагнули зблизитися з народом, відкривали недільні школи, писали для них підручники українською мовою, пропагували національний одяг, звичаї, намагалися відродити пам'ять про волелюбство запорожців і гайдамаків.

Паралізовані ксенофобією польського повстання 1863 р. майже на десять років, на початку 70-х років український національний рух відродився завдяки зусиллям В. Антоновича, М.Драгоманова, що стали вже професорами університету, М. Костомарова та інших. Метою руху була селянська реформа, але реальних результатів він міг досягти лише в культурній сфері. З середини 70-х років починається активна суспільна діяльність І.В.Луцицького на той час гласного Золотоніського повітового земства, а потім і Полтавського губернського земства. Він зіштовхнувся з проблемами українського села. Марія Вікторівна, дружина професора, згадувала, що Іван Васильович залюбки відгукувався на прохання селян та козаків "розтлумачити їм якусь справу або захистити в мировому суді" і вважала, що його суспільна діяльність неодноразово впливала на вибір наукових сюжетів.²⁹⁸ Так

²⁹⁷ История Франции: В 3-х т.– Т.1.– М., 1972.–С.192.

²⁹⁸ Луцицька М. В. Спогади // Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Луцицьких(кінець XIX – XX. Ст..). Київ. 2007. – С. 297.

І.В.Луцицький глибоко зацікавився далекою йому раніше історією України, результатом чого стала низка робіт. Заняття українською історією наштовхнули І.В.Луцицького на вивчення історії общини та взагалі земельних відносин і в інших західних країнах: в Іспанії²⁹⁹, де він віднайшов деякі характерні особливості піренейської общини, невідомі раніше; потім в Данії XVI – XVIII ст.³⁰⁰; у Лифляндії³⁰¹, в сучасній Італії³⁰². Про зміну наукових інтересів І.В.Луцицького свідчать автографи його праць "История крестьянской реформы в Западной Европе с XVI ст."³⁰³, "Борьба за избирательное право в Англии и реформа 1832 года"³⁰⁴, "Крестьяне и крестьянская реформа в Восточной Австрии. Крестьянская реформа в Буковине"³⁰⁵. Після поїздки в Іспанію в 1882 р. він написав працю "Поземельная община в Пиренеях"³⁰⁶ та ряд інших статей.

Головний інтерес вченого в цей період зосередився на історії землеволодіння в Лівобережній Україні. Сюди ж відносимо й документальні публікації та рецензії вченого.

І.В.Луцицький перший підняв цифровий матеріал, який містився в джерелах з української общини та застосував вельми досконалу методику його обробки. Складені ним статистичні таблиці земельних відносин в одному з повітів Полтавської губернії не втратили свого пізнавального значення і сьогодні.

І.В.Луцицький обґрунтовував свої висновки на свідченнях великої кількості джерел. Він провів величезну джерелознавчу роботу: при вивченні українських аграрних відносин вчений звернувся до архівів волосних управлінь, приватних архівів, судових справ, Румянцевського опису (генерального опису Лівобережної України, який проводився в 1767 р. графом П.О. Рум'янцеvim – Задунайським після знищення Катериною II гетьманства). Цей

²⁹⁹ Поземельная община в Пиренеях // Отечественные записки. – 1883. – № 9. – С. 57-78; № 10. С. 467-506; № 12. – С. 415-442.

³⁰⁰ Крестьяне и крестьянский вопрос в Дании XVI–XVIII вв. // Северный вестник. – 1890. – № 12. – Отд. 1. – С. 85-161.

³⁰¹ Крестьяне и крестьянская реформа в Лифляндии // Северный вестник. – 1891. – № 7. – Отд. 2. – С. 1-20; № 8. – С. 1-18; № 9. – С. 1-20.

³⁰² Землевладение и земледельческие классы в Италии / В кн.: Киевский сборник в помощь пострадавшим от неурожая. / Под ред. И. В. Луцицкого. – К., 1892. – С. 297-328.

³⁰³ ІР НБУВ. – Ф. 66. – Спр. 24, 25.

³⁰⁴ ІР НБУВ. – Ф. 66. – Спр. 17.

³⁰⁵ ІР НБУВ. – Ф. 66. – Спр. 19.

³⁰⁶ ІР НБУВ. – Ф. 66. – Спр. 29.

опис обсягом у 148 фоліантів по 1000 сторінок в кожному містив багатий матеріал по соціальній і економічній історії України XVIII ст., а саме: про форми землеволодіння, устрої і порядки українського села. І.В.Лучицький та його учні доклали чимало зусиль для розшуку документів з історії землеволодіння в архівах України, зокрема матеріалів Румянцевського опису.³⁰⁷ В.К.Піскорський, згодом професор Казанського університету, писав своєму вчителю в 1890 р. з Переяслава: "Мій щирий намір, вельмишановний Іване Васильовичу, розшукати для Вас документи в Переяславському архіві, які відносяться до історії землеволодіння в Лівобережній Україні, на жаль виявився зовсім нездійсненим. В існуючому нині монастирському архіві зберігаються папери винятково церковного змісту та відносяться лише до поточного століття".³⁰⁸ Матеріали Румянцевського опису були знайдені в архівах Київського університету, Полтавської та Чернігівської казенної палат. Дослідники одногосно визнали велике значення цього джерела. І.В.Лучицький, який працював із західноєвропейською історією, порівнюючи Румянцевський опис з подібними європейськими джерелами, зазначив, що він є "одним з найцікавіших та оригінальних описів земельної власності, з яким можуть порівнятися ті, що ми маємо за кордоном".³⁰⁹ Цінність матеріалів Румянцевського опису для вивчення соціально-економічних та суспільно-політичних відносин в Україні в другій половині XVIII ст. важко переоцінити, і саме його І.В.Лучицький називав головним своїм джерелом. Рум'янцевський опис зберігається нині у Центральному Державному історичному архіві м. Києва та в Інституті Рукописів – детально про нього див. тут³¹⁰. Кропітке дослідження та широка обробка цифрового матеріалу Румянцевського опису лежали в основі його праць з історії української общини та соціально-економічного життя населення України загалом. У 1883 р. вчений опублікував статистичні таблиці під назвою "Казачьи владения Золотоношского уезда Полтавской

³⁰⁷ Таран Л.В. Иван Васильевич Лучицкий (1845–1918) // Портреты историков. Время и судьбы.: В 2-х т.– Т. 2.–М., 2000.–С.269.

³⁰⁸ Там само.

³⁰⁹ Лучицкий И.В. О значении, характере и содержании описи малороссийских полков, составленной по приказанию г.губ.Мал.гр.Румянцева в 1767 г.// Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца.–К., 1888.-Кн.2.–С.166.

³¹⁰ Багалея Д.И. Генеральная опись Малороссии // Киевская старина.– 1883, ноябрь.– Т.7.– С. 402–433.

губернії"³¹¹, які стали першим досвідом широкої розробки цифрового матеріалу Опису. Ініціатива видання належала Полтавському губернському земству. Визначаючи велику цінність Румянцевської ревізії, Полтавське земство мало на меті провести порівняння становища хліборобського населення XVIII ст. із становищем населення століттям пізніше. "Якщо земство буде мати можливість дізнатися, яким шляхом розвивалося землеробське населення губернії та яким змінам піддавались економічний устрій та економічне становище її населення протягом століття, можна визначити, чи був цей розвиток на користь або навпаки цьому населенню тощо."³¹² Порівняння І.В.Луцицьким економічного побуту другої половини XIX ст. з минулим економічним становищем Гетьманщини дало картину економічного розвитку Гетьманщини XVIII століття. Таблиці козацьких земельних маєтків по Золотоніській сотні доводили як раз економічне піднесення козацького землеволодіння в однім кутку Гетьманщини.

У 1883 та 1884 рр. історик видав у "Университетских известиях" значну частину документів Румянцевського опису, взятих з архівів Київського університету та Полтавської казенної палати під назвою "Сборник материалов для истории общественных земель и угодий в Левобережной Украине (Полтавская губерния)".³¹³ Вони дали надзвичайно цікавий матеріал з історії землеволодіння, переважно 1730–1760 років. У 1884 р. документи вийшли окремою книжкою.

У 1888 р. у "Київській старовині" Луцицький опублікував дані з цього опису, стосовно м. Києва і його населення у 1767 р., а у наступного року видав важливу збірку "Накази малоросійським депутатам 1767 р."

Ці публікації лише частково охоплювали той документальний матеріал, який знаходився в розпорядженні І.В.Луцицького. Кожна наступна його робота доповнювалась новими архівними

³¹¹ ІР НБУВ.-Ф.66.– Спр.272.– Арк.2.

³¹² Ткаченко М. Наукове розроблення Румянцевської ревізії // Україна.–1924.–№ 3.– С.46.

³¹³ Луцицький І.В. Сборник материалов для истории общественных земель и угодий в Левобережной Украине (Полтавская губерния) // УИ.–1883.–№ 2.–Прибавл.–Ст.ІV.–С.1–24; № 3.–Прибавл.–Ст.V.–С.25–40; № 4.–Прибавл.–Ст. ІV.–С.41–64; № 5.–Прибавл.–Ст. V.–С.65–80; № 7.–Прибавл.–Ст.ІІІ.–С.81–112; № 12.–Прибавл.–Ст. ІV.–С.113–160; УИ.–1884.–№ 3.–Прибавл.–Ст. I.–С.161–240; № 4.–Прибавл.–С.241–272.

повідомленнями, що відкривали невідомі сторінки в аграрній історії українського села.

У 1882–1892 рр. були видані основні дослідження І.В.Луцицького, присвячені українській общині: "Общинное землевладение в Малороссии"³¹⁴, "Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIIIв."³¹⁵, "Общинные формы землевладения на Днепровском побережье"³¹⁶, "Сябры и сябринное землевладение в Малороссии"³¹⁷, "Крестьянское землевладение в Суражском уезде Черниговской губернии в 1767 и 1882 гг."³¹⁸, "Займанщина и формы займочного владения в Малороссии"³¹⁹, "Гетман Мазепа и остерские общие земли (из истории землевладения в Левобережной Украине)"³²⁰. Всього І.В. Луцицький присвятив українським сюжетам 32 статті й документальні публікації. Сім статей І.В.Луцицького нещодавно видані в Україні, разом із спогадами Марії й Ольги Луцицьких Інститутом української археології³²¹.

Відомий дослідник В.М.Далін писав: "Луцицький і Кареев вирости під впливом народництва ...", для них "принцип російської общини, її збереження, її виправдання у загальній історії був абсолютно спільним".³²² Разом з тим ті процеси, що проходили в Росії та Україні в 60–80-ті рр. на шляху бурхливого розвитку капіталізму, не сприяли збереженню селянської общини. Вони означали корінний поворот у долях багатомільйонного селянства. Демократична громадськість України та Росії не могла залишатися байдужою до цієї проблеми. В цей час історики, філософи, економісти різних напрямків захищали общину, вірили у можливість реформувати аграрний лад через общину, зберігаючи при цьому традиційні селянські устої. Інтерес до общини підігривався і появою у 70-80-х роках маркової теорії. Один з найвідоміших її представників Л.Г. Маурер вважав одвічним існування стародавньоні-

³¹⁴ Устои.–1882.–№ 7.–С.39–60.

³¹⁵ Отечественные записки .–1882.–№ 11.–С.91–116.

³¹⁶ Луцицкий И.В.Общинные формы землевладения на Днепровском побережье. Отд. отт.,1884.– С.1–16.

³¹⁷ Северный вестник.–1889.–№ 1.–С.69–88; № 2.– С.37–50.

³¹⁸ Юридический вестник.–1889.–№ 12.–С.599–620.

³¹⁹ Юридический вестник.–1889.–№ 3.–С.391–424.

³²⁰ Киевская старина.–1892.–№ 1.– С.110–118.

³²¹ Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Луцицьких(кінець XIX – XX. Ст.). – Київ. –2007.

³²² Далин В.М. Мануфактурная стадия капитализма во Франции XVIII в. в освещении "русской школы" // Люди и идеи. – М., 1970.–С.295.

мецької общини-марки – колективу великих сімей або колишніх сородичів, які мали верховенство над оброблюваними ними орними землями. З появою майнової і соціальної диференціації, вільні общинники потрапляли у залежність від великих земле-власників – так народжувався європейський феодалізм.

Опонент Л.Г. Маурера – А. Допш вважав середньовічну сіль-ську общину-марку породженням більш пізнього часу, а передумо-вами її появи – зростання селянського населення, внутрішню колонізацію X – XII ст. і зміну засобів обробки землі. Усе це і призвело до народження общини.³²³

Маркова теорія не витримала перевірки часом. Сучасна наука на основі археологічних і писемних матеріалів дійшла вис-новку, що шлях розвитку общини прямо протилежний тому, який зображала маркова теорія. Стародавньонімецька община не була колективним власником, її складали господарства, що самостійно хазяйнували на своїй землі. При переході до середньовіччя відбувався не розклад общини, а її зміцнення і остаточний перехід до осілості. Крім того, ще О.Я. Єфіменко і М.М.Ковалевський звертали увагу на той факт, що община була не лише відвічною соціальною організацією суспільства, а й результатом адміністра-тивного втручання в життя селян. М.М. Ковалевський писав, що общинні землі на Лівобережній Україні XVII – XVIII ст.. – не арха-їчна форма общинного землеволодіння, а "... наслідок спеці-ального заселення земель козацькими полками і сотнями", тобто судово-адміністративний інститут.³²⁴

Отже, дослідження І.В. Лучицьким проблеми української общини знаходились в тісному зв'язку зі статтями про Іспанію. Цей зв'язок підкреслював і сам дослідник, постійно звертаючись до історичних паралелей, намагаючись визначити місце кожного відкритого ним явища в історичному розвитку. В повідомленні І.В.Лучицького "Про общину в Піренеях" було вказано на важли-вість вивчення форм общинного володіння в інших країнах, зокре-ма в Піренеях, для повного наукового обґрунтування висновків відносно общинного володіння в Малоросії.³²⁵ Використовуючи

³²³ Лучицкая С.И., Таран Л.В. Иван Васильевич Лучицкий – исследователь истории Украины // Вопросы истории.– 2007.– С.158–159

³²⁴ Ковалевский М.М. Общинное землевладение в Малороссии // Юридический вестник.– М., 1885.– Т.17.– Кн. 1.– С.36–39.

³²⁵ Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца.–К.,1888.–Кн.2.–С.185.

історико-порівняльний метод, вчений зміг показати як спільне так і особіне в історії далеких географічних регіонів та країн.³²⁶

Виходячи із специфіки документального матеріалу та общинних традицій, які проявлялися до того часу, І.В.Луцицький обмежився дослідженням, головним чином, придніпровської частини Полтавської губернії. Оскільки ця область України була колонізована правобережним населенням лише з XVII ст., І.В.Луцицький вважав, що всі ці прояви общинних відносин можна сміливо поширити і на батьківщину колоністів, звідки ці явища були запозичені.

Спостерігаючи сучасне йому життя малоросійського села на Полтавщині, вчений підмітив існування в цьому житті безсумнівних залишків общинного землеволодіння та спробував прослідити їх історію.

Питання про те, існувало чи ні общинне землеволодіння в Україні, належало до числа тих, щодо яких не могло бути навіть суперечок. Відносно цього питання утвердився досить стійкий погляд, який не потребував доказів. Майже всі були впевнені, "що в Малоросії з досить давніх часів існувало подвірне володіння; що інститут індивідуальної власності – чи не одвічна форма землеволодіння. Якщо існування общинного землеволодіння і допускалося, то лише для найвіддаленіших часів, пам'ять про які вже давно втрачена."³²⁷ В російській та українській історіографії 70–80-х рр. XIX ст. ця точка зору була загально визнаною. І не випадково. Між формами землеволодіння в Україні та в Росії існувала суттєва різниця. На 1861 рік, за даними О.Субтельного, 95% селян в Росії жили общинами. В Україні ж общинні володіння були рідкістю. Близько 85% селян Правобережжя та майже 70% Лівобережжя вели індивідуальне господарство.³²⁸ Те, що у XVII та XVIII століттях воно вже не існувало, це визнавалося майже аксіомою. Будь-який сумнів здатен був викликати посмішку. Більше того. Впевненість в істинності встановленого погляду настільки була великою, що ніхто не намагався, навіть, перевірити достовірність тих підстав, на яких він був побудований.³²⁹ Між тим,

³²⁶ Таран Л.В. Иван Васильевич Луцицкий (1845-1918) // Портреты историков. Время и судьбы.: В 2-х т. – Т. 2. – М., 200. – С. 269.

³²⁷ Луцицкий И.В. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII в. // Отечественные записки.–1882.–№ 11.–С.91.

³²⁸ Субтельный О. Украина. История.– К., 1994.–С. 329.

³²⁹ Луцицкий И.В. Вказана праця. – С. 91.

ознайомлення із сучасними І.В.Луцицькому явищами в житті українців наводило на думки зовсім інші. І, насправді, ті явища, які вдалося помітити вченому в житті народу під час його перебування в Полтавській губернії вказують на існування досить живих залишків общинного землеволодіння.

"Зовсім випадковий факт змусив мене засумніватися в точності та вірності загальноприйнятої думки відносно малоросів", – писав І.В.Луцицький.³³⁰ У 1881 р. він зайняв посаду почесного мирового судді у вирішенні суперечки, яка виникла між козаками села Ревбинець Золотоніського повіту та товариством села Мітьки того ж повіту за пограбування останніми сіна, скошеного першими.³³¹ З досить детальних пояснень, виявилось, що село Мітьки володіє суспільною землею, а саме сіножаттю, якою спільно користувались мешканці села. Сіножать проводилася щорічно всіма мешканцями, а потім сіно розподілялося порівну. "Ми забрали їхнє сіно, – пояснювали на суді вповноважені, – тому що вони відносились до нашої "общеської" сіножаті, яку ми всі, домовласники, косимо "артіллю".³³² На тій же сесії мирового з'їзду розглядалася й інша справа – про суспільні землі при м. Домантові Золотоніського повіту за позовом одного із землевласників-дворян відносно самоправного розпорядження суспільною землею.³³³

Обидві ці справи, на думку прихильників общинної теорії, вказували на існування інших відносин, які не витікали з факту індивідуальної подвірної власності.

І.В.Луцицький вважав за необхідне дізнатися наскільки ці факти одиничні. Він не тільки вивчав давні папери, головним чином Рум'янцевський опис, а й вів пошук у волосних архівах, ... "вивчав пережитки та архаїчні явища в українському селі, велику увагу звертав на усну історію" "розпитував старих жителів у відомих йому селах, тобто надавав значення інституту пережитків, усній історії, порівняльно-етнографічному методу"³³⁴. В результаті

³³⁰ Луцицкий И.В. Общинное землевладение в Малороссии (Золотоношский уезд Полтавской губернии) // Устои. –1882. – № 7.–С.41.

³³¹ Луцицкий И.В. Вказана праця.–С.41.

³³² Луцицкий И.В. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII в. // Отечественные записки.–1882.–№ 11.–С.92.

³³³ Луцицкий И.В. Общинное землевладение в Малороссии (Золотоношский уезд Полтавской губернии) // Устои. -1882. -№ 7.-С.41.

³³⁴ Луцицкая С И., Таран Л. В. Иван Васильевич Луцицкий исследователь истории Украины. // Вопросы истории. 2007. № 3. – С. 153.

вченому вдалося зібрати дуже цікаві данні, з яких, як йому здавалося, було видно, що ствердження відсутності общинного землеволодіння ґрунтувалося на відсутності обізнаності з народним малоросійським життям.

І.В.Лучицький протягом чотирьох років спостерігав життя селян ряду сіл Золотоніського та Переяславського повітів, уважно вивчаючи численні судові конфлікти, пов'язані з боротьбою селян за общинні землі.³³⁵ Оперуючи багатим документальним та етнографічним матеріалом, він доводив існування общини не лише в середні віки, але й показав її архаїчні форми, що дійшли до середини ХІХ ст.: в общинному користуванні були не лише угіддя, а й орна земля. Іншим фактом була практика в деяких селах Золотоніського повіту вважати присадибні землі власністю усієї общини, а у випадку виходу або смерті її господаря повертати в спільне користування.³³⁶

Велику увагу приділив І.В.Лучицький дослідженню питання про сябрів, вперше показавши їх як форму общинних відносин в Україні. Праця вченого "Сябры и сябринное землевладение в Малороссии" присвячена розгляду однієї з архаїчних форм землеволодіння, залишки якої уціліли місцями в Україні і до кінця ХІХ ст. та були відомі в пам'ятках юридичного права під назвою володіння "сябрів" або "сябринства". Оскільки багато українських істориків заперечували існування общини в Україні взагалі, то, природно, що питання про сябринство навіть і не розглядалося в такому сенсі.

Через відсутність в літературі того часу робіт з питання сябринного землеволодіння, необхідно підкреслити, що ця перша спроба дослідження проблеми, лише через недостатність матеріалу, навряд чи змогла б дати точні відповіді відносно походження, сутності, типових ознак та окремих варіантів "сябринного" володіння. Це, певна річ, бачив і сам автор, про що й писав з першого рядка: "У довгій серії питань, які відносяться до історії поземельного устрою старої Малоросії та ледве порушених наукою,

³³⁵ Лаптин П.Ф. Проблемы общины в трудах И.В.Лучицкого // Средние века.–1963.– Вып.23.–С.219.

³³⁶ Лучицкий И.В. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII в. // Отечественные записки.–1882.–№11.–С.93; Общинные формы на Днепровском побережье, К.,1884.–С.16; Общинное землевладение в Малороссии (Золотоношский уезд Полтавской губернии) // Устои.–1882.–№ 7.–С.49.

питанню про сябрів та сябринне землеволодіння пощастило найменше. Його не торкалися до сих пір ні історики, ні дослідники та видавці матеріалів, у яких про нього нерідко згадується. А земські статистики Чернігівської губернії, де збереглися місцями залишки цієї форми володіння, не лише не дали їх точного та докладного опису, але й обійшли повною мовчанкою".³³⁷ "Зрозуміло, – читаємо далі, – з якими труднощами доводиться мати справу при дослідженні питання про сябрів та сябринне землеволодіння", тим більше, що "досліднику необхідно перш за все відшукувати матеріали, збирати по крупицях документи, розсіяні і в приватних архівах, і в архівах різних міст півдня Росії, а те, що видане, дає лише слабке уявлення".³³⁸ Перелічивши матеріали, які були в його розпорядженні, І.В.Луцицький підкреслив, що "новий матеріал, який він мав, ще був недостатнім, щоб на його основі можна було прийти до остаточного вирішення питання".³³⁹ Разом з тим дослідник намітив ряд інших питань, цікавих за змістом та пов'язаних з питанням про сябрів: про форми та характер родинного устрою давньої України, про патронімічні назви сіл тощо. Однак і цих питань І.В.Луцицький торкнувся мало. Усім цим обмеженням автора цілком відповідає і одне з визначень ним своєї найближчої мети. "Я мав на увазі, – говорив він, – дати лише матеріал для майбутніх узагальнень, вірніше, дати поштовх дослідженням такого цікавого факту, яким є в історії землеволодіння сябринство".³⁴⁰ Таким чином, залишивши нам цінний опис внутрішньої організації сябринного господарства, принципів землекористання та правових відносин серед його членів, І.В.Луцицький не зміг дати пояснення виникненню сябринного землеволодіння, обмежившись твердженням про механічне перенесення сімейної общини з Правобережної України.

В статті "Займанщина и формы займочного владения в Малороссии" дослідник показав поселення на нових землях, яке відбувалось на принципах захоплення та фактичного використання. Здійснювалось воно цілими родинними групами. Ці займанні землі потрапляли в нероздільну власність не окремих їх

³³⁷ Луцицкий И.В. Сябры и сябринное землевание в Малороссии // Северный вестник.–1889.–№ 1.–С.69.

³³⁸ Луцицкий И.В. Вказана праця. –С.70.

³³⁹ Там само. –С.71.

³⁴⁰ Луцицкий И.В. Вказана праця. –С.72.

представників, а усієї общини або родинного союзу.³⁴¹ Межі заїмок визначались тим простором, куди доходила пастьбою худоба. Право орати на суспільній землі належало лише членам общини або складної сім'ї, але воно було обмежене фактичним проявом у використанні зайнятою землею без права присвоєння її.³⁴² Праобразом такого родинного об'єднання І.В.Луцицький вважав сімейну общину, широко поширену на Правобережжі у ХVІ ст. та перенесену на степові простори Лівобережної України.³⁴³

Основні положення І.В.Луцицького отримали подальший розвиток у роботах українських істориків В.Мякотіна та М.Василенка.³⁴⁴

Виступ І.В.Луцицького проти антиобщинної традиції в українській історіографії викликав різкі виступи з боку її окремих представників. Так, відомий український історик Д.Багалій у 1883 р. в журналі "Киевская старина" опублікував статтю, спрямовану проти перших робіт І.В.Луцицького, присвячених історії общини в Україні.³⁴⁵ Із захистом поглядів І.В.Луцицького виступив М.М.Ковалевський, який спростовував антиобщинні роздуми деяких українських істориків та підтримав важливі висновки І.В.Луцицького.³⁴⁶

Історико-порівняльний метод, яким користувалися історики, в тому числі і І.В. Луцицький, при вивченні общинних відносин виявляв і суттєві хиби. Адже вчені виходили з того погляду, що природа людини єдина, а народи лише у другорядному відрізняються один від одного. У відповідності з цим, історики прагнули акцентувати риси подібності, а не різного. Визнаючи єдність все-світньо-історичного процесу, історики дуже легко приводили до спільного знаменника різні величини. В результаті реконстру-

³⁴¹ Луцицкий И.В. Займанщина и формы займочного владения в Малороссии // Юридический вестник.— 1889.—№ 3.—С.403—408.

³⁴² Луцицкий И.В. Новые данные для истории землевладения в Малороссии // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. —К., 1890.—Кн.4.—Отд.1.—С.3.

³⁴³ Луцицкий И.В. Займанщина и формы займочного владения в Малороссии // Юридический вестник.— 1889. —№ 3.—С.397—403.

³⁴⁴ Мякотин В.А. Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII столетии // Русское богатство.—1874.—№2.— С. 29—52; его же. Очерк социальной истории Украины в XVII—XVIII веках.—Т.1.—Прага, 1924; Василенко Н.П. Матриалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии.—Вып.1.—Чернигов, 1901.

³⁴⁵ Багалей Д. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст.// Киевская старина.—1883.—№12.—С.560—592; его же. Генеральная опись Малороссии // Киевская старина.—1883.—№11.—С.402—432.

³⁴⁶ Ковалевский М.М. Общинное землевладение в Малороссии в XVIII в.// Юридический вестник. —М., 1885.—№ 1.—С.36—69.

йована ними община дуже часто універсалізувалася і часто архаїзувалася.

З сучасної точки зору, "... чимало з уявлень про общину, які відобразилися в роботах І.В. Лучицького та інших ліберальних істориків, які працювали на перетині ХІХ – ХХ ст., доводиться тлумачити скоріше як світоглядну настанову народницького ґатунку, ніж як наукову концепцію. Общинна теорія є одним з міфів вітчизняної історіографії. Ідеологічні імплікації цієї теорії цілком прозорі – прихильність до неї вчених пояснювалася їх прагненням вирішити аграрне питання в країні, палким патріотизмом та зацікавленістю в долях селянства. Аналіз їх праць дозволяє характеризувати суспільно-політичний світогляд передової вітчизняної інтелігенції. Але величезний фактичний матеріал, зібраний у їхніх роботах, не втратив свого значення і донині, як не втратили свого значення і окремі висновки і спостереження, оригінальні методики аналізу цього матеріалу – такі, наприклад, як метод переживання, метод усної традиції та ін.. Статті І.В. Лучицького з української історії – вагомий внесок в україністику, а по деяких розділах вони унікальні".³⁴⁷ І тому його роботи з цієї тематики являють великий інтерес для вітчизняного читача. У 2007 році Інститут архівознавства НАНУ видав 7 статей вченого по українській аграрній проблематиці, а також спогади М.В. Лучицької – дружини історика, спогади О.І. Лучицької – його доньки.³⁴⁸ До збірника додано бібліографію праць і Івана Васильовича, і Марії Вікторівни. У підготовці збірника до друку діяльну участь взяла Світлана Ігорівна Лучицька – правнука історика, д.і.н., відомий вчений, директор центру культурної й історичної антропології Інституту всесвітньої історії РАН.

Серед праць І.В. Лучицького також треба згадати статтю "Гетман Мазепа и остерские общине земли. (Из истории земле-владения в Левобережной Украине)". Це епізод боротьби міст із монастирями за землі. Суперечка виникла відносно села Виповзова, який мала братія Братського монастиря, "та вільних острянських пущ". І монастир і місто Остер претендували на ці

³⁴⁷ Лучицкая С.И., Таран Л.В. Иван Васильевич Лучицкий – исследователь истории Украины // Вопросы истории.– 2007.– С. 160.

³⁴⁸ Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Лучицьких(кінець ХІХ – ХХ. Ст.)– . Київ.– 2007.

землі. Гетьманській владі доводилось в'яснити права обох сторін на ці пущі. Суперечка тривала довго, і вирішували її по-різному. Гетьман Мазепа у своєму універсалі висловив здивування та докір "тому дерзновению" острян проти монастиря. Крім поземельних відносин, універсал Мазепа вимальював організацію влади та управління, ту крайню невизначеність компетенції влади, меж її діяльності та прав, які існували в Україні в XVII та XVIII століттях.

Документи Румянцевського опису дали досліднику матеріал для цікавого нарису "Київ в 1766 г."³⁴⁹, головна мета якого – відтворити найбільш повно та точно дані, які містились в Описі. Цією працею І.В.Луцицький розпочав напрямок використання матеріалів Румянцевського опису для висвітлення економічних і соціальних явищ Гетьманщини 1765-1769 рр. Ці відомості містили дуже цікаві факти, і здебільшого зовсім нові. Вони висвітлювали в значній мірі не лише топографію Києва, а й нерідко в деталях, вони характеризували склад населення Києва, заняття його мешканців, ступінь його економічного розвитку та економічні відносини, що склалися тоді в Києві. На жаль, в Румянцевській ревізії зберігся опис не всього міста, а лише декількох його частин. І тому відновлення повної картини становища Києва у 1766 році було неможливим.

Разом з читачами, І.В.Луцицький здійснює подорож по давньому Києву, частини якого описані в Румянцевському описі. Розпочинається подорож з Київського Подолу. Описавши становище киево-подільських козаків Опис веде на Хрещатик, а потім вліво на гору, на Печерськ: Містечко Печерське та Васильківські Рогатки. Після Печерська дослідник описує шлях вниз до Дніпра та Видубицького монастиря, де з'являється ряд поселень, зовсім невідомих до того часу: в слобідку Солону Гірку, слободу Свято-Озерську, потім у Звіринець. Звідти, повертаючи на захід, читачі знайомляться з Ямками, виходять до Либіді та Нижньо-Либідського села. Із цього села здійснюється подорож по Либіді та по схилу гори до Либіді. Перед нами проходять Нижньо та Верхньо-Либідські палаци. Далі Панковщина та Шулжинське подвір'я. Тут по дорозі в Білогородку доходимо до Львівських воріт і біля них потрапляємо в слободу Вищий Кудрявець. Звідси починається спуск вниз, до Подолу. Упорядники Опису показують слобідку

³⁴⁹ Див.: Киевская старина.–1888.–№ 1.–С.1–74.

Нижній Кудрявець і, нарешті, приводять у село Плоське, де і завершають подорож.

Не позбавлена цікавості замітка І.В.Луцицького до історії торгових відносин Ганзи з Північно-Західною та Південною Руссю – "По поводу "дорогочинских древностей".³⁵⁰ Дослідник мав на меті повідомити, відомі в європейській літературі та ретельно досліджені, дані щодо знаків на свинцевих пломбах, знайдених у 1864 р. на березі річки Буг біля міста Дорогочина (Бельського повіту Гродненської губернії), а також, використання цих знаків у місцевостях, близьких до Дорогочина. Ця археологічна знахідка зацікавила дослідника з економічної точки зору. В третьому розділі замітки – "О торговых сношениях Торна и Данцига с северо-западной и южной Русью", вчений подав власний погляд щодо торгового значення міста Дорогочина, спростувавши висновок Болсуновського, який вважав, що "Дорогочин знаходився в великих торгівельних відносинах не лише з Західною Європою, а й з Венецією".³⁵¹

Великий інтерес представляють подальші документальні публікації І.В.Луцицького та передмови до них. Серед таких відзначимо повідомлення "К истории финансов и финансового управления в Малороссии XVII и XVIII вв."³⁵² До кінця ХІХ ст. історія фінансів та організації фінансового управління в Україні ХVІІ та ХVІІІ ст. представляла terra incognita у повному розумінні цього слова. Щоб поповнити матеріали, які вже були в розпорядженні істориків та спонукати тих, в кого зберігалися документи з фінансів України цих двох століть, друкувати їх, і було видано цей документ – універсал гетьмана Мазепи, яким знову встановлювалася тютюнова та горілчана оренда як засіб поповнення казни.

В квітні 1884 р. на засіданні Історичного товариства Нестора Літописця та публікацією в "Киевской старине"³⁵³ професор повідомив декілька нових даних відносно хвилювання на лівому березі Дніпра в 1687 році. Мова йде про бунт 1687 р., пов'язаний зі

³⁵⁰ Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца.–1892.–Кн.6.–Отд.2.–С.73–104.

³⁵¹ Луцицкий И.В. По поводу „дорогочинских древностей” // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца.–1892.–Кн.6.–Отд.2.–С.102–103.

³⁵² Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца.–1901.–Кн.15.–Вып.1.–Отд.3.–С.20–23.

³⁵³ Луцицкий И.В. Три документа к истории бунта в Малороссии в 1687 г.// Киевская старина.–1884.–№ 6.–С.306–314.

скиненням гетьмана Самойловича та виборами нового гетьмана, Івана Мазепи. До того часу єдиними джерелами, що давали якісь відомості про це хвилювання, були літописи: Величко, Самовидця та інші. Але ці свідчення носили загальний характер. З них можна було зробити висновок про характер бунту, але де та в якому місці він відбувався, відомо не було.³⁵⁴ При сортуванні Румянцевського опису, І.В.Луцицький наштовхнувся на нові документи. У в'язці, яка відносилась до Переяславського полку, знайдено три документи: "виписка з розгляду Переяславського суду 1688 р. по справі бунту, купча 1698-7 чи 9 року та купча 1689 р., видана мешканцями Золотоніського повіту".³⁵⁵ Нові документи дали цікаву інформацію: про поширення козацького руху, винуватця, потерпілих осіб, наслідки, до яких привів цей рух.

З окремих побутових матеріалів, виданих І.В.Луцицьким, можна виділити документ, знайдений ним у числі різного роду розписок та боргових зобов'язань, виданих у різний час (з 1763 по 1788 рр.) відомим Шираєм.³⁵⁶ Довга низка "обліків" Михайла Ширая з 1763 по 1785 роки показувала, що рід Ширая був банкірським Стародубським родом, а їх казна – касою позик для різних осіб.

Цей документ – одна із сторінок у діяльності каси позик початку XVIII ст. Він був характерним для обох сторін, але особливо для змалювання становища козаків, які постійно терпіли нужду в рухомому майні, які постійно зверталися за грошима через заставу свого майна. В документі перед нами один з таких нерідких типів козака XVIII століття. Він постійно в боргу. Позичка – його засіб існування. Він не може виплатити борг і попадає у підданство.

Не мало цікавих документів вилучив І.В.Луцицький з родинних архівів. Тут варто виділити видані накази поміщика, відомого в історії української літератури, Павла Павловича Білецького-Носенка, з Прилук, де він жив і вів господарство в сусідніх селах, до прикажчиків села Луговець Мглинського повіту Чернігівської губернії.³⁵⁷ Прикази змальовують як відношення поміщика, до того

³⁵⁴ Луцицький І.В. Вказана праця. –С.233.

³⁵⁵ Луцицький І.В. Вказана праця. –С.308.

³⁵⁶ Луцицький І.В. К истории козачества в начале XVIII в. // Киевская старина.– 1891.–№3.–С.506–508.

³⁵⁷ Луцицький І.В. Из недавнего прошлого. (Очерк из истории крепостного права в Малороссии в XIX в.) // Киевская старина.–1901.–№ 4.–Отд.1.–С.1–25.

ж поміщика досить освіченого за тими часами, до підвладних йому селян, так і становище самих селян. Надзвичайно повно виявляється в цих наказах розуміння поміщиком його прав. Заходи навколо піднесення прибутків поєднані, дивним чином, з бажанням не утискувати селян у скрутних обставинах неврожаю тощо. Суворість покарань неслухняних селян та грізні нагадування неухважним прикажчикам – все це виступає дуже яскраво в цих поміщицьких рескриптах.

На засіданні Історичного товариства Нестора Літописця 5 травня 1885 р. І.В.Луцицький повідомив декілька даних про приватні архіви, зокрема про документи архівів Стаховичів та Телецького, що стосуються питання поземельного устрою та фінансової організації в кінці XVII та на початку XVIII століть.³⁵⁸ З паперів цих архівів головна увага була звернута на низку даних, що стосуються сябринного землеволодіння, та на документи, які відносяться до історії питної справи в Малоросії в XVII столітті.

Праці І.В.Луцицького з соціально-економічної історії України одразу ж ставали надбанням європейської історіографії. Вони переводились на французьку та німецьку мови. М.М.Ковалевський у 1890-1891 рр. в низці статей, опублікованих на сторінках "Revue d'histoire moderne", висвітлював погляди І.В.Луцицького на проблеми "малоросійської общини" та заїмочного землеволодіння в Україні.³⁵⁹ В засіданні паризького "Соціологічного товариства" в 1903 р. вчений прочитав доповідь відносно процесу формування станів в Україні. Ця доповідь була видана окремою брошурою. Статті про сябрів та займанщину були надруковані в "Revue de sociologie" (1897 р.) та в "Jahrbucher" Шмолера.³⁶⁰

Уважний дослідник архівних джерел, І.В.Луцицький, був і уважним рецензентом чужих праць. Шкода лише, що ці рецензії та огляди були не дуже часті та не охоплювали всіх головних явищ. У зв'язку з дослідженнями вченого, варто відмітити рецензію на перший том праці О.Лазаревського "Описание старой Малороссии. Стародубский полк".³⁶¹ Критика І.В.Луцицького виходила з мети роботи автора, а саме – "подати на основі невіда-

³⁵⁸ Див.: Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. –1888.–Кн.2.–Отд.1.–С.249.

³⁵⁹ ІР НБУВ.–Ф.ІІІ.–Спр. 8063, 15080.

³⁶⁰ Тарле Е. Сочинения: В 12 т.– Т.11.–М.,1961.–С.390.

³⁶¹ Див.: Университетские известия.–1889.–№ 12.–С.283–297.

ного, здебільшого, матеріалу лише простий опис даної місцевості".³⁶² Тому рецензент перевіряв подані автором дані на основі тих самих джерел, які були в розпорядженні автора. Критика полягала також у визначенні безпечності користування книгою наступниками.³⁶³ Спираючись на своє знайомство з таким цінним джерелом, як рукопис "генерального слідства про маєтності Стародубовського полку", І.В.Луцицький зміг пояснити непорозуміння, створене змішанням у книзі О.Лазаревського вільних військових сіл з ратушними, та дати важливі поради або вказівки відносно того напрямку, в якому слід було шукати вирішення найбільш темних питань про характер тримання маєтків у гетьманській Малоросії.

У 1889 році І.В.Луцицький видав статтю "Крестьянское землевладение в Суражском уезде Черниговской губернии в 1767 и 1882 гг."³⁶⁴ Це рецензія на роботу Є.С.Філімонова "Румянцевская генеральная опись Суражского уезда 1687 г." (Вятка, 1888). Рецензент порівняв складені Є.С.Філімоновим, за Румянцевським описом, таблиць Суражського повіту зі зробленим чернігівським земством описом того ж повіту у 1882 році. Аналогічне порівняння даних 1767 р. та 1882 р., проведене для Кролевецького повіту Червінським, дало привід останньому стверджувати, нібито в кінці ХІХ ст. у порівнянні з ХVІІІ ст., економічне становище і селянства, і значної частини козацтва значно покращилося. Червінський вважав, що цей висновок можна поширювати на всю Лівобережну Україну.³⁶⁵ Однак, ретельно виконане І.В.Луцицьким співставлення цифрових даних щодо господарчого становища селянського населення Суражського повіту у 1767 та 1882 роках показало, що там це становище у ХІХ ст. далеко не покращилося в порівнянні з ХVІІІ ст. Тобто, до нових досліджень, висновок Червінського не може бути поширеним, принаймні, на всю Лівобережну Україну.

У вітчизнчних виданнях І.В.Луцицький давав цікаві рецензії на книги європейських дослідників³⁶⁶. Виступав у Історичному това-

³⁶² Рец. на кн.: Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т.1. Стародубский полк.–К., 1888–1889.–Вып.1 // УИ.–1889.–№12.–Критика и библиогр.– С. 283.

³⁶³ Там само. –С.283.

³⁶⁴ Див.: Юридический вестник. –1889.–№ 12.–С.599–620.

³⁶⁵ Мякотин В.А. Вказана праця. -С.20.

³⁶⁶ Луцицкий И.В. Рец.на кн.: Шапк А. фон. История норманнов в Сицилии // Русское богатство.–1896.–№11.–С.57–60; Рец. на кн.: Белох Ю. История Греции // Русская

ристві Нестора Літописця з характеристиками європейських вчених та окремих їхніх праць ³⁶⁷. Це був постійний зв'язок з європейською науковою думкою.

Близько десяти років І.В.Луцицький віддав захопленню українською соціально-економічною історією. М. М.Ковалевський у лютому 1893 року дорікав йому: "Що це ти зовсім махнув рукою на Захід і ніколи не проїдешся до Парижа чи Ніцци... Сидиш зі своєю малоруською общиною, дворищами та печищами ... А коли з'явиться обіцяний том про звільнення селян на Заході? З приводу окремих статей передчуваю щось досить хороше..." ³⁶⁸. Між тим дослідження українського економічного минулого йшли паралельно з інтенсивною роботою над західноєвропейською економічною історією, та поступово ця робота почала вимагати від дослідника всієї його уваги та часу.

З кінця 70-х рр. він читав в університеті курс історії аграрних відносин на заході Європи, і лише невелику його частину він надрукував у вигляді "Истории крестьянской реформы в западной Европе с 1789 г." ³⁶⁹, а потім у вигляді додатків до "Истории нового времени" Зеворта Е. ³⁷⁰ Але його все менше і менше задовольняло те, що було в наявності в літературі предмету: прогалин опинялося більше, ніж твердих беззаперечних результатів. Ні література, ні навіть видані джерела, які торкалися історії селян і селянського землеволодіння в Німеччині, Англії, Франції, не давали відповіді на цілу низку питань.

Вже у 1882 р. І.В.Луцицький працював в архівах південної Франції та Іспанії, досліджуючи питання про общинні землі в

мысль.—1897.—№2.—С.48—50; Отзыв о сочинении Н.Н.Молчановского „Цеховые и ремесленные реформы Штейна и Гарденберга в связи с состоянием ремесленного класса в Пруссии в начале XIV в.”// УИ.—1885.—№4.—Ч.1.—С.2—14; Рец. на кн.: Любович Н.Н. Начало католической реакции и упадок реформации в Польше.// УИ.—1891.—№3.—Отд.1.—С.5—6.

³⁶⁷ Луцицький І.В. Разбор книги Сибома об английской деревне // Чтения в Ист. Обществе Нестора Летописца.—1888.—Кн.2.—Отд.1.—С.212.

³⁶⁸ ІР НБУВ. — Ф. 66. Спр. 15083., детальніше Таран Л. В. Українські сторінки творчості І. В. Луцицького. // Шляхи розвитку слов'янських народів. КДПУ. Ім. М. Драгоманова. — Київ. 1992. — С. — 229-235.

³⁶⁹ УИ.—1878.—№10.—Ч.2.—Отд.1.—С.493—579; №11.—Ч.2.—Отд.1.—С.527—579; №12.—Ч.2.—Отд.1.—С.595—614; УИ.—1879.—№2.—Ч.2.—Отд.1.—С.86—114; УИ.—1880.—№11.—Ч.2.—Отд.1.—С.308—330; УИ.—1881.—№2.—Ч.2.—С.73—90; №3.—Ч.2.—С.138—156.

³⁷⁰ Зеворт Едгар История нового времени (XVI—XVIII ст.) / Пер. под ред. и с доп. И.В.Луцицкого.— Т.1.—К.,1883.

Піренеях і, з тих пір, точно знав про масу нерозібраних, іноді хаотично звалених рукописних кип, які там зберігалися та мали пряме відношення до історії землеволодіння та селянського класу. Ця поїздка дала в результаті невелике дослідження про общину в Піренеях, надруковане І.В.Луцицьким у 1883 р. в "Отечественных записках".³⁷¹ Але обставини склалися таким чином, що до початку 90-х рр. XIX ст. І.В.Луцицький не зміг взятися за систематичне дослідження архівних скарбів Франції з питання, яке його цікавило. Втім 80-ті рр. були заповнені все новими і новими працями: "Рабство и рабы во Флоренции", "Рабство и рабы в Руссильоне", "Крестьяне и крестьянская реформа в Дании", "Крестьяне и крестьянская реформа в Лифляндии", "Вопрос о населенности городов в XIV–XV вв.", "Рабочее население и экономическая политика германских городов XV–XVI вв.".³⁷²

З початку 90-х років увага І.В.Луцицького все більше зосереджується на дослідженні аграрних відносин у Франції напередодні та підчас революції кінця XVIII ст. Саме завдяки цим роботам І.В.Луцицький набув європейської слави та увійшов у історію історичної науки.

І.В.Луцицький, який звернув на себе увагу наукового світу дослідженнями з історії французьких релігійних війн XVI ст., писав, що вивченням аграрних відносин у країнах Заходу став займатися під впливом української дійсності.³⁷³

У 1895 р. у київських "Университетских известиях" була надрукована перша робота І.В.Луцицького, присвячена історії французького селянства в другій половині XVIII ст. і носила по суті програмний характер.³⁷⁴

Це було початком його більш ніж двадцятирічної невтомної роботи над вивченням історії аграрних відносин у Франції. З 1894 р. і до початку Першої світової війни (з перервою у 1903–1908 рр.)

³⁷¹ Луцицкий И.В. Поземельная община в Пиренеях // Отечественные записки.– 1883.– №9.–С.57–78; №10.–С.467–506; №12.–С.415–442.

³⁷² УИ.–1885.–№11.–Ч.2.–Отд.4.–С.361–384; №12.–Ч.2.–С.385–418; УИ.–№11.–Ч.2.–Критика и библиография.–С.36–69; Северый вестник.–1890.–№12.–Отд.1.–С.85–161; Северный вестник.–1891.–№7.–Отд.2.–С.1–20; №8.–С.1–18; №9.–С.1–20; УИ.–1893.–№2.–Критика и библиогр.–С.205–256; №12.–С.257–268.

³⁷³ Таран Л.В. Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России.–К., 1994.–С.58.

³⁷⁴ Луцицкий И.В. Вопрос о крестьянской поземельной собственности во Франции до революции и продажа национальных имуществ (Отчет о заграничной командировке) // УИ.–1895.–№1.–Ч.2.–Ст.1.–С.1–42.

І.В.Лучицький майже кожного року по декілька місяців працював у провінційних архівах Франції, вивчаючи документальні матеріали, яких ще торкалася рука історика.

Після зняття заборони з 60-х рр. ХІХ ст. на вивчення історії французької революції кінця ХVІІІ ст. російські історики з великим інтересом звернулися до цієї важливої епохи Західної Європи. У колах російських істориків у питанні вивчення історії Франції останньої третини ХVІІІ ст. склалася наукова традиція та утворилася "наукова школа"(про, що ми писали вище). Французькі історики – А.Олар, Ж.Жорес, А.Матьєз назвали її "Ecole française et russe" ("французько-російська школа") та віднесли до неї М.І.Карєєва, І.В.Лучицького, М.М.Ковалевського та Ф.Саньяка ³⁷⁵.

Це поняття, яке утвердилося в Західній Європі, було сприйняте російськими історіографами, які писали про вивчення французької революції кінця ХVІІІ ст. в Росії, де школа називалася "російська історична школа". Але оскільки вона об'єднувала істориків і Росії і України, ми маємо говорити про "російсько-українську історичну школу", лідерство в якій у дорадянські часи посідали українські вчені. Відносно дорадянського періоду не говорили відокремлено про "російську" та "українську" школи дослідження питань революції 1789 р.– вважалося, що у цій області знань історіографічний процес був єдиним. Російська історична думка вбирала тематику, яка розроблялася в Україні, визначала напрямок розвитку її суспільної думки, що формувалася на основі вивчення проблем Французької революції.³⁷⁶ Втім, варто зазначити, що з трьох корифеїв "російсько-української історичної школи" – І.В.Лучицький та М.М.Ковалевський були українцями, а М.І.Карєєв писав, що погляди М.П.Драгоманова йому ближче, ніж погляди П.Л.Лаврова. В умовах тотальної русифікації, яка проводилася в Україні з початку 30-х років ХХ ст., поставити питання про переіменування школи було неможливо³⁷⁷

І.В.Лучицький був, безумовно, найвидатнішим представником "російсько-української історичної школи" в Україні. Навколо нього об'єдналися учні та послідовники, яких цікавили соціально-

³⁷⁵ Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России.–К.,1994.–С.94.

³⁷⁶ Там само.–С.5.

³⁷⁷ Таран Л.В. Новые тенденции в мировой и украинской историографии // Диалог со временем.–Вып.13.–М., 2004.–С.212.

економічні сюжети французької, взагалі - західної та української історії.

Однією з головних реалій російської – російської та української – пореформеної дійсності була гострота селянського питання. Це питання у 70-х рр. XIX ст. у свідомості російського суспільства було центральним соціальним питанням. Складне переплетіння російських соціальних протиріч знайшло вираз у боротьбі різних ідейно-політичних напрямків, що відображали погляди основних класів російського суспільства на шляху подальшого розвитку країни. Одним з ведучих у суспільному русі був ліберальний напрямок. Його мета – демократичні перетворення суспільства шляхом реформ.

Дослідження аграрних та соціальних аспектів історії Французької революції для ліберальної історіографії Росії в останній третині XIX ст. набувало таку ж "жагучу актуальність", як для А.Олара та його школи дослідження її політичної історії. "Хто почав жити свідомим життям у шістдесятих – сімдесятих роках минулого століття, – писав М.І.Кареев, – той не міг не замислюватись над тим, коли і як захопить Росію у свій нестримний потік тривала західноєвропейська революція, що почала вже з часу декабристів впливати на передові кола нашого суспільства".³⁷⁸

Першій науковій історії французького селянства було суджено з'явитися не у Франції, а в Росії. "Російсько-українська школа" поставила та оригінально вирішила наступні основні питання: 1) правове становище селян перед революцією та проблему селянської власності; 2) диференціацію селянства; 3) розподіл землі між окремими класами французького суспільства на передодні революції; 4) феодалний режим та проблему феодалної реакції.

На дослідженні вище означених питань зосередив свою увагу і І.В.Лучицький, який як історик мав багато переваг над своїми попередниками, що займалися вивченням історії аграрних відносин у Франції.

Як зазначалося вище, з кінця 70-х – початку 80-х років XIX ст. центр наукових інтересів вченого переміщується – економічна історія починає повністю поглинати його увагу. Необхідно, однак, підкреслити, що на відміну як від своїх колег одного з ним

³⁷⁸ Кареев Н.И. Прожитое и пережитое.–Л.,1990.–С.289.

покоління – М.І.Кареева та М.М.Ковалевського, так і від своїх учнів – Д.М.Петрушевського, В.М.Піскорського, Є.В.Тарле – Лучицький І.В. і у 80-х рр. ХІХ ст. і пізніше пов'язував висування в історичній науці на перший план соціально-економічних відносин не з марксизмом, а зі Шмоллером, Інама-Штернеггом, Лампрехтом і особливо з Роджерсом³⁷⁹, повністю уникаючи в своїх роботах згадування Маркса та Енгельса.³⁸⁰ Перехід супроводжувався еволюцією уявлень І.В.Лучицького на природу та завдання історії. Проявом еволюції стало й вирішення дослідником питання про метод досліджень.

Він визнавав важливість соціально-економічних факторів у розвитку людського суспільства і розумів необхідність для правильного висвітлення історії детального і глибокого вивчення не лише політичних подій та історії війн, а й історії відносин між окремими соціальними групами суспільства, історії економічного життя народів.³⁸¹ І.В.Лучицький був рішучим ворогом примітивного, антинаукового методу доведення правдивості своїх положень і думок, яким часто користувалися історики того часу, методу приведення прикладів. Дослідник справедливо вважав, що можна завжди знайти дуже багато різноманітних прикладів для "обґрунтування" прямо протилежних думок і оцінок. Для вивчення аграрних відносин у Франції напередодні та підчас революції кінця ХVІІІ ст. на його думку потрібний був метод старанних статистичних обчислень, матеріал для яких можна було знайти лише в архівах. Цей історико-статистичний метод дослідження і був покладений І.В.Лучицьким в основу його науково-дослідницької роботи. З ним у значній мірі були пов'язані і сильні, і слабкі сторони його праць з історії аграрних відносин у Франції. Історик Могильницький Б.Г., аналізуючи статистичний метод І.В.Лучицького, дійшов висновку, що він, "по суті, лише обмежився констатацією зроблених ним спостережень, не намагаючись проникнути

³⁷⁹ Див.: Лучицький І.В. Джемс Сорольд Роджерс (некролог) // Юридический вестник.–1891.–№2.

³⁸⁰ Могильницький Б.Г. Политические и методологические идеи русской либеральной медиэвистики середины 70-х рр. ХХ в. – начала 900-х.–Томск, 1969.–С.146–147.

³⁸¹ Див.: Рецензия И.В. Лучицкого на университетские чтения проф. Н.А.Осокина и учебник истории проф. А.Трачевского // УИ.–1889.–№1.–Критика и библиогр.–С.223.

в глибину процесів".³⁸² Аналогічну позицію зайняв і Г.П.Мягков, вважаючи, що І.В.Лучицький з початку 90-х років XIX ст. висунув на перший план статистичний метод.³⁸³ На наш погляд, І.В.Лучицький лише застосовував цей метод у своїх дослідженнях, не надаючи йому першорядну роль. Така позиція пояснюється перш за все тим, що він був позитивістом і не міг обмежитися в своїх роботах лише одним методом. Аналогічну точку зору висловила і К.В.Хвостова: "Інтерес до використання статистичних методів був пов'язаний з позитивізмом".³⁸⁴

Західноєвропейські історики не зверталися до статистичних даних, а використовували їх лише з описовою метою. Статистиці не надавалося самостійного пізнавального значення. І.В.Лучицький піддав гострій критиці такий стан тодішньої науки та призвав істориків "виправити його".³⁸⁵

Тривалий час панувала думка, що лише революції Франція зобов'язана створенням дрібної селянської власності і, що головну роль в цьому випадку зіграла конфіскація земель та їхній продаж. А.Токвілю, а за ним Л. де Лаверню вдалося нанести сильний удар по цій утвердженій в літературі думці. "Вважати, що подрібнення власності у Франції виникло лише з часів революції, означає, – писав Токвіль, – піддаватися загально розповсюдженій омані".³⁸⁶ Історик стверджував, що дрібна власність існувала до революції, що революція не створила, а лише звільнила її.

Лавернь зважився категорично заявити про висновки Токвіля як про неспростовну річ, і навіть пішов далі Токвіля. Він став стверджувати, що продаж національних маєтностей був більш вигідним для середньої, а не для дрібної власності.³⁸⁷

Ці висновки були підхоплені й іншими дослідниками.

М.І.Кареев поновив думку Авенеля, який вважав, що продаж національних маєтностей був вигідний лише для однієї буржуазії,

³⁸² Могильницький Б.Г. Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70-х рр. XX в. – начала 900-х.–Томск, 1969.–С.289.

³⁸³ Мягков Г.П. „Русская историческая школа”: Методологические и идейно-политические позиции.–Казань, 1988.–С.107–108.

³⁸⁴ Хвостова К.В. Количественный поход в средневековой социально-экономической истории.–М., 1980.–С.12.

³⁸⁵ Лучицкий И.В. Очерки по экономической истории Западной Европы.–К., 1893.–Ч.1.–С.2, 11.

³⁸⁶ Токвиль А. Старый порядок и революция. – Пг., 1918.– С.42.

³⁸⁷ Лучицкий И.В. Вказана праця.–С.3.

для крупних банкірів, ділків і т.п., а селянська власність навіть не збільшилася.³⁸⁸

Ще на крок далі пішов М.М.Ковалевський, який в роботі "Социальное законодательство Конституанты" писав: "Земельна революція, яка ще не повторювалася в історії, ... пішла на користь майже виключно середньому стану в особі не лише одних капіталістів, а й представників ліберальних професій, головним же чином фермерів". І додав: "всі свідчення сходяться у визнанні, що більшість проданих з публічних торгів земель церкви, зосередилась в руках колишніх орендаторів".³⁸⁹

Питання, таким чином, було практично вичерпаним та вирішеним.

Однак, як зазначив І.В.Лучицький, майже в жодній з робіт, які торкалися історії продажу національних маєтностей, "ми практично не знаходимо слідів вивчення або хоча б простого ознайомлення з тим матеріалом, який в даному випадку лише один може мати першорядне значення".³⁹⁰ Це самі акти продажу. Хоча Токвіль писав, що переглядав ці акти, але фактичних підтверджень цьому не було. Та чи дійсно Токвіль мав усі акти продажу під руками або хоч їхню частину?

У Паризькому національному архіві актів продажу маєтностей не було. Всі вони знаходились у департаментських архівах та представляли собою грандіозну колекцію, яка, якщо б і була зібрана та перевезена в одне місце, то для її перегляду знадобилося б не мало років. А між тим, у більшості архівів розробка та сортування актів продажу не лише не була завершеною, а навіть і не розпочатою.

У наступних дослідників висновки були зроблені на основі, здебільшого, підсумків Токвіля. Одне виключення можна зробити на користь М.Ковалевського. У своїй роботі, згадуваній вище, він опирається на єдине в історичній літературі дослідження, засноване безпосередньо на вивченні актів продажу національних маєтностей. Це дослідження Мінцесса. Але Мінцесс говорить

³⁸⁸ Кареев Н.И. Крестьяне и крестьянский вопрос во Франции в последней четверти XVIII в.—М., 1879.—С.470—471.

³⁸⁹ Лучицкий И.В. Вказана праця.—С.3.

³⁹⁰ Там само.—С.4.

лише про один департамент та не робить узагальнень від нього на всю країну.³⁹¹

Наштовхнувшись на вказані протиріччя та мало обґрунтовані міркування у питанні про революцію та її вплив на становище селянського прошарку у Франції, І.В.Луцицький вирішив перевірити догадку Токвіля та вважав за необхідне провести пошуки на місці, у департаментських архівах, з метою "хоч трохи орієнтуватися в цьому темному питанні, зібрати точні дані про перебіг продажів як у тих місцевостях, де вплив міста міг бути найменшим, так і у тих, де він позначався з більшою силою".³⁹² Це була головна мета роботи І.В.Луцицького в архівах Франції на першому етапі, протягом чотирьох місяців 1894 року.

Вивчення лише одних актів продажів виявилось недостатнім для з'ясування питання про роль революції в розвитку та долі селянського землеволодіння у Франції. Цих даних було б досить, якщо б наука володіла точними свідченнями про те, якими були розміри селянської власності до революції. Тоді б вирішувалось питання: чи збільшилася кількість дрібних власників та кількість селянської власності. Оскільки точних, побудованих на статистичних даних досліджень не було, то відносно цього питання в літературі також існували суперечливі погляди. Основним джерелом цих поглядів був Артур Юнг, який вважав, що в дореволюційній Франції була велика кількість дрібних селянських власників.

Тому І.В.Луцицький зробив спробу відшукати більш точні дані, вивчення яких було вкрай необхідним. Але через дуже значну кількість відомостей (описів, про існування яких мало хто знав або заперечував) йому не довелося звертатися до них усіх.

Не могло бути мови і про те, щоб зібрати матеріал для повної відповіді на вище означені питання. Для такої роботи (а вона мала бути виконана при єдиній науковій умові, тобто на основі історико-статистичного методу) потребувались десятки років, причому спеціальною комісією.

Через таку велику кількість матеріалу дослідник змушений був обмежитись лише декількома архівами: в Діжоні, Тулузі та Аррасі. Вибір вказаних департаментів не був випадковим. І.В.Луцицький керувався тут наступними міркуваннями. По-перше,

³⁹¹ Луцицький І.В. Вказана праця. –С.5.

³⁹² Там само. –С.8.

в архівах місцевостей, де до кінця XVIII ст., майже до самої революції, збереглися провінційні штати та пов'язана з ними система обкладання, поставала необхідність у складанні подвірних описів, оціночних відомостей, податних та кадастрових книг. Про їх існування в архіві Тулузи І.В.Луцицькому було заздалегідь відомо. Це змушувало припускати, що подібні описи збереглися і в архівах Діжону, Аррасу, Ренна, Гренобля, Марселя. По-друге, ці відомості стосувалися місцевостей, що входили до складу найбільш крупних областей, таких як Бургундія, Лангедок, Гиєнь, Артуа, тобто областей, де економічні умови життя (у кожній з них окремо) були в XVIII ст. більш чи менш одноманітні. Відповідно дані однієї частини могли послугувати характеристикою і для усіх інших частин однієї і тієї ж області.³⁹³

Пошуки І.В.Луцицький розпочав з архіву департаменту Кот-д'Ор (в Діжоні), де він знайшов велику та блискуче складену колекцію документів. Звідти в 1894 р. він писав дружині до Києва: "Я завершив вже 4 дні тому 170 величезних картонів, які відносяться до ventes³⁹⁴ підчас революції, але мені необхідно було відшукати для порівняння дані про селянську власність до революції. Але й те, що я знайшов – щось таке, що приводить до здивування навіть місцевих людей. Я нашттовхнувся на масу документів (більш ніж 1 тисяча chartes³⁹⁵), у яких селянська власність, селянське господарство виступають з такою чіткістю, про яку ніхто не лише не думав, але й не підозрював".³⁹⁶

У Діжонському архіві вчений відкрив цілу низку зовсім невідомих до того часу податних списків та описів общин, зміст яких перевершив усі сподівання та розрахунки та, які довелося переписати майже повністю. Матеріали в'язок давали необхідний матеріал для вивчення питання про вплив продаж на розподіл поземельної власності та про розміри селянського землеволодіння до революції в області Бургундії. Робота над ними заключалася у складанні таблиць, до яких вчений заносив відомості: 1) про попередніх власників ділянок, які продавалися; 2) про кількість землі в кожній такій ділянці; 3) про ціну, за яку вона була

³⁹³ Луцицький І.В. Вказана праця. –С.12.

³⁹⁴ Продажів (франц.).

³⁹⁵ Грамот (франц.).

³⁹⁶ Таран Л.В. Иван Васильевич Луцицкий (1845–1918) // Портреты историков. Время и судьбы.: В 2-х т.– Т. 2.–М., 2000.–С.272.

придбана; 4) про осіб, що купили її з відміткою імені та прізвища покупця та його професії; 5) про час, коли відбулася купівля.³⁹⁷

Завдяки таким записам з'являлася можливість обчислити точно: кількість землі, що знаходилась у кожній общині та в кожному дистрикті в руках духовенства, монастирів, церков, потім дворянства та інших осіб у час революції; кількість землі, набутої представниками кожної професії; встановити пропорційне співвідношення між кількістю осіб селянського стану різних його категорій, які купили землі, та кількістю осіб буржуазного класу, рівно як і між кількістю купленої кожним з цих станів землі.

Великий інтерес та значення представляли податні списки, на підставі даних з яких можна було вирахувати з повною точністю склад селянського населення, оскільки до них були занесені всі голови сімей, самотні господарі, батраки та, навіть, жебраки. Але нажаль, у податних списках не був вказаний розмір селянської земельної власності.³⁹⁸ Відповідь на це питання І.В.Луцицький знайшов у цьому ж архіві, не дивлячись на те, що на запитання, чи є в архіві подібного роду відомості, давалася заперечна відповідь. Це були акти переоцінки нерухомого та рухомого майна даної общини з метою нового та більш правильного і рівномірного розподілу податку. Багатий матеріал, який вони містили, давав можливість для визначення економічного становища селян та для обчислення розмірів як поземельної селянської власності, так і кількості землі, яку селяни брали в оренду на передодні революції.

На думку дослідника, податними списками можна було користуватися для визначення складу селянського населення в кожному окремому селі. Але вони не заслуговували повної довіри при використанні їх для ствердження, що у Франції XVIII ст. існувала маса безземельних, як це робили деякі дослідники, в тому числі і Мінцесс.³⁹⁹

Пошук документів І.В.Луцицький продовжив у архіві в Тулузі. Роботи в даному архіві були ускладнені тим станом, в якому знаходились там документи, не дивлячись на те, що архів у Тулузі був набагато багатшим щодо актів продажу ніж архів у Діжоні. Через те, що акти не були приведені у належний вигляд, вчений

³⁹⁷ Луцицький І.В. Вказана праця. –С.13.

³⁹⁸ Луцицький І.В. Вказана праця. –С.17.

³⁹⁹ Луцицький І.В. Вказана праця. –С.22.

робив виписки з так званих *soumissions* або заяв, які подавали бажані придбати землю.⁴⁰⁰ Паралельно І.В.Луцицький проводив роботу над вивченням матеріалу, який характеризував розподіл поземельної власності в Тулузькій області. Джерелом слугували кадастрові книги і так звані "террьє" (*livres terriers* – вотчинні книги).⁴⁰¹ Вони дали можливість рельєфно змалювати взаємне співвідношення між селянською власністю та власністю дворянського і буржуазного класів, окрім того, розподіл власності у середовищі всього селянського населення та його окремих груп.

Завдяки архіваріусу Тулузького архіву Луцицький І.В. зміг проникнути у архіви сільських общин, які знаходились у Піренеях, та познайомитись з місцевими особливостями аграрних відносин і селянами.

Влітку 1894 р. Іван Васильович писав у Київ своєму учню та соратнику Є.А. Ківлицькому з міста "розміром з кулачок", "сиріч із Тарба", що підчас його подорожі по Піренеях йому "вперше довелося ввійти в дуже близькі відносини з селянами. Враження сильне та дуже цікаве! Між селянином Zola та тут побаченим сучасним селянином настільки ж мало подібності, як між свинею та арабським конем. І зовсім він не такий глупий, і зовсім не настільки не розвинутий політично як говорять. Я розмовляв з десятками та зустрічав досить солідну критику існуючих порядків та ясне розуміння того, що треба робити".⁴⁰² Власне архіви Тарба розчарували дослідника. Внаслідок пожежі 1808 р. тут збереглася лише невелика кількість документів, здебільшого уривчастих.⁴⁰³

Якщо з питання про розміри та розподіл селянської поземельної власності архіви в Діжоні та Тулузі дали відносно невелику кількість матеріалу, то зовсім в іншому становищі опинився дослідник у архіві в Аррасі. "Якщо там відчувалася певна нестача в матеріалі, його неповнота, то в Аррасі подавляла величезність існуючої кількості описів поселень, описів, детальних до дріб'язків, та які цілком змальовували і поземельну селянську власність, і її відношення до поземельної власності інших груп населення в

⁴⁰⁰ Там само. –С.25–26.

⁴⁰¹ Там само.–С.28.

⁴⁰² Таран Л.В. Письма И.В. Луцицкого // Французский ежегодник. 1987.–М., 1989.–С.203.

⁴⁰³ Луцицкий И.В. Вказана праця. – С.42.

області Артуа"⁴⁰⁴. Ці описи представляли одну з найцінніших колекцій з 723 фоліантів 1779–1786 рр.

За допомогою описів було можливо занести прямо на карту і саме поселення з усіма його вулицями та будинками, і всі ділянки землі, скласти справжню кадастрову карту. Тобто для з'ясування історії форм землеволодіння матеріал такого роду відіграв величезне враження.

В результаті чотирьохмісячної роботи І.В.Луцицького у декількох французьких архівах стало очевидно, що зібрані ним дані стоять у різкому протиріччі з тими, дещо поспішними висновками, які були зроблені істориками на підставі лише одних показань свідків. Але вони дали і набагато більше. Акти продажів у Бургундії свідчили про те, що продаж земель пішов на користь, головним чином, багатій буржуазії, між тим як продаж земель емігрантів був більш вигідним для селянського класу.

У 1895 р. І.В.Луцицький продовжував роботи, розпочаті ним у 1894 р. Як і тоді, вони торкалися головним чином двох питань: про розміри та стан дрібної селянської власності у Франції напередодні революції та про продаж національних маєтностей. Протягом червня – серпня 1895 р. вчений поповнював зібрані у 1894 р. дані по департаментах Па-де-Кале та Кот-д'Ор та шукав нові документи в архівах департаментів усть Рони (Марсель) та де-л'Ен (Лан), тобто департаментів двох різних типів.⁴⁰⁵

Отримавши доступ у сільські архіви декількох сільських общин І.В.Луцицький вивчив акти продажів, листування прокурорів общин. Чотири фоліанти цього листування – цінне джерело для характеристики відношення і селян, і дворянства до питання про селянську реформу, декретовану Національними зборами. У департаментському архіві Лану І.В.Луцицький знайшов дані з обох питань, які мали велике значення для історико-статистичних досліджень. Разом з даними з інших архівів вони, на думку дослідника, могли дати можливість майже з повною точністю визначити характер землеволодіння поземельної власності у Франції напередодні революції.⁴⁰⁶

⁴⁰⁴ Там само. – С.31.

⁴⁰⁵ Луцицький І.В. Крестьянская поземельная собственность во Франции и продажа национальных имуществ. (Второй отчет о командировке за границу) // УИ.–1896.– №3.–Ч.2.–Ст.1.–С.1.

⁴⁰⁶ Луцицький І.В. Вказана праця. –С.4–5.

Перші роботи І.В.Луцицького викликали опротестування з боку М.М.Ковалевського, викладені ним у статті "Вопрос о размерах крестьянской собственности до революции и о том, в чьи руки перешла масса конфискованных у церкви земель"⁴⁰⁷. "Луцицький любить вислови "відкрив", "вперше звернув увагу" та ін., – пише критик, – але перші роботи п. Луцицького нічого нового не дали або дуже мало, не дивлячись на те, що він використовував іншого роду матеріали".⁴⁰⁸ На завершення М.Ковалевський додає: "Нам залишається лише визнати працелюбність п. Луцицького та побажати йому в подальших дослідженнях більш наукового розуміння завдань та вимог історико-статистичного методу".⁴⁰⁹

У свою чергу І.В.Луцицький відповів статтю "К вопросу о крестьянском землевладении во Франции до и во время революции"⁴¹⁰. Статтю М.М.Ковалевського І.В.Луцицький сприйняв з дуже важким та неприємним відчуттям, оскільки рецензент зачепив у своїй рецензії те, "що дорожче за все будь-якому працівнику: сумлінність його роботи". "Я б і не став перечити п. Ковалевському, – писав І.В.Луцицький, – ... якби він не кидав таких звинувачень мені в обличчя, як "адвокатські штучки", "підтасування" і т.п., якби він не дозволив собі звинувачувати мене в бажанні обманювати читача, у надії на те, що він не перевірить моїх посилань".⁴¹¹

Так розпочалася полеміка між І.В.Луцицьким та М.М.Ковалевським з питання аграрних відносин у Франції напередодні та під час Французької революції, яка тривала довгі роки.

До даних по областях Артуа, Лануа, Бургундії, Провансу, Тулузи, зібрані І.В.Луцицьким у 1894–1895 роках, у 1897 р. були додані відомості для Нормандії та Перш, Бретані, Турені, Пуату, Лімузена. На підставі цих даних дослідник мав за мету дослідити одне з крупних та виняткових у історії явищ – конфіскації земель у небачених до того розмірах та їх продажу. Окрім цього, визначити який вплив здійснив цей факт конфіскації на розподіл поземельної

⁴⁰⁷ Русская мысль.–М., 1896.–Кн.8.–С.126–141.

⁴⁰⁸ Ковалевский М.М. Вопрос о размерах крестьянской собственности до революции и о том, в чьи руки перешла масса конфискованных у церкви земель // Русская мысль.–М., 1896.–Кн.8.–С.134–138.

⁴⁰⁹ Ковалевский М.М. Вказана праця.–С.141.

⁴¹⁰ Новое слово.–1896.–№1.–С.63–89.

⁴¹¹ Луцицкий И.В. К вопросу о крестьянском землевладении во Франции до и во время революции. (Ответ М.М. Ковалевскому) // Новое слово.–1896.–№1.– С.89.

власності, перш за все, а потім на зміни в економічному становищі селянського населення.⁴¹²

Результати своїх досліджень І.В.Луцицький публікував у вигляді окремих нарисів та статей.⁴¹³ В перших роботах вчений досліджував два питання: про поземельну власність у Франції до революції та розпродаж національного майна. Згодом просторість теми, безодня знайдених документів, змусили І.В.Луцицького зосередити всі зусилля на з'ясування першого питання. У 1896 р. вийшло перше велике монографічне дослідження "Новые исследования по истории крестьян во Франции"⁴¹⁴. Одночасно ця робота з'явилася і на французькій мові. Поява монографії "Крестьянское землевладение во Франции накануне революции (преимущественно в Лимузене)" (1899 р.) ознаменувала новий етап у науковій діяльності історика. У дев'ятисотих роках І.В.Луцицький повернувся до вивчення, тимчасово залишеного ним, питання про розпродаж національного майна. Узагальнюючим дослідженням стали дві великі статті, які вийшли в 1911 та 1912 рр. одночасно на російській і французькій мовах: "Крестьянство во Франции в XVIII в."⁴¹⁵ та "Отчуждение национальных имуществ во Франции в конце XVIII в."⁴¹⁶. Остання робота з цієї проблематики вийшла у 1915 р.⁴¹⁷ Підсумком багатолітньої праці стала монографія "Состояние земледельческих классов во Франции накануне революции и аграрная реформа 1789–1798 гг." (СПб., 1912). Повне обґрунтування автор обіцяв дати у великій праці про селянську власність у Франції у XVIII ст., яка вже готувалася.⁴¹⁸

⁴¹² Луцицкий И.В. Крестьянское землевладение во Франции накануне революции (преимущественно в Лимузене). Отчет о заграничной командировке в 1897 г. // УИ.–1898.–№8. Ч.2.–С.1–28; УИ.–1899.–№6.–Ч.2.–С.33–79; №8.–Ч.2.–С.81–133; №9.–Ч.2.–С.135–177; №11.–Ч.2.–С.179–208; №12.–Ч.2.–С.209–261.

⁴¹³ Див.: УИ.–1895.–№1; 1896.–№3, 8; Новое слово.–1896.–№1; Русское богатство.–1912.–№3, 4; 1913.–№2, 3; Научный исторический журнал.–1914.–№3.

⁴¹⁴ УИ.–1896.–№8.–Ч.2. – Критика и библиогр. –С.73–132.

⁴¹⁵ В кн.: Книга для чтения по истории нового времени / Под ред. П.Г. Виноградова.–М.,1911.–Т.2.–С.224–290.

⁴¹⁶ Русское богатство.–1912.–№2.–С.102–124; №4.–С.50–78.

⁴¹⁷ Луцицкий И.В. Аграрные отношения накануне революции в окрестностях Парижа // Журнал Министерства народного просвещения.–1915.–№6.–Отд.2.–С.241–279.

⁴¹⁸ Глаголева-Данини С.М. Крестьянство и аграрный вопрос в эпоху Великой революции // Анналы.–1922.–№1.–С. 75.

Смерть застала професора І.В.Лучицького за цією неопублікованою роботою.

Отже, при дослідженні означеної проблеми увагу І.В.Лучицького привертали, в основному, податкові списки, кадастрові книги, поземельні описи маєтків, облікові книги, феодалські заяви, переліки, підтверджуючі земельні описи, акти продажу національного майна і т. ін. Мемуари, статті і листи сучасників, донесення урядових агентів Центральному урядові, селянські накази, на думку І.В.Лучицького, мали другорядне значення. Матеріал цих документів міг служити серйозним джерелом для висновків, вважав він, "лише після старанної і критичної його перевірки, порівняння його з тими фактичними даними, якими сповнені архіви та які можна витягнути з описів, контрактів, що повідомляють ціни продуктів, землі тощо, що показують процес переміщення власності".⁴¹⁹

Підходячи критично до другої групи документів, історик переоцінював значення документів першої групи, вважаючи, що вони дають цілком достатньо фактичного матеріалу, щоб відтворити правдиву картину аграрних відносин у Франції. Він не брав до уваги того, що ні описи, ні податкові книги, ні подібні до них документи не давали і не могли дати жодних даних про тих селян, що розоряючись, покидали село та поповнювали армію робітників у містах, тобто не могли відтворити справжньої картини розорення французького села. Так високо оцінювані І.В.Лучицьким документи могли дати більш чи менш цінні фактичні дані лише про тих селян, які залишались селянами в період складання цих документів. Таке ставлення вченого до архівних документальних матеріалів було однією з причин серйозних недоліків його дослідницької роботи.⁴²⁰

Тим не менш пріоритет в розробці архівного документального матеріалу належав саме І.В.Лучицькому. Але і сам історик розумів, що звинувачувати попередніх дослідників у тому, що вони не зверталися, наприклад до актів продажу, було б безглуздо. Майже до останнього десятиліття ХІХ ст. практично не було можливості користуватися цими документами (розкидані по всіх департамент-

⁴¹⁹ Лучицкий И.В. Новые исследования по истории крестьян во Франции в XVIII в. // УИ.—1896.—№8.—Ч.2.—Критика и библиогр.— С. 77.

⁴²⁰ Лазоренко Т.Г. І.В. Лучицький як історик аграрних відносин у Франції напередодні і в час революції кінця ХVІІІ ст. // Вісник Київського університету. Серія історії та філософії. — 1961.— Вип. 1.— №4.—С.81.

ських архівах, не приведені до ладу, не розшукані і т.п.). Ще меншою була можливість їх видання, оскільки поряд із вказаними причинами існувала ще одна, яка лише на початку ХХ ст. втратила силу та значення. На цих актах продажу лежала певного роду заборона і користування ними було обумовлено зобов'язанням не друкувати імен покупців національного майна. "Я мав можливість впевнитись у цьому, – писав І.В.Луцицький, – на початку моїх робіт у архівах у 1894 р.". ⁴²¹

Необхідність у вивченні та виданні цих документів була очевидною у 1899 р. І.В.Луцицький запропонував одному з депутатів, Ж.Жоресу, організувати з цією метою комісію. Пропозиція знайшла позитивний відгук. 27 жовтня 1903 р. Палата депутатів прийняла кредит для видання документів, які торкалися економічного життя під час революції, зокрема продажу національного майна. Як вже писалося початку 1904 р. була організована комісія для видання усіх цих документів. "Commission charge de rechercher, et de publier les documents relatifs a l'histoire economique de la revolution francaise". Поступово були утворені й місцеві комітети для виготовлення матеріалів на місцях. На жаль, комісія не виробила одразу плану видання актів продажу. Лише в 1908 р. була прийнята система видання по окремих приходах ⁴²². Головою комісії був призначений Ж. Жорес, але реально справа опинилася в руках А.Олара і набула грандіозного розмаху. Було видано багатотомні колекції, які включали селянські накази, акти продажу національного майна, документи комітетів землеробства й торгівлі по боротьбі з жебрацтвом і т. д.. Таким чином, був зроблений великий крок у справі поповнення відомих раніше даних відносно деяких департаментів і роботу наступних дослідників було полегшено. Документи послужили основою для нових напрямів історичних пошуків. І.В.Луцицький та інші історики – російські й французькі взяли таку активну участь у розробці економічної і соціальної історії французької революції, що саме в цей час заговорили про "l'ecole francaise et russe".

Для А.Олара робота в комісії мала серйозні наслідки. Він, автор майже 1000 – сторінкової книги "Политическая история

⁴²¹ Луцицкий И.В. Отчуждение национальных имуществ во Франции в конце XVIII в. // Русское богатство.–1912.–№2.– С.105.

⁴²² Там само. – С. 106-107

французкой революции: происхождение и развитие демократии и республики (1789 – 1804)". – М., 1902 р. визнав недостатність вибіркового аналізу в історичному минулому лише політичного і ідеологічного аспектів. В 1919 р. виходить його праця "Французька революція і феодальний режим", в який він якоюсь мірою наблизився до матеріалістичного пояснення аграрного законодавства й селянських рухів у революційну епоху. До цього ж часу відноситься й випуск ним збірника документів з історії "Комітету суспільного порятунку". Сутність зміни кола своїх наукових інтересів А. Олар бачив у зверненні до "економічних реальностей" епохи революції 1789 р.

Вчений підкреслював вирішальний вплив на нього "російської історичної школи", соціалізму взагалі й Карла Маркса особливо!⁴²³

Ж.Жорес раніше А.Олара прийшов до усвідомлення в історії французької революції економіки і поведінки суспільних класів і дав блискучий взірець такого аналізу в своїй багатотомній "Социалистической истории французской революции" – (Париж, 1900 – 1904гг.).

Ідеї Ж.Жореса справили серйозний вплив не лише на оновлення підходів до вивчення революції 1789 р., але й на французьку історичну науку в цілому.

Від Ж.Жореса веде свій родовід соціалістичний напрямок французької історіографії, який у ХХ столітті розвивали такі блискучі дослідники, як А.Мат'єз, автор капіталістичної праці "Борьба с дороговизной и социальное движение в эпоху террора". (М-Л., - 1928). В цьому напрямі працював і Ж. Лефевр, який високо цінував : Жореса і Лучицького.

Цикл праць Ж. Лефевра з аграрної історії Франції ХVІІІ ст., які вийшли у 30-ті роки (Questions agraires au temps de la Terreur. – Strasbourg. 1932; Esdes de la Revolution francaise. – 2-eme ed. – Paris., 1963), а також фундаментальні статті про підсумки продажу національного майна в роки революції, зміни селянської власності, ролі селян в революції, були оцінені відомим радянським істориком В.М. Даліним, як "величезний науковий внесок в аграрну історію революції, зроблений ним слідом за І.В. Лучицьким"⁴²⁴.

⁴²³ Олар А. Русское влияние в изучении Французской революции // Голос минувшего на чужой стороне. – Париж. – 1926. – С. 7-9.

⁴²⁴ Долин В. М. Историки Франции ХІХ–ХХ веков. –М. –1981.– С. 134

Ж. Лефевр пішов далі своїх попередників. В роботі "Le Grande Geur 1789". – Paris. 1932. – він зумів показати механізм виходу на сцену Революції несвідомих мас, інертного сільського люду, подав прекрасний приклад вивчення "колективної психології революційного натовпу"⁴²⁵. В статті "Les Foules revolutionnaires" - "Революційні натовпи (вийшла в "Annales historique de la Revolution francaise – 1934. – Fanv. – №61. С. 1 – 26.) він шляхом чи не "поліцейського розлідування" встановив шляхи розповсюдження паніки, а потім запропонував своє пояснення, беручи до уваги всі обставини, починаючи від соціально-економічної кризи і кінчаючи особливим емоційним кліматом епохи"⁴²⁶. Так зароджувався наступний напрямок в історіографії – модернізм.

Класикою світової історіографії вважаються фундаментальні праці учня А.Мат'єза, Е.Лабрусса. Використовуючи улюблений І.В.Луцицьким статистичний метод, вчений дослідив довгі економічні цикли й короткі цикли французької економіки й показав, що її особливості стали причиною революційного вибуху 1789 року.

Праці І.В.Луцицького були цінним внеском у історичну науку. В них приводився багатий фактичний матеріал, що давав можливість більш правдиво висвітлити низку важливих питань з історії аграрних відносин у Франції напередодні та підчас Великої французької революції XVIII ст. По окремих питаннях І.В.Луцицький, виходячи з того матеріалу, що був зібраний ним у архівах, зробив більш чи менш категоричні висновки, які розходилися з висновками деяких істориків.

В Росії постійним опонентом І.В.Луцицького був М.М.Ковалевський (1851–1916 рр.). Юрист за освітою, М.Ковалевський у своїй науковій діяльності був переважно істориком. Центр ваги його робіт лежав не в області теорії права, його сила була не в теоретичних побудовах, а в широкому історичному висвітленні явищ державного, соціального та економічного життя в широкому, порівняльному їх вивченні.⁴²⁷ Вчений присвятив Французькій революції

⁴²⁵ Таран Л. В. Французька, російська і українська історіографія (70-ті рр. XIX – поч.. XXI ст.), Ніжин. 2009. С. 107

⁴²⁶ Вовель М. К. Истории общественного сознания эпохи Великой французской революции.// Французский ежегодник.– 1983. –М. 1985.– С. 131.

⁴²⁷ Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX в.– Л., 1929.– Ч.1.– С.201.

чотирьохтомну працю "Происхождение современной демократии" (т.1–4.– М., 1895–1897).

На всю "російсько-українську історичну школу" справили великий вплив російські ідейні пошуки цього часу.

В.М.Далін, Б.Г.Вебер першими писали про сильний вплив на них народницької ідеології, дискусій народників і марксистів про долі російського поєформеного селянства, в яких школа взяла бік народників і з цих позицій підійшла до оцінки французьких аграрних відносин XVIII ст..

Впливом народників пояснюються тези російських істориків про сталість дрібного селянського землеволодіння, про роль кустарної промисловості, характер розшарування селянства, уповільнені темпи розвитку капіталізму, про взаємовідносини між промислом і землеробством. Цей вплив обумовив їхнє неприязне ставлення до "індустріалістських концепцій", "до перебільшення темпів розвитку капіталізму"⁴²⁸. Головна методологічна теза І.В.Лучицького, його колег : М.І.Карєєва і М.М.Ковалевського – слугувала доказом того, що Франція XVIII ст. була країною некапіталістичною.

Нюанси в полядах на сутність процесів, які відбувалися у французькому селі напередодні революції і викликали дискусії серед цих істориків, погляди яких еволюціонували.

В кінці 70-х – на початку 80-х рр. І.В.Лучицький, як і М.І.Карєєв, вважав найбільш характерним для становища французького селянства напередодні революції факт обезземелення та зростання феодальної експлуатації (як в Англії). Узагальнюючи величезний архівний матеріал, І.В.Лучицький на початку 1890-х рр. змінив свою думку про однорідність перетворень у поземельних відносинах у Західній Європі. У своїх пізніх роботах "Крестьянское землевладение во Франции накануне революции (преимущественно в Лимузене)" та "Состояние земледельческих классов во Франции и аграрные реформы 1789–1793 гг." він справедливо стверджував, що в Англії процеси обезземелення селян та звільнення їх від феодальних повинностей йшли паралельно, а у Франції селянська власність збільшувалася ще до революції. До неї він відносив селянські наділи, "зобов'язані лише платежами

⁴²⁸ Далін В. М. Историки Франции XIX – XX веков. М., 1981. – С. 71.; Таран Л. В. Историческая мысль Франции и России. С. 63.

різного роду".⁴²⁹ Таким чином, до розряду власності він заносив "цензиву", яку марксистська історіографія розглядала як власність феодальну, "обтяжену численними умовами та повинностями".⁴³⁰ Цей висновок він зробив на основі цілої програми статистичних досліджень. З аналізу зібраних матеріалів І.В.Луцицький зробив декілька висновків: 1) власність духовенства в селах складала дуже малу частку; 2) власність дворянства коливалася в межах 15-20%; 3) селяни володіли значною кількістю землі, на півдні країни їхня частка доходила до 50%; 4) власність буржуазії зовсім не була значною. Таким чином вчений підтвердив висловлене раніше припущення А.Токвіля та А.Юнга

М.М.Ковалевський, з яким І.В.Луцицький постійно полемізував, впадав у іншу крайність. Він перебільшував у аграрній історії Франції глибину тих тенденцій, які зближували її з Англією, де врешті решт після революції XVII ст. переміг лендлордський шлях розвитку, що супроводжувався обезземеленням селян. М.М.Ковалевський перебільшував ступінь розвиненості буржуазних відносин у французькому сільському господарстві до революції, але при цьому збагатив і деталізував картину обезземелювання селян та майнового розшарування села. З його аналізу аграрних відносин у Франції XVIII ст. логічно малювався висновок про історичну необхідність революції та прогресивність її перетворень.⁴³¹

Історики розходились і у питанні аграрного законодавства революції та продажу національного майна. М.М.Ковалевський вважав, що селянська поземельна власність своїм виникненням зобов'язана революції. І.В.Луцицький вважав, що революція не лише не вирішила, але і не поставила аграрне питання. Думку останнього підтримав і М.І.Кареев.

При першому знайомстві з суттю їхньої полеміки виникає припущення, що не співпадаючі результати двох дослідників обумовлювались різністю використаних джерел. І.В.Луцицький віддавав перевагу матеріалу, який дозволяв статистичну обробку. М.М.Ковалевський опирався на селянські накази Генеральним

⁴²⁹ Луцицький І.В. Состояние земледельческих классов во Франции накануне революции и аграрная реформа 1789–1798 гг.–СПб., 1912.– С. 21.

⁴³⁰ Гутнова Е.В. Историография истории средних веков.–М., 1974.–С.276.

⁴³¹ Таран Л.В. Луцицький І.В. – дослідник історії Французької революції (до 200-ліття революції). / Український історичний журнал. 1989. – С. 92-99; ж. Историческая мысль Франции и России. – С. 63-64.

штатам, хоча і розумів, що вони склалися не селянами. Саме так оцінив полеміку С.М.Погодін.⁴³² Але, були й інші причини, заховані глибше. М.Ковалевський у мемуарах писав: "Коли стверджують, що те чи інше питання може бути науково розроблене лише на основі історико-статистичного методу відносно ряду століть, то я, як певною мірою знайомий з бідністю та уривчастістю статистичного матеріалу за минулі століття, дозволяв собі думати, що така витівка по своїй природі нездійсненна".⁴³³ І далі вчений мимовільно зізнався, чому не сприймає вказаний метод: він не вимагав "польоту наукової фантазії", без якої "ніколи не виникало широких побудов". З приводу перших досліджень І.В.Лучицького він говорив навіть, що той "пустився у пошуки в 3–4 департаментських архівах", та висловив побоювання, щоб Лучицький "не змішав статистичного методу з анекдотичним".⁴³⁴ Іванов Ю.Ф. так охарактеризував істориків: один дослідник-педант, який постійно шукав повноти доказів, який не писав жодного рядка без підтвердження його джерелами, інший – "імпресіоніст", що відштовхувався від пам'ятки в області фантазій та логічних побудов.⁴³⁵

Непорозуміння виникали і внаслідок того, що вчені по-різному розуміли слово "власник": І.В.Лучицький мав на увазі власність умовну, феодальну, а М.М.Ковалевський – повну, алоідальну; спадкових орендаторів він не вважав власниками.⁴³⁶

І.В.Лучицький у суперечці з М.М.Ковалевським мав, з точки зору наукової громадськості, переваги, оскільки опирався на більш масовий та достовірний матеріал. І у Франції його думка, як зазначено вище, вважалася більш авторитетною.

Наведені точки зору дослідників ґрунтувались на реальних протиріччях, впертій боротьбі селян з поміщиками за той чи інший шлях розвитку в умовах становлення товарно-грошових відносин. Ця боротьба по-різному проходила не лише в окремих країнах, але і в межах однієї країни. Тому архіви Франції давали матеріал для обґрунтування обох точок зору. У Франції в результаті

⁴³² Погодин С.Н. М.М. Ковалевский (1851–1916) // Новая и новейшая история. – 1998. – №2. – С.197.

⁴³³ Иванов Ю.Ф. Вказана праця. – С.157.

⁴³⁴ Глаголева-Данини С.М. Крестьянство и аграрный вопрос в эпоху Великой революции // Анналы. – 1922. – №1. – С.74.

⁴³⁵ Иванов Ю.Ф. И.В. Лучицкий – выдающийся ученый, педагог и общественный деятель // Вопросы истории. – 2000. – №1. – С.157.

⁴³⁶ Бузескул В.П. Вказана праця. – С.212.

революції XVIII ст. верх одержала селянська тенденція: селяни домоглися перетворення наявних у їхньому володінні земель у власність, звільнену від феодалських пут, а передумови цього склалися ще у феодалський період. І Ковалевський М.М. і Лучицький І.В. оцінювали історію французьких аграрних відносин односторонньо.⁴³⁷

І.В.Лучицький не визнавав класового розшарування французького села напередодні революції, не розумів мануфактурної стадії розвитку капіталізму. Із усього різноманіття форм господарського життя у Франції, де поряд із напівфеодалними ремісниками та кустарями ще до революції існували різні види капіталістичної мануфактури, він помічав лише "дрібне землеволодіння, дрібне підприємництво, дрібне ремесло, а у другій половині XVIII ст. і дрібне кустарне виробництво".⁴³⁸ Разом з тим І.В.Лучицький визнавав вирішальну роль селянських виступів у боротьбі з феодалізмом. Виконавши скрупульозний аналіз актів продажу національного майна, вчений, на відміну від інших істориків, які були поверхово знайомі з документами та стверджували, що конфіскована революцією земля була розкрадена буржуазією, показав, що серед її покупців було багато селян, а також визначив розміри збільшення селянської власності. При цьому він підкреслював, що тяжке становище селян, викликане нерівномірністю розподілу серед них землі, революція не полегшила, і в цьому сенсі вона "виявилась безплідною".⁴³⁹ Висновки І.В.Лучицького про панування селянської власності вже до революції та загальна нігілістична оцінка її підсумків були обумовлені його позиціями ліберального історика та впливом народницької ідеології.

Подальший розвиток історіографії в жодному разі не перекреслив висновків вченого про характер та форми аграрних змін в період переходу від феодалізму до капіталізму у Франції. Осмислення цих проблем на якісно новому рівні в світовій історіографії почалося у 50-х рр. XX ст. у ході наукової полеміки, що розгорнулася напередодні ювілеїв Великої французької революції. (190 і 200-річчя).

⁴³⁷ Таран Л.В. Иван Васильевич Лучицкий (1845–1918) // Портреты историков. Время и судьбы.: В 2-х т.– Т. 2.– М., 2000.–С.271–272.

⁴³⁸ Лучицкий И.В. Состояние земледельческих клас сов во Франции накануне революции и аграрная реформа 1789–1798 гг.–СПб., 1912.– С.27–29.

⁴³⁹ Лучицкий И.В. Вказана праця. – С.50–51, 141.

Мова йде про виступи американських, англійських і французьких істориків, які ще у 50-х рр. минулого століття звернули увагу на "...чисельність і одночасність революційних потрясень в кінці XVIII ст." в різних країнах Європи й Америки ⁴⁴⁰.

Істинна ж "ревізія" французької революції була здійснена у 60-70 рр. ХХ ст. істориками школи "Аналів", і передусім Ф.Фюре в роботі "Penser la Revolution francaise" (Paris. 1978) та інших істориків. В працях Р.Палмера, Ж.Годшло ⁴⁴¹, Д.Робен та багатьох інших зарубіжних істориків, до яких врешті-решт долучилися й українські – І.Лисяк-Рудницький, Я.Д.Ісаєвич, Н.М.Яковенко – обговорюється важливе питання про перехідну добу від феодалізму до капіталізму. В зв'язку з цим дебатується коло складних проблем і хронологічних рамок епохи для різних країн світу – і України – фаз, ритмів, внутрішньої періодизації, особливостей складання і функціонування світового ринку, його структури, основних показників розвитку, які характеризують ступінь входження національних економік у міжнародний обмін, розвиток інфраструктури світової торгівлі, кредитно-грошової системи – з одного боку, становлення громадянського суспільства, демократизація державних інститутів – з іншого ⁴⁴².

Якщо сформулювати полеміку І.В.Луцицького та М.М.Ковалевського однією фразою, то суть її в наступному – І.В.Луцицький перебільшував стійкість феодалізму у Франції, а М.М.Ковалевський – применшував. У зв'язку з цим необхідно відмітити, що спір цих дослідників щодо характеру та форм аграрних змін у період переходу від феодалізму до капіталізму у Франції триває і до сьогодні. Їх полеміку піднято на новий методологічний рівень.

В рамках нової історіографічної ситуації історики французької школи "Аналів" – Ф.Фюре⁴⁴³, Е. Ле Руа Ладюрі⁴⁴⁴, Д.Ріше⁴⁴⁵ ведуть

⁴⁴⁰ Ralmer R. R. 1789/ les revolutions de la liberte et l'egalite. – Paris. 1968. – f. 305.

⁴⁴¹ Godko I. la Grande Nation. l'expansion revolutionnaire de la trance dans le Monde. 1189-1799. – Paris. 1956. 2 vol.

⁴⁴² Докладний аналіз сутності "ревізії" перехідної доби від феодалізму до капіталізму, значення процесів, що йшли як всередині країн, так і на міжнародній арені в цей період. Див. : Таран Л. В. Историческая мысль Франции и России. – т. IV. – С. 136-148. Найкращий науково-популярний виклад оновленої канцелярії Французької революції 1789 р. в українській історіографії даний П. П. Моціякою. Див. Моціяка П. П. Нова історія країн Європи і Америки. XVII – XVIII ст. ч. I. Курс лекцій. – Ніжин. – 2005. – С. 198-208.

⁴⁴³ Furet F. Catichisme rйvolutionnaire // Annales.–E.S.C. 1971.–№2

спори навколо класичних проблем: що відбувалося з сеньйорією напередодні революції, якою була питома вага сеньйоральних платежів. Вони схиляються до тезису, протилежного тому, який відстоювала "російсько-українська історична школа"⁴⁴⁶ – про майже повну відсутність у Франції XVI ст. феодалізму і сеньйоральної експлуатації, другорядності феодальних повинностей селян. Вони обґрунтовують те положення, що сеньйорія стала колискою капіталізму в аграрному секторі національного господарства Франції, підкреслюють її зростаючі зв'язки з ринком, збільшення числа буржуа – орендаторів сеньйоріальних повинностей селян.

А.В. Адо, Ю.М. Афанасьєв та С.Ф. Блюменау, погоджуючись з поглядами на вище вказані проблеми французьких істориків-марксистів – А. Собуля⁴⁴⁷, М.Вовеля⁴⁴⁸, підкреслюють їх певну схильність до перебільшення ролі феодалізму і недооцінку капіталістичних і напівкапіталістичних форм виробництва у передреволюційній Франції.⁴⁴⁹

Із введенням у науковий обіг в останні десятиліття великої кількості нових джерел з'явилася можливість дати більш повну уяву про темпи розкладу феодалізму в різних регіонах Франції, ступінь "обуржуазіння" сеньйорії, ролі прибутків від фермерської оренди в її існуванні в кінці старого порядку. Ця картина змальована в працях О.Д. Люблінської, А. В. Адо, Ю.Л. Безсмертного, Л.А. Піменової. Їхні дослідження, так само, як і праці французьких

⁴⁴⁴ Le Roy Ladurie. *Révoltes et contestations rurales en France de 1675 – 1788.* – Annales. E.S.C. 1974. – №1

⁴⁴⁵ Richet D. *Autour des origines idéologique loines de la Révolution française: йlites et despotism* // Annales. E.S.C. 1969. – №1

⁴⁴⁶ Там само.

⁴⁴⁷ Soboul A. *Civilisation et Révolution française.* J.1. P. 1970

⁴⁴⁸ Vovel M. *La chute de la monarchie. 1782–1792.* – P. 1970

⁴⁴⁹ Адо А.В. *Современные споры о Великой французской революции (Историографический обзор)* // Вопросы методологии и истории исторической науки. – М., 1977; *Французская буржуазная революция конца XVIII века и ее современные критики* // Новая и новейшая история. – 1981. – №3; *Буржуазная ревизия истории французской революции XVIII века* // Социальные движения и борьба идей. – М., 1982; *Великая французская революция и ее современные критики* // Буржуазные революции XVIII – XIX веков в современной зарубежной историографии. – М., 1986; Афанасьев Ю.Н., Блюменау С.Ф. *Дискуссии вокруг Великой французской революции* // Великая французская революция и Россия. – М., 1989. – С. 10–33.

спеціалістів – Ф. Гужара⁴⁵⁰, П. Губера⁴⁵¹, Д. Робен⁴⁵², Ж. Бастье⁴⁵³ – дозволили наповнити конкретним змістом в залежності від географічного районування дані про переростання феодального суспільства в капіталістичне. Серед робіт цього періоду інтерес представляла книга М.А. Барга і Є.Б. Черняка про великі соціальні революції XVII – XVIII ст..⁴⁵⁴ Враховуючи до певної міри все раціональне у поглядах Ф. Фюре, Е. Ле Руа Ладюрі, Д. Ріше та інших реінпретаторів революції, а також їхніх опонентів, вони дали сучасну уяву про цілу перехідну добу від феодалізму до капіталізму, її етапи й особливості, сутність процесів, що протікали на економічному, соціальному та ідеологічному рівнях у світовому масштабі, а також, "... з позицій марксизму розробили методіку розрахунку характеристик цієї епохи"⁴⁵⁵.

Дискусія виявилася надзвичайно плідною. Втягнуті в неї історики різних національних історіографій піднялися на новий щабель у осмисленні, важливих подій історії своїх країн. Для України такою подією була війна середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького. В останніх працях В.А.Смолія і В.С.Степанкова вона переконливо представлена, як національна революція із серйозними соціальними наслідками⁴⁵⁶.

Як свідчать документи, після цих знаменних подій в Україні "... старі соціально-економічні порядки ... були "скасовані козацькою шаблею". Земля була вільна і справи вирішувало народне самоврядування – громада, яка оголосила всю землю власністю козацького війська і ділило її між членами громади"⁴⁵⁷.

⁴⁵⁰ Goujard Ph. L'abolition de la fйodalitй clans de Neuchvtel // Contributions a l'histoire paysanne de la revolution franґaise.–P.,1977

⁴⁵¹ Goubert P., Roche D. Les franґaise en l'Ancien Rйgime.–Т.1.–P.,1984

⁴⁵² Robin R. La sociйtй franґaise en 1789: Semuren-Auxois.–P.,1970

⁴⁵³ Bastier J. La fйodalitй au siacle des Lumiіres dans la region de Toulouse. 1730 – 1790.–P., 1975

⁴⁵⁴ Барг М.А., Черняк Е.Б. Великие социальные революции XVII – XVIII веков.– М., 1990.

⁴⁵⁵ Таран Л. В. Еволюція образу Французкой революції XVIII века в мировой историографии XIX века. // Ksiestwo Warszawskie w histori tradichi napoleons Kiej (1807 – 2007). Pod. red. K. Bucholg-Srogosz. – Czestochowa. – 2008. – С. 287 – 299.

⁴⁵⁶Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст.(1648-1676). Київ, 2009.

⁴⁵⁷ Лучицкая С.И., Таран Л.В. Иван Васильевич Лучицкий – исследователь истории Украины // Вопросы истории.– 2007.–№3.– С.154.

Одночасно йшов процес переосмислення феодалізму в цілому. Було поставлено питання загальної характеристики середньовічного типу культури. Картина феодального суспільства, яка була успадкована від XIX – початку XX ст. була визнана недостатньо переконливою, такою, що суперечить накопиченому наукою новому матеріалу. Ряд зарубіжних істориків (С.Рейнольдс, Д.Барбелемі, Е.Браун) дійшли висновку, що акцент у трактуванні феодалізму переміщується з рівня соціального на рівень ідеології і ментальності⁴⁵⁸.

Мова йде про нове розуміння сутності понять "феодалізм", "середні віки". Нам (Л. – Т.) доводилося писати про серйозний внесок, в цьому плані російського історика А.Я.Гуревича⁴⁵⁹ й українського історика Я.Д.Ісаєвича⁴⁶⁰. Кожний із цих істориків очолював серйозні наукові колективи, внесок яких у сучасну науку важко переоцінити. Дискусії такого рівня, як та, про яку йдеться, невідривні від загального прогресивного просування світової, російської і української історіографії у пізнанні як історії людства, так і національних його історій, а також "зрушеннями в самій парадигмі історичного пізнання", про що теж неодноразово нами було говорено⁴⁶¹.

Оцінюючи вклад І.В.Лучицького у вивчення проблем першої французької революції, можна впевнено сказати, що його погляди були тим моментом відносної істини, яку подальший розвиток історіографії підтвердив з нових методологічних позицій та закріпив їх важливу роль у загально історичному просуванні людства до осмислення свого минулого⁴⁶².

⁴⁵⁸ Гуревич А. Я. Феодальное средневековье: что это такое? Размышления медиевиста на грани веков. // Одисей. – М., 2001. С. 265.

⁴⁵⁹ Таран Л.В. Роздуми про долю історичної науки в СРСР і Росії (Нотатки на полях книги А. Я. Г.уревича) // Український історичний журнал. 2007. № 4. С. 185-197.

⁴⁶⁰ Таран Л.В. Українська самоїндефікація, українська історія. Пояснення на кн. Я.Б.Ісаєвича "Україна давня і нова."– Сучасність.1999. № 4. С. 147-150.

⁴⁶¹ Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Український історичний журнал.– 1998.– №5.– С.30–38; 1999.–№1.– С.85–92. Вона ж : Новые тенденции в мировой и украинской историографии // Диалог со временем.–Вып.13.– М.,2004.– С.211–231. З доповіддю на цю тему я виступала в Польщі: Таран Л.В. Новые тенденции в мировой и украинской историографии //Roczniki antropologii wiedzy. R. II. Wroctaw. 2006. С.49-73. Див також: Французька, російська і українська історіографія (70-ті рр. XIX – поч. XXIст.). – Ніжин. 2009, Розділ. V. С. 158-176.

⁴⁶² Таран Л.В. Іван .Васильевич. Лучицький(1845-1918) // Портреты историков. Время и судьбы. Т. 2. Всеобщая история. М- Иерусалим. 2000. С. 272.

Якщо дослідження І.В.Луцицького з історії релігійних війн у Франції не були достатньо там відомі (ми не говоримо про **видання** документів, - виділено Н.Л.), то його вишукування з французького землеволодіння у XVIII ст., головні з яких з'явилися і на французькій мові, звернули на себе увагу у Франції. В "Історії Франції" (Histoire de France), яка виходила під редакцією Лавіса, автор відповідної глави, Саггї, з питання про селянську власність у Франції перед революцією, наводив думки лише двох істориків і саме російських – І.В.Луцицького та М.М.Ковалевського.⁴⁶³ Ф.Саньяк, відомий своїми роботами про громадянське законодавство в епоху французької революції, писав у 1901 р. з приводу робіт І.В.Луцицького: "історія поземельної власності у Франції до революції ще декілька років тому була зовсім погано відома, і якщо ми зараз її знаємо, принаймні в декількох найбільш суттєвих рисах, то цим цілком зобов'язані Луцицькому"⁴⁶⁴. Він називає його книгу "О землевладении в Лимузене" "найважливішою з усіх, в яких мова йде про предмет", як таку, що має капітальне значення для соціальної історії. "Він відновлює або, точніше, він створює історію поземельної власності у Франції у XVIII столітті"⁴⁶⁵. Посилаючись на слова Ф.Саньяка, відомий спеціаліст в області соціальної та економічної історії, Анрі Се, у статті "Чем экономическая и социальная история Франции в XVIII в. обязана трудам Луцицкого?"⁴⁶⁶ зі свого боку відмічав, що не можна займатися цією історією без вивчення праць Луцицького. "... Луцицький став родоначальником плодотворного методу" А.Олар визнавав критику І.В.Луцицького по відношенню до джерел "разюче переконливою, сильною та повчаючою" та говорив, що доки він слідкував за міркуваннями автора, в нього ані на хвилину не виникало сумніву або коливання, і теза автора імпонувала його розуму".⁴⁶⁷

Яку увагу привернули до себе дослідження І.В.Луцицького у Франції, показує вже те, що Паризьке Товариство нової історії присвятило декілька засідань (1913 р.) обговоренню поглядів вченого.

⁴⁶³ Кареев Н.И. Историки французской революции. – Т.3. – Л., 1925.–С.169.

⁴⁶⁴ Кареев Н.И. Вказана праця. – С. 170–171.

⁴⁶⁵ Научный исторический журнал. – 1914.– Т.2.–Вып.2.– №4.– С. 22–29.

⁴⁶⁶ Анри Сэ. Чем экономическая и социальная история Франции в XVIII в. обязана трудам Луцицкого? // Научный исторический журнал.–1914. – №4.– С.22.

⁴⁶⁷ Глаголева-Данини С.М. Вказана праця.–С.78.

Справа в тім, що не всі вважали його висновки вірними, а доводи переконливими. Були й заперечення проти них. У згадуваних засіданнях проти основного висновку І.В.Лучицького виступав М.Маріон, відомий дослідник з питання про продаж національного майна. Він розходився з ним і у оцінці податних списків як джерела. Захисником Лучицького тут виступив Анрі Се. З критикою проти Лучицького виступив Матьєз у своїй рецензії на книгу А.Олара *La Révolution française et le régime féodal*. З іншого боку, метод І.В.Лучицького, як вже говорилося, був застосований Ж.Лефевром у великій праці, результаті двадцятирічної роботи – *"Les paysans du Nord pendant la Révolution française"*.–Lille.–1924. ("Селяни Півночі під час французької революції").

На нашу думку, кращою відповіддю І.В.Лучицького скептично налаштованим історикам були ті результати, до яких прийшов вчений, та одностайне визнання його методу дослідження.

Завершуючи аналіз історичних досліджень І.В.Лучицького необхідно підкреслити, що історична наука пам'ятає його як видатного вченого, що вніс свій вклад у дослідження соціально-економічної історії Франції та України, який активно розробляв архіви та застосовував нові для свого часу кількісні статистичні методи дослідження, причому набагато раніше, ніж це почали робити історики інших країн ⁴⁶⁸.

І.В.Лучицький – переважно дослідник-аналітик. В цьому сенсі його роботи заслуговують на увагу та мають велику цінність.

Інтерес до Франції та французької історії у І.В.Лучицького був не випадковий. Він знав та любив цю країну, часто їздив туди, мав там друзів ⁴⁶⁹. Перші закордонні відрядження зіграли особливо важливу роль у становленні І.В.Лучицького як історика. Закордон відкрив йому можливість "попрацювати на свободі". Там вчений безпосередньо знайомився з головними течіями суспільної думки, що вплинуло на історичні та методологічні погляди І.В.Лучицького.

Досліджуючи релігійні війни у Франції XVI ст. І.В.Лучицькому вдалося встановити ряд нових даних для історії гугенотів і Ліги в обраний ним період. Все ж головна заслуга історика була не в цих

⁴⁶⁸ Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России. – Л., 1929. – С. 199. Таран Л.В. Иван Васильевич Лучицкий (1845–1918).–С.273–274.

⁴⁶⁹ Таран Л.В. Иван Васильевич Лучицкий і Франція // Південний архів. Філологічні науки. – Херсон. 2001. Вип. XII. С. 93-98.

нових даних, а в тому новому соціологічному підході, з яким він приступив до аналізу своїх матеріалів. До нього ця епоха вивчалася майже виключно з релігійної точки зору. І.В.Лучицький підійшов до неї з критерієм боротьби суспільних класів і вже в 70-х роках ХІХ ст. твердо поставив питання в ту площину, з якої його стала розглядати французька історична наука лише на початку ХХ ст. Не заперечуючи значення релігійного фактору в міжусобних війнах між католиками та гугенотами, І.В.Лучицький побачив у них у той же час одну з фаз боротьби між централізаторською політикою французьких королів та домаганнями феодальної аристократії.

У заняттях французькою історією була, однак, дуже значна перерва. Завдяки цьому залишилося невикористаним багато зібраного ним архівного матеріалу, частиною якого потім скористався один з талановитих учнів професора, В.П.Клячин, але далеко не усім. Для науки взагалі, ця перерва не залишилася безплідною. В історії наукової діяльності І.В.Лучицького цей період був одним з найбільш цікавих і оригінальних моментів. Його інтерес у цей час зосередився на історії землеволодіння в Лівобережній Україні (Малоросії).

У центрі уваги дослідника з кінця 70-х років ХІХ ст. перебували проблеми історії соціально-економічного розвитку України другої половини ХVІІ та ХVІІІ ст. Значну частину цієї творчої спадщини вченого становить дослідження поземельних відносин в Гетьманщині, яке стало поштовхом до пробудження в суспільстві інтересу до питань історії українського землеволодіння. Хоча І.В.Лучицький вважав історію України органічною і складовою частиною російської історії, і саме в такому трактуванні сприяв інтегруванню малоросійської історії у всесвітню⁴⁷⁰, проте його роботи з історії України викликають особливий інтерес. Величезний документальний матеріал, зібраний, вивчений та опублікований дослідником, зробив неоціненну послугу історичній науці та може бути корисним і сучасному історику.

У зв'язку зі статистичними роботами Полтавського земства знаходилось і вивчення І.В.Лучицьким знаменитого Румянцевського опису, який став для історика головним джерелом при

⁴⁷⁰ Потульницький В.А. Українська та світова історична наука // Український історичний журнал.–2000.–№ 2.–С.38.

дослідженні історії землеволодіння в Лівобережній Україні. Статті І.В.Луцицького про форми землеволодіння в Малоросії, про сябрів були тривалий час керуючими для дослідників історії українського землеволодіння.

Історії України І.В.Луцицький присвятив 32 статті в різних вітчизняних періодичних виданнях.⁴⁷¹ Але поруч з роботами з аграрної історії України значний інтерес представляють нариси та документальні публікації вченого.

Паралельно з цим, професор І.В.Луцицький разом з професором А.С.Посниковим, А.Є.Зайкевичем і статистиками П.С.Єфименком і В.І.Орловим, приймав участь у організації статистичних робіт у Полтавській губернії та у виробленні програм для цих робіт.

Як представник "російсько-української історичної школи" в дослідженні аграрних та соціальних аспектів історії Французької революції кінця XVIII ст. І.В.Луцицький зміг не просто сказати нове слово в історіографії питання, а й революціонізувати наявні знання про становище французьких селян напередодні та під час революції кінця XVIII ст. у Франції. Ставши піонером у розробці багатого документального матеріалу французьких архівів, дослідивши понад тридцять департаментських архівних сховищ, він на численному фактичному матеріалі обґрунтував ряд існуючих положень про характер аграрного розвитку Франції в означений період. Праці І.В.Луцицького представляють інтерес ще й тому, що вони в певній мірі виявляють не лише сильні, а й слабкі сторони обраного вченим методу історичного дослідження, оскільки при всьому багатстві фактичних даних, вони дуже рідко містять висновки узагальнюючого характеру.

Розпочавши з вивчення "культурної" історії, будучи прихильником позитивізму, І.В.Луцицький на початку 1880-х рр. через роботи популяризаторів відчув вплив марксизму, звернув увагу на економічну історію та широко став використовувати в своїх роботах статистичний метод. Наприкінці XIX – початку XX ст. І.В.Луцицький під впливом "другого позитивізму" підійшов до проблеми вивчення ментальності, колективних уявлень народу.

⁴⁷¹ Підраховано за: Библиографический указатель трудов И.В. Луцицкого и литературы о нем / Сост. Ю.Ф. Иванов, С.И. Луцицкая // История и историки. 1981.– М., 1985.–С.287–294.

Лабораторія наукового пошуку історика, його становлення, етапи наукового шляху розкривають відмінність І.В.Луцицького від інших дослідників у баченні історичних фактів, його новий погляд на давно встановлені положення в науці. Вчений завжди поспішав, прагнучи зробити якомога більше. Від квапливості страждав і стиль його праць (і почерк). Але все окупалося свіжістю здобутого матеріалу, логічністю міркувань, переконливістю висновків. Багато чого з наукової спадщини І.В.Луцицького тривалий час не вписувалося в офіційну ідеологічну концепцію, яку час повністю спростував. Не всі ідеї І.В.Луцицького підтвердилися в ході розвитку історичної науки, але вони і до сьогодні зберегли наукову цінність. Нове звернення до праць історика дозволяє розширити наше уявлення про нього.

РОЗДІЛ 4

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ І.В.ЛУЧИЦЬКОГО

Наукові кабінетні заняття лишали І.В.Луцицькому час і для суспільних інтересів та праці. Майже одночасно з початком викладання в Київському університеті, з середини 70-х років починається активна громадська діяльність вченого. Після виходу на пенсію в 1903 р. І.В.Луцицький активно входить й у політичне життя країни.

Починаючи з 70-х рр. XIX ст. Київський університет Св. Володимира поступово перетворювався в один з центрів історичної освіти Росії. Цьому багато в чому сприяло Історичне товариство Нестора-Літописця. Виникнувши у 1872 р., воно ставило своїм головним завданням вивчення місцевих українських архівів і бібліотек, пам'яток старовини, організацію доповідей і повідомлень з подальшою їх публікацією. І.В.Луцицький прийняв найактивнішу участь у діяльності товариства. За великі заслуги в пропаганді історії його було обрано дійсним членом товариства. Розуміючи велике значення наукових історичних видань, І.В.Луцицький з 1890р. почав редагувати журнал "Киевская старина". Він був не лише редактором, але й активним автором журналу, опублікувавши в ньому більше десятка статей.

Влітку 1875 р. І.В.Луцицький вперше приїхав у село Каврай Золотоніського повіту Полтавської губернії, батьківщину його дружини Марії Вікторівни Луцицької (Требінської). Земські діячі (нові знайомі І.В.Луцицького) спонукали в ньому інтерес до інших

заняць, окрім науки – інтерес до громадської діяльності, який приховувався в ньому, але ще не встиг розвернутися.⁴⁷² І.В.Лучицький виставив свою кандидатуру на найближчих виборах гласних Золотоніського земства та був блискуче обраний. Тут же на місці його обрали мировим суддею, з обов'язком засідати в літні сесії. З тих пір і до самої смерті він їздив кожного літа в Золотоношу на засідання Мирowego суду та Земства. В 1876 р. І.В.Лучицький був обраний гласним Полтавського губерньського земства.⁴⁷³ Завдяки його участі в земській діяльності та в діяльності Мирowego з'їзду Іван Васильович почав цікавитися далекою йому раніше історією України, історією українського землеволодіння, результатом чого стала ціла низка робіт.

Будучи гласним Золотоніського повітового і Полтавського губерньського земств, І.В.Лучицький відстоював інтереси селян, розробляючи положення про кредити малоземельним і безземельним.⁴⁷⁴ Багато робив для налагодження шкільної освіти, приділяв увагу створенню земських шкіл, будівництву церков.⁴⁷⁵ У 1898 р. І.В.Лучицький та його мати А.Я.Лучицька подарували одну десятину власної землі під будівництво земської школи на хуторі Каврай Іркліївської волості.⁴⁷⁶ Окрім того, І.Лучицький взяв на себе витрати по будівництву школи та зобов'язався давати на утримання школи 40 рублів на рік із 75 необхідних, тобто частково фінансував її.⁴⁷⁷

І.В.Лучицький був прихильником викладання в школах національних мов. Громадськість оцінила його дії в цьому напрямку і запропонувала "створити у краї українську школу і назвати її іменем професора Лучицького".⁴⁷⁸ На жаль, пропозиція залишилась нереалізованою. На власні ж кошти, також, комплектував санітарні протитифозні загони, брав участь в організації виставок, бібліотек, ярмарок.⁴⁷⁹

Поворотним у житті родини Лучицьких став 1890 рік. Тоді в Росії вибухнув страшний голод, який охопив усю країну. Інтеліген-

⁴⁷² Лучицкая М.В. Мемуары.–М.,2003.–С.82.

⁴⁷³ Лучицкая М.В. Мемуары.–М.,2003.–С.84.

⁴⁷⁴ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.265.

⁴⁷⁵ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.282, 295–299.

⁴⁷⁶ Маєток у 27 десятин з будинком та ставком Лучицькі купили в 1878 р.

⁴⁷⁷ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.296.–Арк.1; Спр.297.– Арк.1; Спр.298.–Арк.1–5.

⁴⁷⁸ Свободная мысль.–1906.–10 апреля.

⁴⁷⁹ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр. 271, 279, 300–303, 304–305.

ція, всі здорові сили суспільства прагнули допомогти народу, який бідував. У Києві зібралася ініціативна група, яка вирішила видати "Київський збірник на користь голодуючих" та залучити до цього іноземних письменників. І.В.Луцицький – один з ініціаторів видання та редактор збірників на користь нужденним студентам Київського університету та на користь потерпілим від неврожаю.⁴⁸⁰ Для цих безгонорарних збірників погодилися прислати свої твори відомі російські письменники В.Г.Короленко, К.М.Станюкович, О.М.Плещеев, М.С.Лесков, а також скандинавські, німецькі письменники та інші.

У 1892 р. у листі свою згоду на участь у збірнику дає В.Г.Короленко.⁴⁸¹ Все подальше листування свідчить про досить тісні стосунки між І.В.Луцицьким та письменником. Зокрема, мова йде про запрошення до співпраці з газетою "Киевские отклики", а саме І.В.Луцицький від імені редакції газети просить "не відмовити у проханні для справи створення гарної громадської газети в Києві"⁴⁸², а також про надсилку статей до журналу "Русское богатство", про цензурні труднощі. В листах В.Г.Короленко просить друкувати його статті на загальних умовах, з гонораром рядового співробітника газети.⁴⁸³

Теплим листом від 20 жовтня 1894 р. відгукнувся на пропозицію І.В.Луцицького надіслати своє оповідання для збірника М.С.Лесков. Тяжкохворий письменник пише: "...здається я зможу написати для збірника київських студентів маленьку історію про те "Как я украл девушку" ... оповідання буде суто побутове, а тому не має жодних побоювань в цензурному відношенні".⁴⁸⁴ Однак у збірнику оповідання М.С.Лескова ми не знаходимо, оскільки Микола Семенович з осені 1894 р. тяжко захворів, оповідання "Как я украл девушку" М.С.Лесков не писав. Трохи пізніше він залишив думку писати "тихе" побутове оповідання і про це повідомляв автора збірника у листі від 24 листопада 1894 р. "Поспішаю Вам повідомити, що у моїх намірах відбулася зміна. Я, здається, дам для

⁴⁸⁰ Див.: Киевский сборник в помощь пострадавшим от неурожая / Под ред. И.В.Луцицкого.–К.,1892; Сборник в пользу недостаточных студентов Университета св.Владимира.–СПб.,1895.

⁴⁸¹ Отдел рукописей Российской государственной библиотеки (далі ОР РГБ).–Ф.135.–Раздел II.–П.28.–Л.3–5.

⁴⁸² Там само.–Арк.1.

⁴⁸³ ІР НБУВ.–Ф.III.–Спр.8130, 15122–15129.

⁴⁸⁴ ІР НБУВ.–Ф.III.–Спр.7424.

збірника не те, що задумав, а інше – "Конические сечения в браке".⁴⁸⁵ 21 лютого 1895 р. М.С.Лєсков помер.

Цілий ряд відомих іноземних поетів та письменників відгукнулися на пропозицію І.В.Лучицького прислати свої твори для "Київського збірника". Серед них П'єр Лоті, Генрі Зее, Леопольд Мазох, Арне Гамборг.⁴⁸⁶ Їх листи свідчать про щире бажання надрукувати свої твори в збірниках на користь нужденним.

З кінця 90-х рр. ХІХ ст. і на початку 1900-х рр. І.В.Лучицький брав активну участь в організації публічних лекцій в Києві та інших містах.⁴⁸⁷ Прибутки з платних лекцій йшли на користь бібліотек та благодійних товариств, які потребували матеріальної допомоги. Через великий обсяг матеріалу та страшенно прискорений виклад лектора лекції не завжди були цікавими, скоріше в'ялими. Одна з таких лекцій відбулась на київських комерційних зборах на користь недостатніх слухачок вищих жіночих курсів А.В.Жекуліної на тему: "Виникнення та розвиток політичних установ Австралії" за ціною білетів від 2 р. до 30 коп.⁴⁸⁸ В цій лекції І.В.Лучицький виступав захисником федералізму на противагу автономізму, натякаючи, що не дивлячись на стихійне прагнення до автономізму, федералізм завжди більш бажаний.⁴⁸⁹

До професора І.В.Лучицького зверталися з різних міст: Одеси, Юр'єва, Кишинєва, Полтави, Чернігова, Кременчуга та інших міст з проханням прочитати публічні лекції.⁴⁹⁰

Предметом особливого піклування І.В.Лучицького були Вищі Жіночі Курси в Києві, де він викладав з 1879 р. М.В.Лучицька стала членом Розпорядчого Комітету при Курсах. Прихильники вищої жіночої освіти зверталися до нього з проханням підняти клопотання про відновлення діяльності Вищих жіночих курсів і про надання права жінкам вчитися в Київському університеті. Під однією з колективних заяв є підпис і Л.Косач (Лесі Українки)⁴⁹¹, яку, доречі, М.В.Лучицька навчала шведській мові.⁴⁹² У 1902 р. І.В.Лучицькому вдалося добитися дозволу знову відкрити колись існуючі у Києві

⁴⁸⁵ ІР НБУВ.–Ф.Х.–Спр.17354.–Арк.28.

⁴⁸⁶ ІР НБУВ.–Ф.ІІІ.–Спр.15334–15536, 16110–16223, 15648–15649, 16486.

⁴⁸⁷ Тарле Е. Собрание сочинений: В 12 т.–Т.11.–М.,1961.–С.392.

⁴⁸⁸ Киевский голос.–1907.–13 апреля.

⁴⁸⁹ Киевский голос.–1907.–17 апреля.

⁴⁹⁰ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.269, 278.

⁴⁹¹ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.316.

⁴⁹² Лучицкая М.В. Мемуары.–М.,2003.–С.121.

Вищі Жіночі Курси. Дозвіл дав Г.Е.Зенгер, з яким у Івана Васильовича були давні хороші стосунки.⁴⁹³

Окремою сторінкою громадського життя І.В.Лучицького є період перебування гласним Київської міської думи, де він очолював ліберальну опозицію. Вперше міським гласним йому довелося стати у 1879 р. Вибори співпали із замахом на Олександра II, здійсненим народником А.К.Соловйовим. По всій імперії була організована подача всепідданіших адрес царю у зв'язку з його порятунком. Київська дума теж зібралася на екстрене засідання з метою прийняти аналогічне послання. Після того як міський голова прочитав проект, один з гласних, повірений з євреїв Лев Куперник, попросив слова і сказав, що в адресі не досить висловлювати "лише почуття жаху та добрих побажань. Слід дивитись глибше на стан речей, ... ряд вбивств, що повторюються, замахів та безладу вказує на існування спільних причин таких явищ, проти яких лише каральні дії є безсилими. Гласним як уповноваженим суспільства, ближче відомі потреби та завдання суспільства і тому вони можуть вказати на них уряду та клопотати про встановлення відповідних заходів та установ".⁴⁹⁴ Тим самим давався натяк на необхідність конституції. Голова запропонував встати гласним, які були "за". Піднялися 8 гласних. Жандарми їх переписали, вказавши, що встав і професор І.В.Лучицький.⁴⁹⁵ Донесення було відправлене у Третій відділ і негайно доведено до царя. Олександр II віддав наказ: "Звернути на них увагу відповідного начальства". Виконуючи царську резолюцію, одних вислали, за іншими встановили негласний поліцейський нагляд. Лучицькому загрожувало переведення до будь-якого іншого університету, але тоді Київ залишився б без унікального спеціаліста. Обмежились тим, що йому затримали надання посади ординарного професора.

Не дивлячись на свої бунтарські настрої, І.В.Лучицький тоді в якості гласного міської думи особливо себе не проявляв. Цьому сприяло завантаження навчальною та науковою роботою. В черговий раз І.В.Лучицький був обраний у міську думу Києва за рік до виходу на пенсію, у 1902 р. Після виходу на пенсію у нього з'явилося більше можливостей для суспільних справ. Відчувалось

⁴⁹³ Тарле Е.В. Вказана праця.—С.392—393.

⁴⁹⁴ Государственный архив Российской Федерации (далі ГАРФ).—Ф.109.—III эксп.—Оп. за 1879г.—Д.60.—Ч.1.—Л.30.

⁴⁹⁵ ГАРФ.—Ф.109.—III эксп.—Оп. за 1879г.—Д.60.— Ч.1.—Л.31.

і наближення революції. І.В.Лучицький увійшов у міську думу з підготовленою програмою "поставити самоуправління поза втручанням адміністрації, шляхом серйозного відношення до потреб міського населення, до їх правильного задоволення самою ж Думою.⁴⁹⁶ Будучи головою Комітету Київської міської публічної бібліотеки (з 1902 по 1905 рр.) він піклувався будівництвом особливого приміщення для цієї бібліотеки. І.В.Лучицького обрали до ряду думських комісій. Особливо цінував І.В.Лучицький комісію з питань заснування в Києві статистичного бюро, в якій головував.⁴⁹⁷ Він завзято доводив, що не маючи даних щодо складу населення за статтю, віком, заняттям, щодо розміщення його по території міста, щодо житлових умов, міське населення не може з повною ясністю вирішувати свої фінансові справи, питання міського господарства, відкриття нових лікарень, розподілення училищ тощо.⁴⁹⁸ Наполегливість І.В.Лучицького принесла свої плоди: статистичне бюро було створене. Однак його роботі заважали усілякі ускладнення. В Думі панувала атмосфера побоювання всього нового, панувало бажання насолити неспокійному гласному, який не був підвладний загальному настрою.

Лучицький І.В. неодноразово протестував проти свавілля міського голови. Йому доводилось переривати брутальні викрики, якими гласні перебивали його, завжди ретельно аргументовані, виступи. В знак протесту він декілька разів залишав зал засідань, супроводжуваний знаками схвалення публіки з хорів. Борючись за розширення гласності, І.В.Лучицький вніс на обговорення Думи пропозицію щодо розширення місць для бажаючих бути присутніми на засіданнях, яка була відхилена. На початку грудня 1905 р. з ініціативи гласного В.А.Абрамовича, а потім у другій половині грудня, з ініціативи гласних І.В.Лучицького та кн. Е.Н.Трубецького, були подані міському голові заяви з необхідністю клопотання про скликання з'їзду представників міст для вироблення нового міського положення. Один з проектів міського положення був складений І.В.Лучицьким.

⁴⁹⁶ Особое мнение гласного И.Лучицкого журналу заседания Киевской городской думы от 21.3, ст.1 // Известия Киевской городской думы.—1905.—№2/4.—С.27.

⁴⁹⁷ ІР НБУВ.—Ф.66.—Спр.238.—Арк.1.

⁴⁹⁸ УИ.—1887.—№6.—С.1.

У 1905 р. його було призначено редактором "Известий Киевской городской думы".⁴⁹⁹ Тут друкувалися статистичні відомості, публікувалися списки справ, що залишилися не розібраними в думських засіданнях. В газеті "Киевские отклики", редактором якої також був І.Луцицький, з'являлись репортажі, які висвітлювали перебіг дебатів у Думі, що сприяло створенню громадської думки відносно працездатності цього органу.

Як міський гласний він сприяв будівництву у Києві особливої будівлі для публічної бібліотеки, якій подарував свою особисту бібліотеку.⁵⁰⁰

Активна участь у громадському житті спонукала І.В.Луцицького зацікавитись робітничим питанням. Він пише ряд статей з цієї тематики, зокрема з історії робітничої проблеми в Англії⁵⁰¹, де пролетаріат раніше ніж в інших країнах втягнувся до політичної боротьби. Окремо стоять дві роботи: "Безработица и бедность на Западе" та "Современная фабричная система на Западе". Нібито переведені з англійської мови, вони явно були розраховані на російського читача. Посилання на автора відсутні, професор І.В.Луцицький значився редактором. Вихідні дані відсутні, а головне немає грифу "Дозволено цензурою", хоча судячи з рекомендованої літератури, з'явилися вони в кінці ХІХ століття. Саме тоді начальник Київського жандармського управління В.Д.Новицький атестував І.Луцицького як такого, що "близько стоїть до справи робочої агітації в Києві."⁵⁰²

Постійно пропонуючи нові ідеї, Луцицький І.В. вніс до Думи проект створення "Товариства влаштування домівок і покращення домашнього побуту робітничого класу". Звичайно, його провалили. В знак протесту І.В.Луцицький вийшов із складу Думи. Демократична преса так прокоментувала його відхід: "залишив помітний слід у київських міських справах. Заснував статистичне бюро, проти якого розпочали нині похід думські мракобіси, що вважають

⁴⁹⁹ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.237, 239.

⁵⁰⁰ ІР НБУВ.–Ф.ІІІ.–Спр.15279–15280.

⁵⁰¹ Борьба за избирательную реформу в Англии и реформа 1832 года // Русское богатство.–1897.–№1.–Отд.1.–С.60–80; №2.–Отд.1.–С.48–102; №3.–Отд.1.–С.49–72; №4.–Отд.1.–С.36–66; рец. на книгу „Общественная жизнь Англии”.–Т.1.–М., 1896 // Русское богатство.–1897.–№2.–С.54–60.

⁵⁰² Иванов Ю.Ф. Вказана праця.–С.157.

статистику чимось на зразок нечистої сили. Приймав участь у шкільних питаннях... Був одним з прем'єрів опозиції."⁵⁰³

У 1904 р. І.В.Луцицький став редактором газети "Киевские отклики". Це була найкраща підцензурна газета півдня Росії. "Киевские отклики" під редакцією професора І.В.Луцицького мали великий успіх, відрізнялись напористістю та відіграли безсумнівну роль в підготовці революційного руху в Києві. Демократична спрямованість та багатство змісту принесли газеті успіх, і вона в Києві та навколишніх губерніях навіть затьмарила столичну пресу, залишили далеко позад себе конкуруючу з ними "Киевскую газету". Цензура створювала газеті досить тісні умови. Вона неодноразово піддавалась гонінням з боку властей, декілька разів весь тираж конфісковувався. Дружина І.В.Луцицького, Марія Вікторівна, що була співробітником видання, згадувала: "Одного разу Іван Васильович та його співредактор пропустили статтю, яка піддалась переслідуванню цензури, обидва редактори були притягнуті до відповідальності та оштрафовані на 500 рублів кожний."⁵⁰⁴ Тим не менш, цензурна боротьба з цією газетою була надзвичайно важкою, внаслідок підтримки її покійним управляючим канцелярією Київського генерал-губернатора Молчановським М.В., учнем по університету та другом І.В.Луцицького.⁵⁰⁵

Після утворення 17 жовтня 1905 року Конституційно-демократичної партії і обрання Луцицького І.В. до складу її Центрального Комітету, він вийшов з редакції газети "Киевские отклики" та присвятив себе партійним справам. Однак редакторську, а тим більше громадську діяльність, він не припинив, скоріше навпаки. Громадська діяльність І.В.Луцицького тепер відбувалась в рамках програми кадетської партії.

Політична діяльність І.В.Луцицького припала на період наростання реакції, коли була розігнана друга Державна дума. Наступ реакції призвів до сплеску російського шовінізму. Характерним фактом періоду був розквіт російської національної ідеї на окраїнах імперії, особливо в Україні та Білорусі. У вирі цих подій викристалізувались політичні позиції та переконання І.В.Луциць-

⁵⁰³ Киевская жизнь.—1906.—23 ноября.

⁵⁰⁴ Таран Л.В. Письма Луцицкого И.В. // Французский ежегодник. 1987.—М.,1989.—С.193.

⁵⁰⁵ ЦДІАК України.—Ф.295.—Оп.1.—Спр.139.—Арк.13зв.—14зв.

кого та знайшли своє практичне відображення у його громадсько-політичній діяльності.

В національно-політичному сенсі І.В.Луцицький, як відмічала Софія Русова, являв собою розповсюджений у Києві тип українця-федераліста, що любив етнографічну Україну, але був вихований російською культурою та і не мав віри у державні сили українського народу, то ж тримався "за російську державну систему, вважаючи федерацію і тісну згоду з Росією за найбільше щастя для України"⁵⁰⁶.

Луцицький І.В. був членом "Союзу визволення"(нелегальної політичної організації, що об'єднала ліберальну інтелігенцію і, яка групувалася з 1902 р. навколо нелегального ліберального журналу "Освобождение" та деяких "лівих" представників земського руху), приймав участь у земських і міських з'їздах: аграрному земському (квітень 1905р., Москва), земсько-міському (липень 1905 р., Москва), земців-конституціоналістів (липень 1905 р., Москва), земському (листопад 1905 р., Москва) і наради його учасників з членами Центрального комітету кадетів по організаційним і пропагандистським питанням.⁵⁰⁷ На цих з'їздах І.В.Луцицький неодноразово виступав на захист української мови, за поліпшення економічного становища населення тощо.

Так, в квітні 1905 р. у Москві відбулася нарада земських діячів з аграрного питання, де в дискусії по докладах і проекту резолюції оргбюро проф. Луцицький І.В. запропонував відтінити та виділити питання про поліпшення економічного становища козаків та інших класів землеробського населення Росії (міщани, чиншовики), яких особливо багато в Чернігівській та Полтавській губерніях. Вони були і раніше вільними та до них реформи 1861 р. не мали і не мають ніякого відношення. "Тому що коли горить будівля,- говорив професор,- не можна гасити лише частину її, залишаючи палати іншу, що лише збільшить пожежу."⁵⁰⁸ Із зауваженнями І.В.Луцицького погодився професор А.А.Мануйлов, який робив доповідь на тему "Поземельне питання в Росії" та запропонував передати підняте ним питання для розробки до оргбюро.

⁵⁰⁶ Русова С. Мої спомини (1879–1915) // „За сто літ”.–1928.–Кн.4.–С.67.

⁵⁰⁷ Либеральное движение в России. 1902–1905 гг.–М.,2001.

⁵⁰⁸ Совещание земских деятелей по аграрному вопросу 27–29 апреля 1905г. // Либеральное движение в России. 1902–1905гг.–М.,2001.–С.172.

На з'їздах Лучицький І.В. торкався питання перспективи конституційного устрою, скликання Установчих зборів, проводячи паралелі з країнами Західної Європи, що вже мали позитивний досвід в цих питаннях.

Неодноразово у своїй політичній діяльності І.Лучицький піднімав національне питання. На з'їзді "Союзу земців-конституціоналістів", головним рішенням якого була постанова про утворення конституційно-демократичної партії, професор запропонував замінити в резолюції термін "національні" питання словом "обласні", оскільки вирішення національних питань повинно бути надано самим націям, а не центральній політичній партії, інакше термін "національні" буде плутати справу. Введення ж терміну "обласні питання" дає вказівку на бажаність широкої обласної автономії та залучить до наших починань симпатії на окраїнах. У справі утворення партії необхідно спиратися на широкі та міцні суспільні елементи і залучати свіжі сили на місцях, перш за все, із середовища селян. А для цього необхідне заснування поряд із центральним комітетом, як проектується в резолюції, також і місцевих комітетів. Це буде разом з тим здійснення принципу "областності" та створить надійну опору для партії.⁵⁰⁹

В листопаді 1905 р. на загальноросійському з'їзді земських та міських діячів І.В.Лучицький пропонує висловитись на користь скасування всіх обмежень малоросійської мови. "Скасування це має бути здійснено негайно, інакше без нього неможливо буде навіть вести передвиборчу агітацію серед малоросійського населення."⁵¹⁰

З 12 по 18 жовтня 1905 року в Москві на першому установчому з'їзді організаційно була оформлена конституційно-демократична партія шляхом злиття "Союзу визволення" та "Союзу земців-конституціоналістів". На цьому з'їзді було закладено організаційні засади кадетської партії, прийнято статут, програму та обрано Тимчасовий центральний комітет партії у складі 30 осіб, до якого увійшов і Лучицький І.В.⁵¹¹

⁵⁰⁹ Обсуждение проекта резолюции об организации конституционно-демократической партии // Либеральное движение в России. 1902–1905.–М.,2001.–С.351–352.

⁵¹⁰ Либеральное движение в России. 1902–1905.–М.,2001.–С.499.

⁵¹¹ Там само.–С.351–352.

З листопада - грудня 1905 р. Лучицький І.В. став головою Київського міського, а з січня 1906 р. Київського обласного комітетів партії кадетів, до складу якого входило 20 осіб⁵¹², а також співредактором його друкованого органу – газети "Свобода и право". Ця нова щоденна громадсько-політична та літературна газета конституційно-демократичного спрямування почала виходити з січня 1906 р. та мала своїх спеціальних кореспондентів, окрім столиці та головних пунктів Півдня Росії, у Парижі, Берліні, Лондоні, Відні та інших європейських центрах.⁵¹³ Обласний комітет здійснював керівництво всіма партійними справами і встановлював контакти з іншими громадськими організаціями та партіями, що увійшли до блоку з кадетами.

Під впливом І.В.Лучицького загальне зібрання хутора Каврайського Золотоніського повіту оголосило рішення приєднатися до Полтавської організації кадетської партії "для поліпшення свого становища".⁵¹⁴

Одним з найголовніших питань політичної діяльності кадетської партії в Україні стало національне питання, проблеми розвитку української мови і культури. Ці проблеми пронизували усі форми політичної діяльності місцевих осередків кадетів в Україні, як під час виборчих кампаній до Державної думи, так і в роботі з громадськими організаціями.

Як у масштабах Російської імперії, так і в Україні, членами конституційно-демократичної партії були представники народної інтелігенції, які за допомогою преси, петицій, зборів домагалися насамперед скасування заборони української мови. І.В.Лучицький та інші відомі діячі кадетської партії в Україні наполегливо ставили питання про розвиток української мови. Прагнення в цьому напрямку знаходили втілення в активній роботі у громадських організаціях на зразок товариств письменності, "Просвіт", студентських громад тощо.

У цьому зв'язку зазначимо, що новим важливим моментом у розвитку руху українців за національне об'єднання і відродження стали "Просвіти", які як специфічно українська національна форма культурно-освітньої роботи, виражали інтереси і згуртовували

⁵¹² ЦДІАК України.–Ф.474.–Оп.1.–Спр.1173.–Арк.4–5.

⁵¹³ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.235.–Арк.1, 3.

⁵¹⁴ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.311.

навколо себе різні класи і соціальні верстви, зокрема, майже всі прошарки української інтелігенції та представників різних політичних партій, як українських так і загальноросійських. Члени кадетської партії в українських губерніях, як правило, активно працювали в цих закладах і доклали багато зусиль до відродження української національної культури, до поширення серед українського населення знань з історії рідного краю, мови і літератури.

До "Просвіти" в місті Києві, яка була заснована у 1906 р. Б.Грінченком входив і Лучицький І.В.⁵¹⁵

Крім роботи в "Просвіті" Іван Васильович брав активну участь у діяльності київського товариства сприянню початковій освіті, комітеті по спорудженню пам'ятника Шевченко Т.Г.⁵¹⁶, піклувався про будівництво "Народного дому", де громадяни могли б вивчати українську мову, історію і літературу рідного краю⁵¹⁷, був одним з найактивніших членів українського політичного клубу, заснованого в Києві у грудні 1905 р. для широкої пропаганди національних ідей⁵¹⁸. Видання книг українською мовою, читання лекцій з історії та культури України, поповнення фондів бібліотек українською мовою – все це було справою І.В.Лучицького.

Після проголошення царського маніфесту від 17 жовтня 1905 р., 27 жовтня 1905 р. у Києві відбулось засідання Товариства писемності. Його голова, кадет В.П.Науменко, та голова київської обласної організації кадетської партії І.В.Лучицький зробили все можливе для прийняття двох надзвичайно важливих для української мови постанов: 1) про клопотання щодо скасування обмежень малоросійської преси та про дозвіл надходження книг, надрукованих українською мовою, до народних бібліотек-читалень, тобто висувалася вимога щодо скасування закону від 1876 р.; 2) про клопотання щодо скасування перешкод надходженню надрукованих українською мовою книг до училищ, сільських і безкоштовних бібліотек-читалень.⁵¹⁹

Не випадково, що активні дії української інтелігенції взагалі, а членів кадетської партії зокрема, спрямовані на захист національної мови, сприяли тому, що вже восени 1905 р. вийшли нові

⁵¹⁵ ІР НБУВ.–Ф.114.–Спр.13.–Арк.5.

⁵¹⁶ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.242.

⁵¹⁷ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.39.

⁵¹⁸ Киевские отклики.–1905.–24 ноября.

⁵¹⁹ Киевские отклики.–1905.–29 октября.

правила про періодичні видання, що надавали можливість випускати газети й журнали українською мовою.

Необхідність поширення української мови у всіх сферах громадського життя І.В.Луцицький доводив багато разів у своїх виступах і доповідях, відстоював ці положення і на з'їзді земських діячів у Москві та під час виборчої кампанії до першої та другої Державних дум.⁵²⁰ Наголосимо, що кадети спрямовували свою агітаційно-пропагандистську діяльність на те, щоб переконати громадськість у перспективності парламентського шляху вирішення головних питань громадсько-політичного життя країни. На сторінках газет і журналів велась гостра дискусія в першу чергу з ліворадикальними партіями щодо стратегії й тактики революційної боротьби мас проти існуючого режиму. Значну роль у пропаганді цих ідей відіграли такі газети, як "Свобода и право" та "Киевские отклики" – головні друковані органи київського обласного комітету партії народної свободи. За пропаганду демократичних ідей друковані органи кадетської партії переслідувалися царською адміністрацією. Так, І.В.Луцицького як головного редактора газети "Свобода и право" разом з В.П.Науменком було притягнуто до судової відповідальності за Ст.129 Кримінального кодексу 1905 р, за вміщення у двох номерах цієї газети статті "Чернігівська драма", присвяченої подіям 9 січня 1905 р. В статті сповіщалося, що у перший день 1906 р. в Чернігові було здійснено терористичний замах на життя місцевого губернатора, якого було тяжко поранено бомбами, кинутими у його карету. Для придушення народних мас на вулиці міста вийшли козаки: молодь, міських ремісників, селян, що зібрались на мітинг, було побито військами. Стаття закінчувалась висновком: "У чернігівській драмі, як сонце у маленькій краплі води, відображається уся російська історія останніх років – вона є символом лиха нашої батьківщини... Усунення їх можливе лише рішучим поворотом від політики "виключних" заходів до режиму громадянської свободи... настав час зрозуміти це; досить крові і жаху, громадянська війна, яка розпочинається, приведе до анархії і загибелі."⁵²¹

Судили І.В.Луцицького за зачиненими дверми 26 травня 1906 р. Розглянувши цю справу, Київська судова палата припинила

⁵²⁰ Киевские отклики.–1909.–18 ноября.

⁵²¹ Свобода и право.–1906.–11 января.

судове переслідування газети "Свобода и право" через відсутність переконливих підстав для відкриття кримінальної справи.⁵²² І.В.Луцицького засудили до штрафу у 300 руб. Під час слідства газета була закрита і виходила у друк під іншою назвою – "Свободная мысль".⁵²³

Окрім вищеназваних періодичних видань, Луцицький І.В був співробітником таких видань як "Знание", "Слово", "Зоря", "Киевская старина", "Исторический вестник", "Юридический вестник", "Отечественные записки", "Голос минувшего", "Университетские известия", "Устои", "Земский собор", "Русское богатство" та багатьох інших.

В умовах самодержавства вчений пильну увагу приділяв питанням конституційного устрою. За його редакції з перекладом на російську мову вийшли Конституції: датська, португальська, аргентинська, швейцарська, італійська, іспанська.

І.В.Луцицький розробив свій варіант "організації місцевої автономії", згідно з яким реформована імперія повинна була складатися із 23 самокерованих автономних областей, утворених згідно з їх економічними, етнічними, національними умовами. Українські губернії в його "Організації..." входили до складу Південно-Західної (Західномалоросійської), Білоруської південної, Східномалоросійської, Новоросійської областей. "Конфлікти, що виникають між областями, розрішаються сенатом (верховним судом), ворожі відносини розцінюються як акт громадянської війни та можуть придушуватись центральним урядом на основі особливого закону."⁵²⁴

5 січня 1906 р. в Петербурзі відкрився другий з'їзд кадетської партії. Вже перше його засідання показало, що кадети безпорадні у практичних справах. На наступний день І.В.Луцицький, виступаючи з трибуни, виголосив: "Мені здається, що я присутній у великій зовсім похмурій залі, де хаотичне змішання звуків, голосів та всілякого шуму, а посередині на операційному столі - тяжкохворий з величезною раною чекає на ніж хірурга". І далі оратор завершив:

⁵²² ЦДІАК.–Ф.318.–Оп.1.–Спр.1128.–Арк.4.

⁵²³ Громадська думка.–1906.–24 лютого.

⁵²⁴ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.214.

"Справу необхідно робити та завершувати її, а не займатися пустими балачками, половина партії, без сумніву, піде."⁵²⁵

Центром уваги в роботі II з'їзду партії кадетів стало питання про участь у виборах до I Державної думи. Оскільки ліві партії відмовились від участі у виборах, конституційно-демократична партія отримала реальну можливість для перемоги над суперниками. На з'їзді професор І.В.Луцицький зачитав резолюцію Київської групи кадетів з критикою виборчого закону від 11 грудня 1905 р. як "зовсім непридатного" та рішенням все ж приймати участь у виборах до Думи, проводячи в ній програму партії "всіма конституційними засобами, включно до виходу з Державної думи".⁵²⁶ Однак, разом із видатним громадським діячем Г.Ф.Шершеневичем, І.В.Луцицький звернув увагу делегатів з'їзду на те, що реакційний кабінет царського уряду на чолі з С.Ю.Вітте та міністром внутрішніх справ П.М.Дурново, репресувавши усіх "лівих" після поразки Московського збройного повстання, не буде церемонитися і з кадетами, вживе усіх заходів, щоб депутати від партії народної свободи не були обраними до I Державної думи. Через це кількість прогресивно-опозиційних депутатів у Думі може бути такою незначною, що їхнього голосу "не буде чути серед ворожої більшості".⁵²⁷

Також гостро виступив І.Луцицький і проти проекту аграрної реформи партії, що передбачала націоналізацію землі. Він заявив, що кадети "створюючи ідеал програми, припустилися помилки, вважаючи Росію населеною одним народом". Що успіх принципу націоналізації землі можливий лише в деяких місцевостях Росії, "для Малоросії ж ... він неможливий. Селянська маса на протязі цілого століття володіє гминною індивідуальною власністю, вона ніколи не погодиться на відчуження землі на користь держави, пропаганда націоналізації не буде мати там успіху. Соціалістичні теорії також будуть сторонні малоросам, як були сторонні французьким селянам".⁵²⁸

⁵²⁵ Свобода и право.—1906.—11января.

⁵²⁶ Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия.—М.,1996.—С.326.

⁵²⁷ Громадська думка.—1906.—24 лютого.

⁵²⁸ Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века. Энциклопедия.—М.,1996.—С.326.

Детальніше мотиви незгоди з кадетським аграрним проектом він виклав у листі до ЦК партії, де суперечив, перш за все, проти основного принципу – націоналізації ("верховне розпорядження держави" земельним фондом при існуючих в Росії умовах життя затримає проведення соціальних реформ, буде "небезпечним для ще нествореної політичної свободи").⁵²⁹

І.В.Луцицький із захопленням віддався виборчій кампанії до першої Державної думи, хоча не очікував багато від цієї установи. Не дивлячись на перешкоди, які чинили чорносотенці та царська адміністрація, І.Луцицький пройшов у виборці по Двірцевій виборчій дільниці 579 голосами.⁵³⁰ Однак напередодні виборів до Думи міська влада здійснила чергову антикадетську акцію. Була закрита газета "Свобода і право", редактором якої був Іван Васильович, а сам професор разом з іншим редактором В.П.Науменком були притягнуті до судової відповідальності за ст.129 Кримінального кодексу 1905 р. – "за розповсюдження твору, що закликає до непокори чи протидії закону."⁵³¹ Внаслідок цього він втратив право приймати участь у виборах, і партія висунула іншу кандидатуру. Цей випадок підвищив популярність Луцицького І.В. серед київських лібералів, але з керівництвом партії він продовжував конфліктувати. На третьому з'їзді партії виявилось, що рядові делегати вороже відносяться до членів Центрального Комітету, необтяжених нічим, крім свого успіху у виборчій кампанії. І.В.Луцицький запропонував переобрати ЦК на основі нової виборчої системи – надання права місцевим групам через обласні вибори рекомендувати своїх кандидатів у члени ЦК. З'їзд визнав бажаним влаштування загальнопартійних з'їздів у великих містах (Київ, Одеса), але питання про новий порядок виборів залишив відкритим.⁵³² Після провалу проекту І.В.Луцицького по реорганізації Центрального комітету партії, його активність впала. Він бачив невизначеність та розпливчастість програми кадетської партії та досить в'яло вів свою виборчу кампанію.

⁵²⁹ Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия.–М.,1996.–С.327.

⁵³⁰ Киевская заря.–1906.–29 марта.

⁵³¹ ЦДІАК України.–Ф.318.–Оп.1.–Спр.1128.

⁵³² Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия.–М.,1996.–С.327.

На виборах до другої Державної думи переміг єпископ Платон (балотувався від правих партій) – 43 голоси проти 37, тоді як Лучицький І.В. зазнав поразки (38 голосів проти 42).⁵³³ Успіхові правих партій сприяло й те, що київське духовенство значною більшістю голосів підтримало політичні програми тих партій, де йшлося про захист інтересів духовенства, а кадети та інші опозиційні партії дещо прохолодно ставилися до церкви та духовенства.⁵³⁴

До другої Державної думи І.В.Лучицький не був обраний, але охоче займався позапартійними справами. Він погодився читати економічну історію на Вищих комерційних курсах. Бурхливу діяльність І.Лучицький розвернув для здійснення своєї давньої мрії – створити в рідному місті бібліотеку, незалежну від влади.

Пожвавлення у партійну діяльність І.В.Лучицького внесли вибори до III Державної думи. Вибори були прямими та йшли по двом куріям. По першій курії пройшов колишній київський мер В.Проценко, відомий крупними махінаціями з муніципальною касою та крайнім монархічним нахилом.⁵³⁵ По другій курії розігралася справжня боротьба. Головними кандидатами були А.Савченко – журналіст, ідеолог чорносотенства та великоросійського шовінізму та І.В.Лучицький, кандидатуру якого рекомендували на об'єднаному засіданні Київського обласного та міського комітетів кадетської партії. Чорносотенні елементи чинили провокації та підтасовки. Поліція дивилася скрізь пальці на агітуючих за Савченко, тоді як прихильників Лучицького під різними підставами забирали до участку. Запрошення виборцям, які розсилала міська Дума, часто не доходили до адресата, потім їх повертали з поміткою "адресат не знайдений", звісно на користь Савченко. При підрахунках голосів бюлетені, подані за Лучицького, розглядали майже в мікроскоп у пошуках зайвих поміток, які автоматично робили бюлетень недійсним. Однак серед лібералів, що підтримували професора І.В.Лучицького, були далеко не бідні люди. Якщо А.Савченко агітував сам за себе в монархічній газеті "Киевлянин", то І.Лучицького підтримувала популярна в місті "Киевская

⁵³³ Киевский голос.–1907.–13 апреля.

⁵³⁴ Киевская речь.–1906.–16 ноября.

⁵³⁵ Кальницкий М. Выборы по-киевски // Газета по-киевски.–2004.–23 декабря.

мысль".⁵³⁶ Перший тур не приніс абсолютної переваги жодному з кандидатів. В другому турі, як згадує М.В.Лучицька, бюлетені рахував професор геології Андрусов, який бюлетені Лучицького клав наліво, а Савченко – направо. Більшість бюлетенів була за Івана Васильовича, і присутній там цензор – Сидоров зауважив: "Вправа для лівої руки".⁵³⁷ З невеликою перевагою лише в 60 голосів, перемогу отримав І.В.Лучицький. Великий натовп прийшов привітати Івана Васильовича та побажати йому щасливої дороги та успіху. Під час помаранчевої революції 2004 – 2005 рр. українська преса згадала ці вибори І.В.Лучицького. І.В.Лучицький прийняв усіх з притаманною йому привітливостю та у короткій промові змалював характер своєї майбутньої діяльності.⁵³⁸ Чорна сотня втішала себе: перемога, мовляв, дана опозиції євреями та поляками. Не було б іногородців, пройшов би Савченко (кандидат від монархічного блоку). І це була правда, оскільки з 6 тисяч з невеликим голосів, професор І.В.Лучицький отримав лише близько однієї тисячі голосів російських виборців.⁵³⁹ З Києва Лучицький І.В. відправився до Петербургу, ігноруючи Гельсінгфорс, де кадети зібрали п'ятий з'їзд. На ньому професора вперше не було обрано до ЦК партії.

На долю III Державної думи (отримала прізвисько "барської та лакейської") випала велика та складна робота, оскільки, з одного боку, країні необхідно було мінімум реформ, а з іншого, зробити це так, щоб "владноправним" класам не здалось, що їх дали дуже багато. Царизм вже не міг управляти країною по-старому і був змушений піти на союз з верхами торгово-промислової буржуазії. Цей союз і став основою так званої третьочервневої системи, яка являла собою оформлений у загальнодержавних установах блок монархії, чорносотенного дворянства та крупної буржуазії.⁵⁴⁰ Лише ввівши обмеження права голосу на користь більш консервативних і маєтних класів, цар отримав у складі III та IV Дум ту більшість, яка могла його задовольнити. Як і належало сподіватися, будучи орієнтованими вліво, всі українські партії не

⁵³⁶ Там само.

⁵³⁷ Лучицькая М.В. Мемуари.–М.,2003.–С.125.

⁵³⁸ Там само.

⁵³⁹ ІР НБУВ.–Ф.66.–Спр.561.–Арк.141.

⁵⁴⁰ Бутырская И.Г. Политическая борьба в III Государственной думе по вопросам демократических преобразований: Дис ... кан. ист. наук.–СПб.,1996.–С.28.

потрапили до складу наступних Дум, і українське питання, таким чином, майже цілком ігнорувалося. Права Думи були сильно обмежені: вона не контролювала значну частину державного бюджету, не призначала міністрів та у будь-який момент могла бути розпущена царем.

Діяльність членів Державної думи можна охарактеризувати, з одного боку, кількістю виступів на загальному засіданні Думи, а з іншого боку – участю їх у комісіях. Ці два виміри подекуди доповнюють один одному, оскільки виступи на загальному засіданні і участь у комісійній роботі не завжди пропорційні. Участь у великій кількості комісій далеко не в усіх випадках супроводжується частими виступами з трибуни Державної думи, і навпаки.

Будучи депутатом Державної думи третього скликання, І.В.Луцицький, приймав участь в діяльності наступних комісій: бюджетної, доповідачем якої він неодноразово був; по ліквідації чиншового права, бібліотечної комісії (голова)⁵⁴¹; комісії народної освіти⁵⁴²; комісії для розглядання законопроекту про статут та штати імператорських російських університетів; комісії по ліквідації сервітутів⁵⁴³.

Під час першої сесії Луцицький І.В. був доповідачем бюджетної комісії. Доповідь містила дві частини: одну суто кошторисну, тобто ту, що стосується тих прибутків і витрат, які передбачені Державним Контролем на майбутній рік, та інша, яка містила в собі те, що можна назвати побажаннями або припущеннями до тієї реформи, якій необхідно піддати Контроль. І.В.Луцицький підкреслив, по-перше, неспроможність Контролю припинити усілякого роду порушення у витратах, по-друге, повільність, яка проявляється в його діяльності.⁵⁴⁴ Окрім вищезазначеного, депутат І.В.Луцицький мав слово по законопроектах: про скасування чиншового права в Білорусі ⁵⁴⁵, про введення викладання польської мови в деяких семінаріях Царства Польського, мотивуючи це тим,

⁵⁴¹ Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 1. Указатель к стенографическим отчетам.–СПб.,1908.

⁵⁴² Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 3. Справочник.–Вып.2.–СПб.,1910.

⁵⁴³ Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 5. Обзор деятельности комиссий и отделов.–СПб.,1912.–С.425, 431.

⁵⁴⁴ Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 1. Стенографический отчет.–Ч.2.–СПб.,1908.–Стлб.619–633, 1203–1204.

⁵⁴⁵ Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 1. Стенографический отчет.–Ч.1.–СПб.,1908.–Стлб.1345–1353, 1588–1597.

що "народ, розмовляючи на своїх наріччях, розмовляючи так, як його навчили з пелюшок, залишається справжнім громадянином, що любить свою вітчизну. Не мова створює це, а ті умови, за допомогою яких можна досягти того, щоб громадяни люблять ту країну, до якої належать."⁵⁴⁶

Проявом певної громадянської позиції І.В.Лучицького можна назвати його виступ у травні 1910 року з фінляндського питання. За списком йому випало виступати після чорносотенного депутата Маркова 2-го. Свою промову останній закінчив провокаційним пасажем: "Треба підкорити підвладний нам азіатський народець (фінів.-Н.Л.) російському закону, треба сказати фінляндцям та іншим: не грозить Росії. І опам'ятайтесь же, опам'ятайтесь, знахабніла інородчина. Знайте: російський народ встав. Говоримо вам: геть, дрібнота! – Русь іде".⁵⁴⁷ І от після цієї "яскравої" промови професор І.В.Лучицький заявив, що відмовляється голосувати з фінляндського питання. Решту часу присвятив обґрунтуванню такого рішення. Головний мотив зводився до того, що силою національне питання не вирішити, що це тільки шкодить. Доказом є шкода, яку заподіяло середньовічній Іспанії згортання найбільш прогресивного на той час в Європі конституційного процесу і національні утиски в Каталонії та Арагоні і т.п.⁵⁴⁸

З тих питань, вирішення яких мали найбільше значення для України, у III Державній думі було піднято лише два: це питання української школи і питання про українську мову у місцевих судах.

На третій сесії в галузі судових реформ перше місце за своїм значенням і важливістю займав законопроект про влаштування місцевого суду. При розгляді проекту реформи місцевого судочинства у грудні 1909 р. кадет Лучицький І.В. та трудовик Д.Булат поставили його перед Думою. І.В.Лучицький у своїй промові заявив, що, незважаючи на слова графа Бобринського і його прибічників, українська нація існує і існує цілком самостійно від великоросійської. Ця нація мала суд своєю рідною мовою. Українці мали свою судову організацію, яка була закріплена договорами між

⁵⁴⁶ Там само.–Стлб.1569.

⁵⁴⁷ Коник О.О. Селянські депутати з України в державних думах Російської імперії // „Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): Колективна наукова монографія в 3-х частинах.–Ч.2.–К., 1999.–С.456.

⁵⁴⁸ Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 3. Стенографический отчет.–Ч.1.–СПб., 1910.–Стлб.2970.

приєднаною Україною і Росією. Судочинство продовжувало існувати у вигляді волосного суду у 30-ті роки XIX ст., коли його було введено, і тривало до цього часу. "Якщо ви бажаєте дійсної єдності, а не єдності штучної, якщо бажаєте створити справжню Росію, а не Росію насильства і сваволі, тоді ви повинні визнати, що всі права національностей мають бути захищені, вони повинні бути визнані рівноправними і суд, також як і школа, повинен вестися мовою такого народу, який для цього має історичне право. Я не знаю народу іншого, який має більше права, ніж малороси."⁵⁴⁹

Після таких промов І.Луцицький набув слави як професор, який проповідує сепаратизм і розділ Росії, і не дарма російське студентство у вищих навчальних закладах хвилюється і бунтує.

На підтримку українського питання та заяв І.В.Луцицького виступали з кадетів П.Мілюков і Ф.Родічев. На жаль виступи Ф.Родічева були не дуже вдалим через брак звичайної обізнаності з українським питанням, а його аргументація навіть шкодила іноді українцям. Тим не менш, завдяки промова членів фракції кадетів було досягнуто, хоча і незначне, пом'якшення у вимозі російської мови у судочинстві в місцевостях з переважаючим іномовним населенням. Слід прийняти до уваги, що навіть незначне покращення в цій області має досить суттєве значення, особливо зважаючи на ліквідацію волосного суду.⁵⁵⁰

Найбільш чітко русифікаторський характер урядово-думського націоналізму простежувався у його шкільній політиці, що була однією з підвалин націоналістичної програми. Зміст її зводився до повної заборони рідної мови навіть у початковій "іногородницькій" школі, до проголошення всіх неросійських мов поза законом. Така політика була могутнім знаряддям денационалізації.

На захист українців виступили Мілюков П.М. та Луцицький І.В. Останній зупинився на тяжкому стані народної освіти в Україні. У своїй змістовній промові він навів низку аргументів на користь необхідності української мови в школі. Звертаючись до депутатів, І.В.Луцицький сказав: "Комісія і деякі її члени говорять, що вони бажали б дати права на початкове викладання рідною мовою тим

⁵⁴⁹ Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 3. Стенографический отчет.—Ч.1.—СПб.,1910.— Стлб.2970.

⁵⁵⁰ Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 3. Фракция народной свободы. Отчет.—Ч.1—2.—СПб.,1910.—С.45.

мовам, у яких мається у наявності література. Я повинен сказати, що малороси з цього боку не тільки можуть прохати, але й мають безумовне право на визнання їхньої школи, школи, яка повинна виховувати малоросів їхньою мовою, при вивченні російської мови як особливого предмета."⁵⁵¹ "Забороняючи початкову освіту на малоросійській мові, ви ускладнюєте розумовий розвиток дитини, ви віддаляєте закінчення школи. Оскільки процес входження у свідомість малороса нового російського слова – це процес триваліший, ніж у великоросійського учня."⁵⁵²

Навіть такі несміливі вимоги у національному питанні викликали шалену лють у правих депутатів. Їх виступи відзначалися особливою брутальністю. Правий депутат, лідер "Ради об'єднаного дворянства" граф В.Бобринський заявив, що пропозиція І.В.Лучицького "у російській Державній думі крім презирства нічого не зустріла, бо у Думі близько півтори сотні малоросів, і якщо б вони не вважали саме російську мову своєю рідною, то зуміли б поставити вимогу викладання в школі українською". Та й сама українська мова, за його словами "нова штучна мова, котру малороси набагато менше розуміють ніж російську."⁵⁵³

Поправка про використання української мови в школі зібрала 132 голоси, але була відхилена з перевагою в 29 голосів. Третя дума поховала всі надії українців на зміну того ненормального становища, в якому знаходилась справа народної освіти в Україні.

На цій же четвертій сесії І.В.Лучицький торкнувся і питання про становище вищої школи, зокрема про студентські заворушення. Провівши паралелі з європейськими країнами, підкреслив, що спочатку необхідно впливати на ті причини, які викликали ці явища, а не на ті наслідки, які пов'язані з цими причинами. Тобто, перш за все необхідна правильна організація вищої освіти та покращення суспільства, атмосфери, в якій живе та діє це суспільство.⁵⁵⁴

⁵⁵¹ Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 4. Стенографический отчет.–Ч.1.–СПб.,1910.–Стлб.1111.

⁵⁵² Там само.–Стлб.1105.

⁵⁵³ Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 4. Стенографический отчет.–Ч.1.–СПб.,1910.–Стлб.1126.

⁵⁵⁴ Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 4. Стенографический отчет.–СПб.,1911.–Стлб.2421.

Одним з найбільш резонансних питань III Державної думи став урядовий законопроект про виділення Холмщини. У зв'язку з цим, двома кадетами: одеситом А.Нікольським та І.Лучицьким з Києва було підняте безпосередньо українське питання.

І.Лучицький виступив на підтримку законопроекту про необхідність відокремлення Холмщини на базі опитування населення, але наголосив, що у такому вигляді законопроект буквально нічого не дає місцевому населенню. Визначаючи необхідність захисту краю від спольщення, І.Лучицький заявив, що не бачить гарантій і від русифікації. "Якщо завтра Холмщина буде виділена, то питається, що ж буде з цим малоросійським населенням? Чи є в законопроекті хоча б малий натяк на те, що інтереси цього населення в тій чи іншій мірі будуть забезпечені? Хіба є тут постанова стосовно свободи проповіді на малоруській мові, зрозумілій населенню, запровадження шкіл, у яких повинні навчати українською мовою?"⁵⁵⁵ Навпаки, у законопроекті виголошувалося, що "це – великоруське населення і його треба остаточно зросійщити."⁵⁵⁶ І.Лучицький заявив, що з приводу відсутності названих ним гарантій, він буде голосувати проти законопроекту.⁵⁵⁷

Такі виступи І.Лучицького йшли врозріз з офіційною позицією партії кадетів. Постать І.Лучицького взагалі викликала в той час багато нарікань з боку українських лібералів, які вважали його "ні до чого не здатним фанфароном."⁵⁵⁸ На їх думку, Лучицький І.В. – типовий кадет, який українським питанням ніколи глибоко не цікавився і майже незнайомий з українським рухом, навіть незнайомий досконально з тим, як справа з українською мовою в школі стоїть в думській комісії.⁵⁵⁹

Є.Чикаленко у своєму "Щоденнику" згадує, що коли в Думі почалися дебати про мову у школі, то в оборону "іноземницьких" мов виступили представники всіх націй крім української. Тоді ж київська громадськість надіслала І.Лучицькому телеграму з проханням виступити з промовою в оборону і української мови, "але професор, за своїм звичаєм, не звернув на українців ніякої

⁵⁵⁵ Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 5. Стенографический отчет.–Ч.2.–СПб.,1912.–Стлб.467.

⁵⁵⁶ Там само.–Стлб.469.

⁵⁵⁷ Там само.–Стлб.473.

⁵⁵⁸ Чикаленко Є.Х. Щоденник (1907–1917).–Львів,1931.–С.342.

⁵⁵⁹ Чикаленко Є.Х. Щоденник (1907–1917).–Львів,1931.–С.109.

уваги".⁵⁶⁰ В газеті "Рада", яка неодноразово критикувала І.Луцицького, і тепер вирішили написати докір професору за його мовчанку. Але пройшла чутка, що він поранив ногу і не буває в Думі. В розмові на цю тему М.К.Садовський, як артист, мальовничо сфантазував, сказавши, що як би це був хто-небудь інший, а не Луцицький, то звелів би принести себе на носилках в Думу, як Карл XII поперед війська, і сказав би гарячу промову в оборону української мови.

Тим часом, через кілька днів виявилось, що Луцицький І.В. читає лекції з історії французької революції в Москві. Це так всіх обурило, що його було вилаяно на перших сторінках "Ради", а П.Гай написав гумористичний вірш у № 247, в якому говорилося:

"Ой ти пане, ти Луцицький, українець з роду,
Занехаяв рідну школу нашого народу.

Прийде черга, ти тікаєш до чужої хати
Десь в Москву, або ще й далі, лекції читати.
Закінчується вірш так:

Отакі в нас депутати, – славні, що й казати:

Тільки й вміють мовчки в Думі гроші заробляти!⁵⁶¹

І.В.Луцицькому почали надсилати цей номер "Ради" і надіслали близько 20 примірників. Вірші ці дуже не до смаку прийшлися всім прихильникам депутата. Власне й сам професор так образився, що написав до київських кадетів, що зречеться депутатства, якщо вони стерплять це звинувачення.

Після багатьох розмов та суперечок зійшлися на тому, щоб А.Г.Вязлов, який недавно повернувся з Петербургу, написав у редакцію листа, розказавши, що Луцицький був хворий, пропустив чергу тощо. Цей лист був надрукований у №282.⁵⁶²

Так, здавалося, справа залагодилась. Але вийшов №1 "Рідного краю" за той же рік. Досталося в цьому номері і "Раді", і "Селу", і М.Садовському, досталося і І.Луцицькому. Розповідаючи про змагання в Думі стосовно мови у школах, про І.Луцицького сказано, що, нарешті, після телеграми, виступив і він з промовою, але "у свинячий голос!"⁵⁶³

⁵⁶⁰ Там само.–С.174.

⁵⁶¹ Чикаленко Є.Х. Щоденник (1907–1917).–Львів,1931.–С.175.

⁵⁶² Там само.–С.176.

⁵⁶³ Там само.

На нашу думку, це не зовсім справедлива оцінка. Звичайно, професор І.В.Луцицький не зовсім підходив для політичної діяльності, однак він був майже єдиним депутатом, який, може й не так активно, як того хотіла українська громадськість, все ж захищав інтереси українства у III Державній думі. Як пише Садовський В., у кадетів за п'ять років, крім виступів професора Луцицького, можна зазначити промови Мілюкова та Родичева, однак тут треба підкреслити суперечливий характер цих виступів.⁵⁶⁴

Іван Васильович Луцицький, який в науковій сфері пройшов шлях від позитивізму у вивченні історії релігійних війн до зацікавлення соціально-економічною історією, вивчення якої він проводив на позитивістсько-марксистській парадигмі, і, нарешті, до постановки проблеми вивчення колективної свідомості в історії, і в політичній діяльності пережив певну еволюцію. Він сам, можливо, став усвідомлювати, що за своїм характером не народжений бути політиком, і, очевидно, тут треба шукати одну з причин його охолодження до думської діяльності. Крім того, він бачив повну безрезультативність роботи Думи для впровадження в Росії Конституції та свободи національностей.⁵⁶⁵ "Я зовсім зневірився в призначенні Державної думи, як депутат, який бачив на власні очі діяльність нашого російського парламенту", - казав в інтерв'ю з кореспондентом "Киевской почты" І.Луцицький.⁵⁶⁶ Близький його друг Кареев М. відчував, що І.Луцицький "був обтяжений своєю діяльністю в Думі і своїм становищем в партії, з лідерами якої все більше і більше розходився. Через надто велику суб'єктивність свого характеру і нервовий темперамент він мало був придатний до політичної діяльності."⁵⁶⁷ Справедливість слів Кареева підтвердив і кореспондент "Русского слова", який, беручи інтерв'ю, спитав у І.Луцицького, чи буде він балотуватися у IV думу? Іван Васильович буквально замахав руками і обуреним голосом нервово заговорив: "Що ви! Що ви! Ні за що! Це зовсім неможливо. Яка це Дума? Хіба це законодавчий орган? Нісенітниця і тільки!

⁵⁶⁴ Садовський В. Украинский вопрос в третьей думе // Украинская жизнь.—1912.—№5.—С.26.

⁵⁶⁵ ІР НБУВ.—Ф.66.—Спр.561.—Арк.169.

⁵⁶⁶ Киевская почта.—1912.—22 октября.

⁵⁶⁷ Кареев Н.И. Памяти двух историков (В.И.Герье и И.В.Луцицкий) // Анналы.—1922.—№2.—С.172.

Ніколи я в Думу більше не піду! Хочу займатися далі своєю науковою та учбовою роботою, а Дума ... ну її до монахів."⁵⁶⁸

Не прийнявши Жовтневу революцію 1917 р. Лучицький І.В. повернувся до України, де провів останній рік свого життя. 22 серпня 1918 р. Лучицький І.В. помер. За словами нащадків ця подія оповита якимись таємничими чутками. Не виключалася і версія начебто вбивства вченого, коли він був на хуторі, а родина в Києві. Адже то був неспокійний час. Нема ясності і з приводу місця поховання І.В.Лучицького. Зусиллями Марії Вікторівни в свій час збудували родинний склеп на Аскольдовій могилі. Проте Ольга Іванівна Чолганська (Лучицька) розповідала в спогадах, як її брат Володимир їздив на хутір поклонитися могилі батька, проте її не знайшов...⁵⁶⁹

В затишному домі Лучицьких завжди панувала атмосфера сердечності та щирості.⁵⁷⁰ Сам І.В.Лучицький був людиною товариською, любив веселу компанію, але, з іншого боку, нервовий, здатний швидко змінювати настрій, з рисами, що іноді нагадували розбещену дитину, коли на нього находила примха. Ніжна, розсудлива та справедлива Марія Вікторівна Лучицька, дружина Івана Васильовича, завжди добродійно впливала на його схвильовані почуття. "Можна припустити, – пише М.І. Кареев, – що вона передбачила немало необдуманих кроків свого вразливого та експансивного чоловіка."⁵⁷¹ Іван Васильович Лучицький та Марія Вікторівна Требінська познайомились восени 1874 року. Одружилися в травні 1875 р. До зустрічі з І.В.Лучицьким Марія Вікторівна готувалася до вступу на медичний факультет університету в Цюриху. Самостійно вивчила латину, прочитала Корнелія Непота, Цезаря, вивчала математику. Під впливом Івана Васильовича, яскравого та емоційного, вона захопилася історією. М.В.Лучицька стала відомою перекладачкою та знавцем скандинавської літератури, досвідченим філологом. В її перекладах російською мовою вперше з'явилися твори Генрі Ібсена. Російською мовою

⁵⁶⁸ Иванов Ю.Ф. Вказана праця.–С.159.

⁵⁶⁹ Новікова О. Слово про Лучицьких // В кн.: Лучицкая М.В. Мемуары.–М.,2003.–С.170.

⁵⁷⁰ Тарле Е.В. И.В.Лучицкий: К пятидесятилетию его научно-литературной деятельности. 1863–1913 // Голос минувшего.–1914.–№1.–С.60.

⁵⁷¹ Кареев Н.И. Памяти двух историков (В.И.Герье и И.В.Лучицкий) // Анналы.–1922.–№1.–С.172.

М.В.Лучицька переклала твори Бйорсона, Гарборга, Кьелланда. В її перекладах з'явилися також "Історія Європи ХІХ ст." Ч.Файфа⁵⁷², "Історична географія Європи" Е.Фрімана⁵⁷³, "Історія нашого сторіччя" А.Торсое⁵⁷⁴ та багато іншого.

Атмосфера талановитої родини, без сумніву, здійснила добродійний вплив на формування ідеалів та інтересів дітей І.В.Лучицького: Володимира, Миколи та Ольги Лучицьких.

Громадсько-політична діяльність І.В.Лучицького була багатогранною. Він зробив значний внесок у розвиток не лише історичної науки, але й культури в цілому. Про це свідчить діяльність вченого та участь в роботі національно-культурних товариств – "Київської громади", гуртка "Киевской старины", Історичного товариства Нестора Літописця, "Просвіти", товариства сприяння початковій освіті, українського політичного клубу. Як професор Київського університету він займався не лише прямими службовими обов'язками, але й спрямовував увагу на соціальні проблеми.

Як діяч загальноросійського визвольного та українського національного рухів, І.В.Лучицький відіграв помітну роль у політичному житті країни початку ХХ ст. В бурхливу епоху 1905 року І.Лучицький приймав участь у багатьох загальноросійських та українських з'їздах.

Будучи членом "Союзу визволення", а з жовтня 1905р. членом конституційно-демократичної партії та депутатом Державної думи третього скликання (1907-1912) він неодноразово виступав на захист свободи прав національностей, чим набув слави як професор, що проповідує сепаратизм. І.В.Лучицький був серед тих громадських діячів, які на початку ХХ ст. виступали на захист української мови, забороненої Валуєвським циркуляром та Емським указом. Зневірившись у призначенні Державної думи та постійно конфлікуючи з лідерами партії кадетів, він вийшов з її членів та припинив свою депутатську діяльність. Більше І.Лучицький не приєднувався до жодної з політичних партій, повністю відійшовши від політики. Всю свою подальшу діяльність він присвятив викладацькій роботі, яку не переривав і під час депутатства.

⁵⁷² Файф Ч. История Европы / Пер. с англ. М.В.Лучицкой.–СПб.,1904.

⁵⁷³ Фриман Э. Историческая география Европы / Пер. М.В.Лучицкой.–Т.1–2.–СПб.,1893.

⁵⁷⁴ Торсое А. История нашего столетия, 1815–1890 / Пер. с дат. М.В.Лучицкой.–Т.2.–К.,1899.

Не дивлячись на такий політичний досвід, ми не можемо заперечувати заслуг вченого як прогресивного міського та земського гласного, як редактора прогресивних органів преси, як одного із засновників партії, якій було призначено зіграти помітну роль у нашій історії між першою та другою революціями.

Громадсько-політична діяльність Івана Васильовича Лучицького була незмінно спрямована на утвердження демократії та підвищення культури народу.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження свідчить, що наукову та громадсько-політичну діяльність І.В.Луцицького на сьогодні не можна вважати до кінця вивченою, але в архівних і опублікованих джерелах є достатня кількість документів, які дозволили повною мірою охарактеризувати його наукові здобутки та визначити місце й роль у громадсько-політичному житті України останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.

Проведений аналіз життєвого шляху, участі в національному житті країни, наукових розвідок вченого, викладацької діяльності дає підстави стверджувати, що світоглядна позиція І.В.Луцицького сформувалася в юні роки, і це привело історика до ліберально-демократичних і просвітницьких ідей. Усілякого роду насилля було для нього не прийнятним. Досвід його громадської діяльності збагачувався залежно від суспільно-політичної ситуації в країні.

Становлення І.В.Луцицького як історика відбувалося на ідейній основі позитивізму. На початку 80-х рр. ХІХ ст. він через популяризаторів відчув вплив марксизму та з акцентував свою увагу на економічній історії. І.В.Луцицький вважається засновником історико-статистичного методу дослідження, який був широко використаний і в його роботах. В кінці ХІХ – на початку ХХ ст. І.В.Луцицький помітно зазнав впливу т.зв. "другого позитивізму". Його увагу привернуло питання про колективні уявлення народу, тобто говорячи сучасною мовою – вчений підходить до проблеми ментальності, що прослідковується на матеріалах Київського архіву вченого.

І.В.Луцицький був відомим істориком, одним із засновників "російсько-української історичної школи". Він прославився як знавець середньовічної історії і історії нового часу європейських країн, особливо Франції, де і зараз без його досліджень не можуть обійтися вчені, які вивчають її релігійні та общинні, земельні відно-

сини. Історик залишив насправді велику наукову спадщину, яка включає опубліковані та архівні праці. В доробку вченого понад 170 праць: монографій, статей, публікацій документів, доповідей, наукових рецензій. Джерельний матеріал дозволяє встановити три етапи в науковій діяльності І.В.Луцицького. Перший період охоплює хоча і короткий, але дуже важливий в розвитку світогляду вченого проміжок часу (70-ті рр. ХІХ ст.). Це були роки найбільшого захоплення ним позитивізмом О.Конта. В цей час І.В.Луцицький досліджував релігійні та соціально-політичні рухи у Франції ХVІ ст. До цього часу відносяться й історико-філософські та культурно-історичні роботи, а також розробка істориком історії розвитку середньовічного міста. З кінця 70-х рр. ХІХ ст. починається другий етап наукової діяльності вченого, основна увага в якому була приділена економічній історії нового часу, зокрема соціально-економічному розвитку Гетьманщини другої половини ХVІІ – ХVІІІ ст. І, нарешті, у третій період (з першої половини останнього десятиліття ХІХ ст.) він повністю присвятив себе вивченню французької аграрної історії напередодні та підчас революції кінця ХVІІІ ст. І.В.Луцицький обґрунтовував свої висновки на свідченнях великої кількості джерел. Вивчаючи економічну історію України другої половини ХVІІ – ХVІІІ століть, вчений звернувся до архівів волосних управлінь, приватних архівів, судових справ, матеріалів Румянцевського опису, який І.В.Луцицький вважав головним своїм джерелом, а також етнографічного матеріалу. Величезний документальний матеріал, зібраний, вивчений та опублікований дослідником, зробив неоціненну послугу українській історичній науці та може бути корисним і сучасному історику.

І.В.Луцицький набув європейської слави та увійшов у історію науки саме завдяки роботам з історії аграрних відносин у Франції напередодні та підчас революції кінця ХVІІІ ст. Цим дослідженням І.В.Луцицький присвятив понад двадцять років свого життя. Будучи найвидатнішим представником в Україні "російсько-української історичної школи", яка розробляла аграрні аспекти історії Великої французької революції кінця ХVІІІ ст., він став піонером у розробці багатого документального матеріалу французьких архівів. Роботи І.В.Луцицького з даної теми викликали критику з боку М.М.Ковалевського, який був його постійним опонентом у Росії. Їхня полеміка пояснюється різницею в розумінні сутності процесу капіта-

лізації французького села в дореволюційну епоху. На сьогоднішній день їх полеміку, з приводу сутності процесів, які відбувалися у французькому селі напередодні і в час революції, в контексті вирішення проблеми перехідної епохи від феодалізму до капіталізму, піднято на новий методологічний рівень, що говорить про актуальність зазначеної проблематики. Сучасні дослідники активно звертаються до праць І.В.Луцицького. Він започаткував вивчення історії Франції в Київському університеті, яке продовжується донині.

Аналіз наукової діяльності І.В.Луцицького свідчить про те, що значну частину його творчого доробку становила археографічна робота, а саме: пошук, опрацювання і видання історичних джерел. Результатом цієї роботи було суттєве розширення джерельної бази з історії України другої половини XVII – XVIII ст., історії Франції періоду релігійних війн XVI ст. та періоду Французької революції кінця XVIII ст.

Значну частину наукової праці І.В.Луцицького займала педагогічна діяльність. В різні роки він викладав: у Києво-Подільській прогімназії, в Київському університеті, на Вищих жіночих курсах в місті Києві, у Вільній російській школі суспільних наук у Парижі, у Психоневрологічному інституті та курсах імені П.Лесгафта (Санкт-Петербург). Головним гаслом І.В.Луцицького в роботі зі студентами стало – дати якомога більше простору починаючим дослідникам. Не можна сказати, що він був майстерним лектором, однак він був блискучим педагогом, у чому є велика заслуга його закордонних вчителів. Справжньою школою творчої наукової роботи стали семінарські заняття І.В.Луцицького. Пам'ятаючи свої студентські роки, коли він практично не мав ніякого наукового керівництва, професор завжди тримав відчиненими двері для студентів, які ставали для нього молодшими товаришами по науці. Підтримуючи та покриваючи ліберально-демократично налаштоване студентство, І.В.Луцицький був під особливим наглядом Попечителя Київського учбового нагляду та під контролем Департаменту поліції. За свою довготривалу та плідну працю в Київському університеті (29 років) вчений виховав власну історичну школу. Біля І.В.Луцицького, непересічної людини, блискучого вченого і педагога згуртувався гурток молодих талановитих

дослідників: Є.Тарле, Д.Петрушевський, В.Піскорський, В.Клячин, М.Василенко, М.Молчановський, Є.Ківлицький та ін.

Губернський та повітовий гласний І.В.Лучицький відстоював інтереси селян, розробляючи положення про кредити малоземельним та безземельним. Багато робив для налагодження шкільної освіти, приділяв увагу створенню земських шкіл. У 1898 р. І.В.Лучицький подарував одну десятину власної землі під будівництво земської школи та взяв на себе частково витрати по її утриманню. Будучи почесним мировим суддею він допомагав вирішити багато суперечок між селянами та поміщиками.

Окремою сторінкою громадського життя І.В.Лучицького був період перебування гласним Київської міської думи, де він очолював ліберальну опозицію. Завдяки його наполегливості в Києві було створене Статистичне бюро. І.В.Лучицький був редактором "Известий Киевской городской Думы", газети "Киевские отклики". Остання неодноразово піддавалась гонінням з боку властей, декілька разів весь тираж конфісковувався. "Киевские отклики", а також газета "Свобода и право", головний друкований орган партії народної свободи, співредактором якої з 1905 р. став І.В.Лучицький, зіграли значну роль у пропаганді демократичних ідей, через що переслідувалися царською адміністрацією, а сам редактор побував на лаві підсудних.

І.В.Лучицький відіграв помітну роль і в політичному житті країни на початку ХХ ст. Будучи членом "Союзу визволення", а з жовтня 1905 р. членом Конституційно-демократичної партії та депутатом III Державної думи (1907–1912 рр.), він неодноразово виступав на захист свободи прав національностей, чим набув слави як професор, що проповідує сепаратизм. І.В.Лучицький був серед тих громадсько-політичних діячів, які на початку ХХ ст. виступали на захист української мови. Побачивши повну безрезультативність роботи Думи для впровадження в Росії Конституції та свободи прав національностей, він повністю зневірився в призначенні цього законодавчого органу. Показово, що в умовах самодержавства вчений пильну увагу приділяв питанням конституційного устрою. За його редакції з перекладом на російську мову вийшли Конституції: датська, португальська, аргентинська, швейцарська, італійська, іспанська. Водночас можна стверджувати, що розробка зазначеної проблеми ще далеко не вичерпана. Зокрема,

необхідно продовжити вивчення багатой епістолярної спадщини вченого, французької періодики зазначеного періоду, документів і матеріалів, які зберігаються в Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі, і мало відомі вітчизняним науковцям, та введенням їх до наукового обігу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1) Архівні джерела

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (ІР НБУВ)

Ф. 66 – Лучицький Іван Васильович

1. Автографи праць І.В.Лучицького. – ІР НБУВ.– Ф.66.– Спр. 2, 19–20, 21, 24–25, 29, 31–32, 41, 43.

2. Біографічні матеріали. – ІР НБУВ.– Ф.66.– Спр. 286, 362–364.

3. Відгуки та рецензії. – ІР НБУВ.– Ф.66.– Спр. 198–202.

4. Виписки та наукові нотатки І.В.Лучицького. – ІР НБУВ.– Ф.66.– Спр. 18, 23, 33–34, 37, 39–40, 52–53, 74–75, 77–78, 81–82, 110–112, 115–120, 122, 153, 204–206, 208–213, 285, 539.

5. Документи про службову та громадську діяльність І.В.Лучицького. – ІР НБУВ.– Ф.66.– Спр. 44, 195, 213–217, 219–234, 237–240, 242, 250, 252, 264–266, 268–276, 278–284, 287–299, 308, 311–312, 319, 340, 343–344, 346, 348, 354, 357–358, 361, 415, 559, 561.

6. Документи про видавничу діяльність І.В.Лучицького. – ІР НБУВ.– Ф.66.– Спр. –235, 237–239, 284, 343, 348, 358, 378.

7. Документи про політичну діяльність І.В.Лучицького. – ІР НБУВ.–Ф.66.– Спр. 190–196, 214–230, 232–234, 236, 246–251, 253–259, 412, 529.

8. Матеріали про наукову та педагогічну діяльність І.В.Лучицького. – ІР НБУВ.– Ф.66.– Спр. –48, 203, 267, 313, 333–

335, 337–338, 346, 349–350, 353–354, 357, 366–369, 372, 375, 378, 519, 568.

9. Неопубліковані статті І.В.Луцицького. – ІР НБУВ.– Ф.66.– Спр. 35, 36.

10. Офіційне листування, листи-клопотання, листи-повідомлення, запрошення, подяки, привітання. – ІР НБУВ.– Ф.66.– Спр. 241, 243, 258–260, 277, 290–294, 300–307, 309–310, 314, 316, 326, 332, 339, 351, 385–411, 413–414, 417–418, 421–426, 429–439, 440, 442–444, 450, 455, 457, 463–464, 470, 476, 573.

Ф.ІІІ – Листування

11. Листи І.В.Луцицького до батька. – ІР НБУВ.– Ф.ІІІ.– Спр. 57269–57353.

12. Листи від та до М.М.Ковалевського. – ІР НБУВ. – Ф.ІІІ.– Спр. 8059–8066, 15080.

13. Листи від та до М.І.Карєєва. – ІР НБУВ.– Ф.ІІІ.– Спр. 49987–50020.

14. Листи І.В.Луцицькому від В.Піскорського. – ІР НБУВ.– Ф.ІІІ.– Спр. 15797.

15. Листи І.В.Луцицького до В.С.Іконникова. – ІР НБУВ.– Ф.ІІІ.– Спр. 49987–50020.

16. Листи І.В.Луцицького до дружини М.В.Луцицької. – ІР НБУВ.– Ф.ІІІ.– Спр. 57244.

17. Листи І.В.Луцицькому від П.П.Червинського. – ІР НБУВ.– Ф.ІІІ.– Спр. 16445–16447.

18. Офіційне листування та листи-повідомлення.– ІР НБУВ.– Ф.ІІІ.–Спр. 9670–9672, 14810, 14811, 14829, 14830, 14846, 15237, 15554, 15592, 15772, 15851, 15877, 15880, 16046, 16063, 16296–16298, 16300–16306, 16373, 16448, 16479, 57430–57432.

Ф.ІІІІ – Київський університет

19. Професор Луцицький І.В. (1845–1918). Біографія. Тільки початок. – ІР НБУВ.– Ф.ІІІІ.– Спр. 2852.

20. Историческому обществу Нестора-Летописца. Предложение принять в члены Общества Василенка Виктора Ивановича, Клячина Василия Петровича. – ІР НБУВ.– Ф.ІІІІ.– Спр. 3192–3193.

Ф.Х – Архів ВУАН

21. Житецький Ігнат Павлович. До листування М.С.Лєскова. – ІР НБУВ.– Ф.Х.– Спр. 17351–17354.

Ф.61 –Кістяківський Олександр Федорович, історик права,
археограф, архівознавець, громадський діяч

22. Мнение по поводу неизбрания И.В.Лучицкого ординарным профессором по кафедре общей истории Киевского университета. – ІР НБУВ.– Ф.61.– Спр. 415.

Ф.71 –Ківлицький Євген Олександрович, історик, літератор,
бібліограф

23. Приглашение на бракосочетание Лучицких. – ІР НБУВ.– Ф.71.– Спр. 760.

Ф.95 –Доманицький Василь Миколайович, письменник,
філолог, історик, етнограф

24. Замітка про І.В.Лучицького до 30-ліття його педагогічної діяльності. – ІР НБУВ.– Ф.95.– Спр. 44.

Ф.114 – Товариство "Просвіта", м. Київ

25. Протоколи загальних зборів членів товариства "Просвіта" у Києві. – ІР НБУВ.– Ф.114.– Спр. 2.

26. Списки членів, кандидатів у члени товариства "Просвіта" в Києві та рекомендуючих їх. – ІР НБУВ.– Ф.114.– Спр. 13.

Ф.208 – Науменко Володимир Павлович, педагог, філолог,
журналіст, громадсько-політичний діяч

27. Выписки из бумаг И.Лучицкого. – ІР НБУВ.– Ф.208.– Спр.11.

**Отдел рукописей Российской государственной библиотеки
(ОР РГБ)**

Ф.225 – Анненський Микола Федорович, російський публіцист
та економіст-статистик

28. Лист І.В.Лучицького до М.Ф.Анненського. – ОР РГБ.–
Ф.225.– К.7.– Д.36.

Ф.70 – Герье Володимир Іванович, російський історик,
викладач Московського університету, громадський діяч

29. Листи І.В.Лучицького до В.І.Герье. – ОР РГБ.– Ф.70.–
П.48.– Д.11.

30. Лист В.І.Герье до І.В.Лучицького. – ОР РГБ.– Ф.70.–
П.34.– Д.76.

Ф.119 – Кареев Микола Іванович, російський історик,
дослідник історії французької революції

31. Листи І.В.Лучицького до М.І.Кареева. – ОР РГБ.– Ф.119.–
К.16.– Д.53, 62–65.

Ф.135 – Короленко Володимир Галактіонович, видатний
російський письменник

32. Листи до І.В.Лучицького до В.Г.Короленко. – ОР РГБ.–
Ф.135.– Раздел II.– П.28.– Д.86.

Ф.162 – Мачтет Григорій Олександрович, російський
письменник

33. Лист І.В.Лучицького до Г.А.Мачтета. – ОР РГБ.– Ф.162.–
К.2.– Д.37.

Ф.604 – Піскорський Володимир Костянтинович, історик,
дослідник історії країн Піренейського півострова

34. Листи та телеграми І.В.Лучицького до В.К.Піскорського. –
ОР РГБ.– Ф.604.– К.14.– Д.16.

Ф.358 – Рубакін Микола Олександрович, російський
бібліограф та письменник

35. Лист І.В.Лучицького до М.А.Рубакіна.– ОР РГБ.– Ф.358.–
К.249.– Д.44.

**Центральний державний історичний архів України, м. Київ
(ЦДІАК України)**

Ф.274 – Київське губернське жандармське управління

36. Список членов Областного Комитета Киевского отдела партии "Народной свободы" (конституционно-демократическая). – ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1173.

Ф.294 – Канцелярія Київського окремого цензора

37. Дело об издании "Известий Киевской городской Думы" по вновь утвержденной программе. – ЦДІАК України. – Ф.294. – Оп.1. – Спр.52.

Ф.295 – Київський тимчасовий комітет у справах друку

38. Переписка с Главным управлением по делам печати, начальниками жандармских управлений и др. учреждениями и лицами о наложении ареста на непериодические издания и возбуждении уголовного преследования против их авторов и издателей за нарушение цензурных правил.– ЦДІАК України.– Ф.295.– Оп.1.– Спр.139.

Ф.318 – Київська судова палата

39. Дело по обвинению редакторов-издателей Киевской газеты "Свобода и право" Лучицкого И.В. и Науменко В.П. в опубликовании статьи "Письмо урупских казаков", излагающей требования казаев 2-го Урупского полка, отказавшихся нести полицейскую службу – ЦДІАК України. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.1126.

40. Дело о преостановлении издания кадетской газеты "Свобода и право" и о редакторах Лучицком И.В. и Науменко В.П., обвинявшихся в опубликовании письма Урупских казаков из гор. Майкопа, по священному тяжелому положению солдат и казаков в царской армии. – ЦДІАК України. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.1127.

41. Дело о прекращении следствия о редакторах кадетской газеты "Свобода и право" Лучицком И.В. и Науменко В.П., обвинявшихся в опубликовании передовой статьи, посвященной годовщине расстрела рабочих г.Петербурга 9 января 1905 года. – ЦДІАК України. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.1128.

42. Дело о прекращении следствия о профессоре Киевского университета Лучицком И.В., обвинявшемся по 129 ст. уголовного уложения. – ЦДІАК України. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.1151.

**Государственный архив Российской Федерации
(ГАРФ)**

43. ГАРФ.– Ф.102.–Департамент поліції МВС.–Дп.00.– 1900 г.– Д.228.

44. ГАРФ.– Ф.109.–Третій відділ власної Його імператорської величності канцелярії. – Эксп.III– 1879 г.–Д.60.–Ч.1–2.

2) Опубліковані джерела

Праці І.В.Лучицького

45. Лучицкий И.В. Историческое исследование Л.Добрякова // Киевлянин.–1864.– 24, 26 ноября.

46. Лучицкий И.В. Адам Фергюсон и его историческая теория: Дис. pro venia legendi // УИ.–1868.– № 9.– Ч.2.– Отд. 2.– С. 1–27; № 11.– Ч.2.– Отд. 2.– С.1–47; № 12.– Ч.2.–Отд.2.–С.1–22; УИ.–1869.– №1.–Ч. 2.–Отд.2.–С.1–16.

47. Лучицкий И.В. Гугенотская аристократия и буржуазия на Юге после Варфоломеевской ночи.– СПб, 1870.–60с.

48. Лучицкий И.В. Мишель Лопитапъ и его деятельность по отношению к французским религиозным партиям XVI в.: (Пробная лекция, читанная в Университете св. Владимира для получения звания приват-доцента кандидатом Лучицким, 23.1X.1870) // УИ.– 1870.– №10.– Ч.2.– Отд.2.–С.1–28.

49. Лучицкий И.В. Феодальная аристократия и кальвинисты во Франции // УИ.–1870.–№12.–Ч.2.–Отд.2.–С.1–36; УИ.–1871.– №1.–Ч.2.–Отд.2.–С.1–38; №2.–Ч.2.–Отд.2.–С.1–39; №3.–Ч.2.–Отд.2.–С.1–47; №4.–Ч.2.–Отд.2.–С.1–46; № 5.–Ч.2.–Отд.2.–С.1–37; № 6.–Ч.2.–Отд.2.–С.1–51; № 7.–Ч.2.–Отд.2.–С.1–46; № 8.– Ч.2.–Отд.2.–С.1–42; № 9.–Прибавл.–С.1–14; № 10.–Прибавл.– С.15–30; №12.–Прибавл.–С.31–70.

50. Лучицкий И.В. Очерк развития скептической мысли во Франции в XVI и XVII веках // Знание.–1873.–№ 1.–С.61–99; № 3.– С.91–129; № 8.–С.123–147; № 11.–С.24–58.

51. Лучицкий И.В. Обзор литературы по философии истории за 1872 год // Знание.–1873.–№ 9.–С.59–92.

52. Лучицкий И.В. Обзор последних работ по новой истории // Знание.–1874.–№1.–Науч. хроника.–С.23–36.

53. Лучицкий И.В. Историческая семинария Вуттке в Лейпциге: Отчет магистра Лучицкого // УИ.–1874.–№ 2.–Ч.2.–Отд.1.–С.55–68.

54. Лучицкий И.В. Очерк истории Монтобана: Отчет магистра Лучицкого // УИ.–1874.–№8.–Ч.2.–Отд.1.–С.644–658; № 9.–Ч.2.–Отд.1.–С.681–689.

55. Лучицкий И.В. Отчет о занятиях за границей магистра Лучицкого // УИ.–1874.–№ 6.– Ч.2.–Отд.1.–С.293–322.

56. Лучицкий И.В. Отношение истории к науке об обществе // Знание.–1875.–№1.–С.1–42.

57. Лучицкий И.В. Письмо тулузского рабочего о Петре Великом // УИ.–1875.–№2.–Прибавл.–С.58–59.

58. Лучицкий И.В. Католическая лига и гугеноты во Франции (в 1570–1596 гг.) // УИ.–1876.–№ 1.–Ч.2.–Отд.1.–С.1–30; № 2.–Ч.2.–Отд.1.–С.55–92; № 3.–Ч.2.–Отд.1.–С.3–149; № 4.–Ч.2.–Отд.1.–С.183–215; № 5.–Ч.2.–Отд.1.–С.309–357; № 6.–Ч.2.–Отд.1.–С.461–576; № 8.–Ч.2.–Отд.1.–С.810–856; № 9.–Ч.2.–Отд.1.–С.857–896; № 10.–Ч.2.–Отд.1.–С.1026–1071; № 11.–Ч.2.–Отд.1.–С.1120–1244.

59. Лучицкий И.В. Леонардо да Винчи как ученый // Знание.–1876.–№ 2.–С.83–103.

60. Лучицкий И.В. Обзор работ по новой истории за 1875 г. // УИ.–1876.–№ 9.–Критико-библиогр. отд.–С.357–404; № 10.–Критико-библиогр. отд.–С.405–446.

61. Лучицкий И.В. Католическая лига и кальвинисты во Франции: Опыт истории демократического движения во Франции во второй половине XVI в. (по неизданным источникам).–Т.1.–К.,1877.–560 с.

62. Лучицкий И.В. История крестьянской реформы в Западной Европе с 1789 г. // УИ.–1878.–№ 10.–Ч.2.–Отд.1.–С.493–579; № 11.–Ч.2.–Отд.1.–С.527–579; №12.–Ч.2.–Отд.1.–С.595–614; УИ.–1879.– №2.– Ч.2.– Отд.1.– С.86–114; УИ.–1880.–№11.–ч.2.–отд.1.–с.308–330; УИ.–1881.–№2.–ч.2.–отд.1.–с.73–90; №3.–Ч.2.–С.138–156.

63. Лучицкий И.В. Провинциальные собрания во Франции при Людовике XVI и их политическая роль // УИ.–1879.–№ 3.–Ч.2.–Отд.1.–С.155–183; № 5.–Ч.2.–Отд.1.–С.237–248.

64. Лучицкий И.В. Общинное землевладение в Малороссии: (Золотоношский уезд Полтавской губ.) // Устои.–1882.–№ 7.–С.39–60.

65. Лучицкий И.В. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII в. // Отечественные записки.–1882.–№ 11.–С.91–116.

66. Лучицкий И.В. Бегетрии: Очерк из истории испанских учреждений // УИ.–1882.–№10.–Ч.2.–Критико-библиогр. отд.–С.404–418; УИ.–1883.–№.–Ч.2.–Критико-библиогр. отд.–Ст.VII.–С.20–30.

67. Лучицкий И.В. Поземельная община в Пиренеях // Отечественные записки.–1883.–№ 9.–С.57–78; № 10.–С.467–506; № 12.–С.415–442.

68. Лучицкий И.В. Сборник материалов для истории общественных земель и угодий в Левобережной Украине (Полтавская губ.) // УИ.–1883.–№ 2.–Прибавл.–Ст.IV.–С.1–24; № 3.–Прибавл.–Ст.V.–С.25–40; № 4.–Прибавл.–Ст.IV.–С.41–64; №5.–Прибавл.–Ст.V.–С.65–80; № 7.–Прибавл.–Ст.III.–С.81–112; № 12.–Прибавл.–Ст.IV.–С.113–160.

69. Лучицкий И.В. Малороссийская сельская община и сельское духовенство в XVIII в. // Земский обзор.–1883.–№6.–С.72–77.

70. Лучицкий И.В. Сборник материалов для истории общественных земель и угодий в Левобережной Украине (Полтавская губ.) // УИ.–1884.–№3.–Прибавл.–Ст.I.–С.161–240; №.4.–Прибавл.–С.241–272.

71. Лучицкий И.В. Три документа к истории бунта в Малороссии в 1687 г.// Киевская старина.–1884.–№ 6.–С.306–314.

72. Лучицкий И.В. Общинные формы землевладения на Днепровском побережье. Отд. отт.–К., 1884.

73. Лучицкий И.В. Очерк развития исторической науки в Швеции // УИ.–1885.–№4.–Ч.2.–Критика и библиогр.–С.163–188; №5.–Ч.2.–Критика и библиогр.–С.207–232.

74. Лучицкий И.В. Рабство и русские рабы во Флоренции в XIV–XV вв. // УИ.–1885.–№ 11.–Ч.2.–Отд.4.–С.361–384; № 12.–Ч.2.–С.385–418.

75. Лучицкий И.В. Новые материалы для истории цен в Германии // Экон. журн.–1886.–№ 5.–С.1–17.

76. Лучицкий И.В. Русские рабы и рабство в Руссильоне в XIV и XV вв. // УИ.–1886.–№ 11.–Ч.2.–Критика и библиогр.–С.36–69.

77. Лучицкий И.В. Максимилиан I и его реформы в австрийских землях // УИ.–1887.–№4.–Ч.2.–Критика и библиогр.–С.1–48.

78. Лучицкий И.В. Киев в 1766 г. // Киевская старина.–1888.–№ 1.–С.1–74.

79. Лучицкий И.В. О значении, характере и содержании описи малороссийских полков, составленной по приказанию г. губ. Мал. гр. Румянцева в 1767 г. // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца.–1888.–Кн.2.–Отд.1.–С.165–166.

80. Лучицкий И.В. Следы общинного землевладения в Левобережной Украине // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца.–1888.–Кн.2.–Отд.1.–С.178–179.

81. Лучицкий И.В. Об общине в Пиренеях // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца.–1888.–Кн.2.–Отд.1.–С.185–186.

82. Лучицкий И.В. Главнейшие моменты в истории землевладения в Харьковской губернии // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца.–1888.–Кн.2.–Отд.1.–С.189.

83. Лучицкий И.В. О займанщине в Левобережной Украине в XVII и XVIII вв. Д.И.Багалея: Критические замечания на это сообщение // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца.–1888.–Кн.2.–Отд.1.–С.194–199.

84. Лучицкий И.В. Об общинном землевладении в Малороссии в XVIII и XIX вв. // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца.–1888.–Кн.2.–Отд.1.–С.200–201.

85. Лучицкий И.В. Разбор книги Сибома об английской деревне // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца.–1888.–Кн.2.–Отд.1.–С.212.

86. Лучицкий И.В. О некоторых документах Стаховичей и Велицкого // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца.–1888.–Кн.2.–Отд.1.–С.249.

87. Лучицкий И.В. О Румянцевской описи малороссийских полков // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца.–1888.–Кн.2.–Отд.1.–С.211–212.

88. Лучицкий И.В. Заслуги Ранке в области исторической науки // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца.–1888.–Кн.2.–Отд.1.–С.269–270.

89. Лучицкий И.В. Характеристика научной деятельности А.Ф. Кистяковского // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца.–1888.–Кн.2.–Отд.1.–С.269–270 (в соавторстве с Ф.Г.Мищенко).

90. Лучицкий И.В. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии // Северный вестник.–1889.–№ 1.–С.69–88, № 2.–С.37–50.

91. Лучицкий И.В. Крестьянское землевладение в Суражском уезде Черниговской губернии в 1767 и 1882 гг.// Юридический вестник.–1889.–№12.–С.599–620.

92. Лучицкий И.В. О сябринном землевладении // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца.–1889.–Кн.3.–Отд.1.–С.16–18.

93. Лучицкий И.В. Займанщина и формы займочного владения в Малороссии // Юридический вестник.–1889.–№ 3.–С.391–424.

94. Лучицкий И.В. Университетские чтения проф. Н.А.Осокина и учебник истории проф. А.Трачевского // УИ.–1889.–№ 1.–Критика и библиогр.–С.215–252.

95. Лучицкий И.В. Рец. на кн.: Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т.1. Стародубский полк.–Киев,1888—1889.–Вып.1, 2 // УИ.–1889.–№12.–Критика и библиогр.–С.283–297.

96. Лучицкий И.В. Новые данные для истории землевладения в Малороссии // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца.–1890.–Кн.4.–С.3.

97. Лучицкий И.В. Крестьяне и крестьянский вопрос в Дании XVI—XVIII вв.// Северный вестник.–1890.–№ 12.–Отд.1.–С.85–161.

98. Лучицкий И.В. К истории козачества в начале XVIII в.// Киевская старина.–1891.–№ 3.–С.506–508.

99. Лучицкий И.В. Крестьяне и крестьянская реформа в Лифляндии // Северный вестник.–1891.–№ 7.–Отд.2.–С.1–20; № 8.–С.1–18; № 9.–С.1–20.

100. Лучицкий И.В. Крестьяне и крестьянский вопрос в Лифляндии в XVI–XVIII вв.// Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца.–1891.–Кн.5.–Отд.1.–С.15–16.

101. Лучицкий И.В. Джемс Торольд Роджерс: (Некролог) // Юридический вестник.–1891.–№2.–С.171–185.

102. Лучицкий И.В. Рец. на кн.: Любович Н.Н. Начало католической реакции и упадок реформации в Польше.– Варшава, 1890 // УИ.–1891.–№ 3.–Отд.1.–С.5–6.

103. Лучицкий И.В. Гетман Мазепа и остерские общие земли: (Из истории землевладения в Левобережной Украине) // Киевская старина.–1892.–№ 1.–С.110–118.

104. Лучицкий И.В. Землевладение и земледельческие классы в Италии / В кн.: Киевский сборник в помощь пострадавшим от неурожая. / Под ред. И.В. Лучицкого.–К., 1892.–С.297–328.

105. Лучицкий И.В. По поводу дорогочинских древностей: Заметки к истории торговых сношений Ганзы с северо-западной и южной Русью // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца.–1892.–Кн.6.–Отд.2.–С.73–104.

106. Лучицкий И.В. Вопрос о населении германских городов XIV–XV вв. Обзор ист.-стат. исслед.// УИ.–1893.–№ 2.–Критика и библиогр.–С.205–256; № 12.–С.257–268.

107. Лучицкий И.В. Рабочее население и экономическая политика германских городов по вопросу о потреблении мяса // УИ.–1893.–№2.–Критика и библиогр.–С.17–63.

108. Лучицкий И.В. Проповедник религиозной терпимости в XVI в.// Русское богатство.–1893.–№ 7.–Отд.1.–С.120–141; № 8.–С.18–49.

109. Лучицкий И.В. Вопрос о крестьянской поземельной собственности во Франции до революции и продажа национальных имуществ (Отчет о заграничной командировке) // УИ.–1895.–№ 1.–Ч.2.–Ст.1.–С.1–42.

110. Лучицкий И.В. Экономическая политика германских городов в XV–XVI вв.// Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца.–1895.–Кн.9.–Отд.1.–С.5–6.

111. Лучицкий И.В. Вопрос о крестьянской земельной собственности во Франции до революции и продажа национальных имуществ // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца.–1895.–Кн.9.–Отд.1.–С.44–45.

112. Лучицкий И.В. Проповедник религиозной терпимости в XVI в.// Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца.–1895.–Кн.9.–Отд.1.–С.10–11.

113. Лучицкий И.В. Крестьянская поземельная собственность во Франции до революции и продажа национальных имуществ: (Второй отчет о командировке за границу) // УИ.–1896.–№ 3.–Ч.2.–Ст.1.–С.1–65.

114. Лучицкий И.В. К вопросу о крестьянском землевладении во Франции до и во время революции: (Ответ М.М.Ковалевскому) // Новое слово.–1896.–№ 1.–С.63–89.

115. Лучицкий И.В. Огораживание земель и общество охраны общинных земель в Англии // Русское богатство.–1896.–№ 11.–Отд.1.–С.52–81.

116. Лучицкий И.В. О задачах экономической истории // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца.–1896.–Кн.10.–Отд.1.–С.43–45.

117. Лучицкий И.В. О крестьянском землевладении во Франции до революции // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца.–1896.–Кн.11.–Отд.1.–С.7–8.

118. Лучицкий И.В. Новые исследования по истории крестьян во Франции в XVIII в.// УИ.–1896.–№ 8.–Ч.2.–Критика и библиогр.–С.73–132.

119. Лучицкий И.В. Маккиавели.–В кн.: Энцикл. словарь / Брокгауз и Ефрон.–Т.35.–1896.–С.420–421.

120. Лучицкий И.В. Максимилиан I.–В кн.: Энцикл. словарь / Брокгауз и Ефрон.–Т.35.–1896.–С.436–437.

121. Лучицкий И.В. Людовик XV.–В кн.: Энцикл. словарь / Брокгауз и Ефрон.–Т.35.–1896.–С.230–232.

122. Лучицкий И.В. Людовик XVI.–В кн.: Энцикл. словарь / Брокгауз и Ефрон.–Т.35.–1896.–С.232–233.

123. Лучицкий И.В. Борьба за избирательную реформу в Англии и реформа 1832 г.// Русское богатство.–1897.–№ 1.–Отд.1.–С.60–80; № 2.–Отд.1.–С.48–102; № 3.–Отд.1.–С.49–72; № 4.–Отд.1.–С.36–66.

124. Лучицкий И.В. Национальные имущества во Франции во время революции.–В кн.: Энцикл. словарь / Брокгауз и Ефрон.–Т.40.–1897.–С.724–727.

125. Лучицкий И.В. Крестьянское землевладение во Франции накануне революции (преимущественно в Лимузене): Отчет о заграничной командировке в 1897 г.// УИ.–1898.–№ 8.–Ч.2.–С.1–28.

126. Лучицкий И.В. Крестьянское землевладение во Франции накануне революции (преимущественно в Лимузене): Отчет о заграничной командировке в 1897 г.// УИ.–1899.–№ 6.–Ч.2.–С.29–79; № 8.–Ч.2.–С.81–133; № 9.–Ч.2.–С.135–177; №11.–Ч.2.–С.179–208; № 12.–Ч.2.–С.209–261.

127. Лучицкий И.В. Приложение к отчету о заграничной командировке: Таблица распределения собственности в Лимузене // УИ.–1899.–№2.–Ч.2.–Табл.1–48, прибавл. 2.–Табл.49–88; № 7.–Прибавл. 1.–С.1–45; № 11.–Прибавл. 4.–Табл.1–14; № 12.–Прибавл. 2.–С.1–54.–Табл.15–30.

128. Лучицкий И.В. По поводу одного научного открытия // Киевская старина.–1900.–№ 4.–С.127–138.

129. Лучицкий И.В. Договоры прихожан со священниками в старой Малороссии: (Предисловие к публ. С.Рклицкого) // Киевская старина.–1901.–№ 1.–Отд.1.–С.115–121.

130. Лучицкий И.В. Крестьяне и крестьянская реформа в Восточной Австрии // Киевская старина.–1901.–№ 3.–Отд.1.–С.313–351; № 5.–Отд.1.–С.214–226.

131. Лучицкий И.В. Из недавнего прошлого: (Очерки из истории крепостного права в Малороссии в XIX в.) // Киевская старина.–1901.–№ 4.–Отд.1.–С.1–25.

132. Лучицкий И.В. Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северщине (1603–1605 гг.) // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца.–1901.–Кн.15.–Вып.1.–Отд.3.–С.3–15.

133. Лучицкий И.В. К истории финансов и финансового управления в Малороссии в XVII–XVIII вв.// Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца.–Кн.15.–Вып.1.–Отд.3.–С.20–23.

134. Лучицкий И.В. Особое мнение гласного И.Лучицкого к журналу заседания Киевской городской думы от 21.3, ст.1.// Известия Киевской городской думы.–1902.–№ 3/4.–С.27–30.

135. Лучицкий И.В. Отчет о состоянии и деятельности Киевской публичной библиотеки в 1903 г.// Изв. Киев. гор. Думы.–1904.–№ 4.–Прил. – С.37.

136. Лучицкий И.В. Таблицы распределения поземельной собственности во Франции накануне революции // УИ.–1905.–№ 6.–Прибавл.–С.1–32.

137. Лучицкий И.В. К вопросу о праве ходатайства городских дум // Южные записки.–1905.–№14.–С.1–6.

138. Лучицкий И.В. Датская конституция 1848 г. / Пер. М.В.Лучицкой / Под ред. и с предисл. проф. И.В.Лучицкого.–1905.–41с.

139. Лучицкий И.В. Испанская конституция 1876 г./ Пер. И. В. Лучицкого / Под ред. и с предисл. проф. И.В.Лучицкого.–1905.–42с.

140. Лучицкий И.В. Итальянская конституция 1848 г. / Пер. Н.И.Лучицкого / Под ред. и с предисл. проф. И.В.Лучицкого.–1905.–50с.

141. Лучицкий И.В. Прусская конституция 1850 г. / Пер. с предисл. проф. И.В.Лучицкого.–1905.–28с.

142. Лучицкий И.В. Что такое учредительное собрание // Свобода и право.–1906.–1 января.

143. Лучицкий И.В. Раздел общинных земель в Германии XVIII в.// Вестник Европы.–СПб., 1909.–№7.–С.131–165.

144. Лучицкий И.В. Состояние земледельческих классов во Франции накануне революции и аграрная реформа 1789–1798 гг.–СПб., 1912.

145. Лучицкий И.В. Отчуждение национальных имуществ во Франции в конце XVIII в.// Русское богатство.–1912.–№ 2.–С.102–124; № 4.–С.50–78.

146. Лучицкий И.В. Страницы из истории Англии (1817–1818) // Русское богатство.–1912.–№ 5.–С.67–94.

147. Лучицкий И.В. Аграрные отношения во Франции накануне революции (1789–1794) // Русское богатство.–1913.–№ 2.–С.164–191; № 3.–С.122–143.

148. Лучицкий И.В. Феодализм при Людовике XVI // Голос минувшего.–1913.–№ 4.–С.275–279.

149. Лучицкий И.В. Аграрные отношения накануне революции в окрестностях Парижа // Журн. М-ва нар. просв.–1915.–июнь.–Отд.2.–С.241–279.

150. Лучицкий И.В. Вопрос о распродаже национальных имуществ во Франции // Историческое обозрение–1915.–Т.20.–С.171–172.

151. Лучицкий И.В. Аграрные отношения в дореволюционной Франции // Историческое обозрение.–1915.–Т.20.–С.175–178.

152. Лучицкий И.В. Ред.: Безработица и бедность на Западе / Пер. с англ. Кн. изд-во "Вечерняя заря".– Б.г.

Мемуари, спогади, листування

153. Василенко К.П. Статті. Спогади. Листування. – Ч.1.– К.,2002.– 270 с.

154. Василенко М.П. Історія мого приват-доцентства. (Уривок із спогадів) // ALMA MATER: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / Упоряд. В.А.Короткий, В.І.Ульяновський.– Кн.1.–К., 2000.–С.193–198.

155. Из прошлого Киевского университета и студенческой жизни (1870–1876) // Русская старина.– Спб.,1912.–№6.–С.115–132.

156. Кареев Н.И. Прожитое и пережитое.–Л.,1990.–384 с.

157. Кістяківський О.Ф. Щоденник. – Т.2.– К.,1995.– 583 с.

158. Лучицкая М.В. Мемуары.–М.,2003.– 196 с.

159. Модестов В.И. В Казани и в Киеве // Исторический вестник.–СПб.,1885.–№12.–С.588–605.

160. Оболенская С.В., Гурвич С.Н. Письма И.В.Лучицкого П.Л.Лаврову // В кн.: Французский ежегодник. 1982.–М., 1984.–С.225–235.

161. Русова С. Мої спомини.–К.,1996. – 208 с.

162. Русова С. Мої спомини (1879-1915) //"За сто літ". – 1928.– Кн.4. – 284 с.

163. Самійленко В.І. З українського життя у Києві у 80-х роках ХІХ ст.// Самійленко В.І. Поетичні твори. Прозові твори. Драматичні твори. Переспіви та переклади. Статті та спогади. – К.,1990. – 608 с.

164. Таран Л.В. Письма Лучицкого И.В. // В кн.: Французский ежегодник. 1987.–М., 1989.–С.192–210.

165. Українознавчі студії і мемуари Івана і Марії Лучицьких (кінець XIX – початок XX ст.).– К., 2007.

166. Чикаленко Є.Х. Щоденник (1907–1917).–Львів, 1931.–496 с.

167. Чикаленко Є.Х. Спогади (1861–1907).–К., 2003.–416 с.

Стенографічні звіти Державної думи Російської імперії третього скликання (1907–1912 рр.)

168. Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 1. Стенографический отчет.–Ч.1–2.–СПб.,1908.

169. Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 2. Стенографический отчет.–Ч.2, 4.–СПб.,1909.

170. Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 1. Указатель к стенографическим отчетам.–СПб.,1908.

171. Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 4. Стенографический отчет.–Ч.1, 2.–СПб.,1910.

172. Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 3. Справочник.–Вып.2.–СПб.,1910.

173. Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 1. Обзор деятельности комиссий и отделов.–СПб.,1908.

174. Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 4. Обзор деятельности комиссий и отделов.–СПб.,1911.

175. Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 5. Обзор деятельности комиссий и отделов.–СПб.,1912.

176. Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 5. Фракция народной свободы. Отчет.–СПб.,1912.

177. Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 4. Стенографический отчет. / Изд. газеты "Россия".–СПб.,1911.

178. Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 1. Фракция народной свободы. Отчет.–СПб.,1908.

179. Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 2. Фракция народной свободы. Отчет.–СПб.,1909.

180. Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 3. Фракция народной свободы. Отчет.–Ч.1–2.–СПб.,1910.

181. Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 3. Стенографический отчет.–Ч.1, 3, 4.–СПб.,1910.

182. Государственная Дума. Созыв 3. Сессия 5. Стенографический отчет.–Ч.2.–СПб.,1912.

183. Обзор деятельности Государственной Думы третьего созыва 1907–1912 гг.–Ч.1.–СПб.,1912.

Збірники документів

184. ALMA MATER: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади: У 3 кн. / Упоряд. В.А.Короткий, В.І.Ульяновський.–К., 2000–2001.–Кн.1.

185. Государственная Дума в России: Сб.док. / Сост. Калинычев Ф.И.– М.,1957.–647с.

186. З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX – 30-ті роки ХХ ст.). Документи і матеріали.–К.,1999.–203с.

187. Киевский университет: Документы и материалы. 1834–1084.–К.,1984.

188. Либеральное движение в России. 1902–1905 гг.–М.: РОССПЭН,2001.–648с.

189. Михальський І.С. Джерела з історії українських політичних партій кінця ХІХ–початку ХХ ст.–Луганськ, 2003.– 343 с.

190. Програмные документы политических партий России дооктябрьского периода.– М., 1991.–240 с.

191. Политические партии России. Конец ХІХ–первая треть ХХ века. Документальное наследие. Съезды и конференции кадетской партии. 1908–1914 гг.–М.,2000.–Т.2.–655 с.

192. Российские либералы: кадеты и октябристы. Документы, воспоминания, публицистика. / Сост. Д.Б. Павлов, В.В. Шелохаев.–М., 1996.–303 с.

Періодична преса

193. Газета по-киевски.– Киев, 2004.–23 декабря.

194. Громадська думка.– Київ, 1906.–24 лютого.

195. Земский обзор.–Полтава, 1883.–№6.

196. Известия Киевской городской думы.– Киев, 1902.–№3–4.

197. Известия Киевской городской думы.– Киев, 1905.–№9.

198. Киевлянин.– Киев, 1865.–24 августа.

199. Киевлянин.– Киев, 1864.–№12.
200. Киевлянин.– Киев, 1865.–№136.
201. Киевская заря.– Киев, 1906.–29 марта.
202. Киевская почта.– Киев, 1912.–22 октября.
203. Киевская речь.– Киев, 1906.–16 ноября.
204. Киевские отклики.– Киев, 1905.–29 октября.
205. Киевские отклики.– Киев, 1905.–18 ноября.
206. Киевские отклики.– Киев, 1905.–24 ноября.
207. Киевский голос.– Киев, 1907.–13 апреля.
208. Киевский голос.– Киев, 1907.–17 апреля.
209. Свободная мысль.–Киев, 1906.–10 апреля.
210. Рада.– Київ, 1912.–19 травня.
211. Рада.– Київ, 1912.–17 травня.
212. Свобода и право.– Киев, 1906.–11 января.

Література

1) Монографії, брошури

213. Аврех А.Я. Столыпин и III Дума.– М.,1968.–520с.
214. Адо А.В. Крестьяне и Феликая французская революция.–М.,1987.– 446 с.
215. Адо А.В. Крестьянское движение во Франции во время Великой буржуазной революции конца XVIII века.– М.,1971.–453с.
216. Балицька О.В. Просвітницька діяльність викладачів і випускників історичного факультету в період УНР (березень 1917–квітень 1918) // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті.–К.,1993.– С.74–79.
217. Боиович М.М. Члены Государственной Думы. (Портреты и биографии). Третий созыв 1907–1912 гг.– М.,1908.–456с.
218. Барг М.А., Черняк Е.Б. Великие социальные революции XVII – XVIII веков.– М., 1990.
219. Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту в Україні в 60–90-х роках XIX ст. – К.,1980.– 155с.
220. Бузескул В.П. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX в.–Л., 1929.– Ч.1.– 230с.
221. Бухарев В.М., Мягков Г.П. Российская революциология "за" и "против" революции // Историческая наука в меняющемся

мире.– Вып.1.Историография всеобщей истории.–Казань,1993.– С.102–105.

222. Ванштейн О.Л. Историография средних веков. – М. – Л.,1940.– 376с.

223. Василенко Н.П. Матриалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии.–Вып.1.– Чернигов, 1901.– 132с.

224. Вебер Б.Г. Историографические проблемы.–М.,1974.– С.145–330.

225. Вебер Б.Г. Очерки исторической науки в СССР.–Т.3.– М.,1963.

226. Вернадский Г.В. Русская историография.– М.,1998.– 448с.

227. Ветров Р.І. Політичні партії України в І чверті ХХ ст.– Д.,2001.– 364с.

228. Герье В.И. Значение третьей Думы в истории России.– СПб.,1912.– 79с.

229. Грушевський М.С. Освобождение России и украинский вопрос.– СПб.,1907.–293с.

230. Гутнова Е.В. Историография истории средних веков. – М.,1974.– 399с.

231. Далин В.Н. Историки Франции XIX–XX веков.– М.,1981.– 327с.

232. Далин В.Н. Люди и идеи.– М.,1970.–395с.

233. 200 лет Великой французской революции.–М.,1989.

234. Демин В.А. Государственная Дума России (1906–1917гг.): Механизм функционирования.– М.:РОССПЭН,1996.– 216с.

235. Думова Н.Г. Либералы в России: Трагедия несовместимости: Исторический портрет П.Н.Милюкова.–М.,1993.–239с.

236. Дунаевский В.А. Советская историография новой истории стран Запада. 1917–1941.– М.,1974.–375с.

237. Дякин В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX в.).– СПб.,1998.–1000с.

238. Еропкин А. Что делала и что сделала III Государственная Дума.–СПб.,1912.–56с.

239. З іменем Святого Володимира. У 2 кн. / Упоряд. В.А.Короткий, В.І.Ульяновський.– Кн.1.– К.,1994.– 391с.

240. Зорин В.Ю., Аманжолова Д.А., Кулешов С.В. Национальный вопрос в Государственных Думах России. (Опыт законотворчества).– М.,1999.–502с.

241. Історія Київського університету. 1834–1959 / Під ред. О.З.Жмудського.–К.,1959.–631 с.

242. Иконников В.С. Опыт русской историографии.–К.,1892.

243. Историография новой новейшей истории стран Европы и Америки / Под ред. И.С.Галкина.–М.,1968.–598с.

244. Историография новой и новейшей истории стран Европы и Америки / Под ред. А.В.Адо, И.С.Галкина.–М.,1977.–575с.

245. Историография истории нового времени стран Европы и Америки / Под ред. И.П.Дементьева.–М.,1990.–512с.

246. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки / Под ред. И.П.Дементьева.–М.,2000.–432с.

247. История Франции: В 3-х т./ Под ред. А.З. Манфреда, В.М. Далина и др. – Т.1.– М., 1972.–359с.

248. Кареев Н.И. Историки французской революции.–Т.2.– М.,1924.–126с.

249. Кареев Н.И. Крестьяне и крестьянский вопрос во Франции в последней четверти XVIII в.–М.,1879.–208с.

250. Кареев Н.И. Новейшее время от 1859 до 1914 гг. Историографические очерки.–Петроград,1923.–232с.

251. Кареев Н.И. Работы русских ученых по истории французской революции.–СПб.,1904.–80 с.

252. Кареев Н.И. Эпоха французской революции в трудах русских ученых за последнее десятилетие (1902–1912).– СПб.,1912.–116 с.

253. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть.–К.,1993.–176с.

254. Катренко А.М., Катренко Я.А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки XIX ст.).– К.,2003.–180 с.

255. Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г.–М.,1983.–216 с.

256. Ковалевский М.М. Происхождение современной демократии.– Т.1.–М.,1895.
257. Ковалевский М.М. Происхождение мелкой крестьянской собственности во Франции.– СПб.,1912.
258. Кричевский Г.Г. Магистерские и докторские диссертации, защищенные на историко-философских факультетах университетов Российской империи (1755–1919) / Сост., предисл, и научн. ред. Якушева А.Н.– Ставрополь, 1999.–222с.
259. Кропоткин П.А. Великая французская революция 1789–1793.–М.,1979.–575с.
260. Лаптин П.Ф. Община в русской историографии последней трети XIX – начала XX в.–К.,1971.–299с.
261. Лейкина-Свирская В.Р. Русская интеллигенция в 1900–1917 годах.–М.,1981.–285с.
262. Ленін В.І. Кадети про українське питання // Ленін В.І. ПЗТ.–Т.23.–К.,1972.–С.323–324.
263. Лукин Н.М. Избранные труды.– Т.1.–М.,1960.–514с.
264. Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні.–К.,2001.–440с.
265. Матях В.М. Медієвістика в Україні другої половини XIX – початку XX ст.: криза чи прогрес? – К.,1996.– 58с.
266. Милюков П.Н. Главные течения русской исторической мысли.–Спб.,1913.–Т.1.–3-е изд.-XII.–342с.
267. Милюков П.Н. Третья Государственная Дума и деятельность Фракции Народной Свободы.–СПб.,1909.–38с.
268. Миронов Б.Н. Социальная история России периода Империи (XVIII–начало XX в.): В 2т.–СПб.,1999.
269. Могильницкий Б.Г. Политические и методологические идеи русской либеральной медиевистики середины 70-х гг. XIX в. – начала 900-х гг.–Томск,1969.–408с.
270. Мягков Т.П. "Русская историческая школа": Методические и идейно-политические позиции.–Казань,1988.–200с.
- 271.Мягков Р.П. Научное сообщество в исторической науке: опыт "русской исторической школы". – Казань. 2000.
272. Нисселович Л.Н. Еврейский вопрос в третьей Государственной Думе: Отчет члена Государственной Думы.–СПб.: Б.М.,1908.–51с.

273. Омелянчук И.В. Черносотенное движение на территории Украины.–К.,2000.–168с.
274. Оноприенко В.И. Владимир Иванович Лучицкий. 1877–1949.–М.,2004.–283с.
275. Очерки истории исторической науки в СССР.–Т.2–3.–М.,1960–1963.
276. Погодин С.Н. "Русская школа" историков: Н.И.Кареев, И.В.Лучицкий, М.М.Ковалевский.–СПб.,1997.–380с.
277. Польский вопрос в Государственной Думе 3-го созыва.–Вильна, 1909.– Б.М.–49с.
278. Попик В.И. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную Думу.–К.,1989.–100с.
279. Попович Мирослав. Нарис історії культури України.–К.,2001.–728с.
280. По поводу прений в Государственной Думе о Земстве в Западном крае.–К.,1910.–8с.
281. Речи по погромным делам /С предисл. Проф. И.В.Лучицкого.–Вып.1.–К.,1908.–146с.
282. Робинсон М.А. Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917 – начало 1930-х годов).–М.,2004.–267с.
283. Ропп А.Н. Что сделала III Государственная Дума для народного образования.–СПб.: Тип. А.С.Суворина, 1912.–255с.
284. Сапилов Е.В. III Государственная дума (1907–1912). Из записок депутата.–М.,1993.
285. Сарбей В.Г. Очерки по методологии и историографии истории Украины. (Период капитализма).–К.,1989.–244с.
286. Свенцицкий Г.И. По законопроекту о введении земств в шести губерниях белорусских и Юго-Западного края.–СПб.,1910.–35с.
287. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ ст.– Т.1–2.– Одеса,1925–1927.
288. Смирнов А.Ф. Государственная Дума Российской империи 1906–1917 гг.: Историко-правовой очерк.– М.: Книга и бизнес, 1998.–624с.
289. Соболева Е.В. Институт "пофесорских стипендиатов".–Л.,1983.–189с.

290. Соловьев Е.А. Бокль. Его жизнь и литературная деятельность.–СПб.,1893.–207с.
291. Стельмах С.П. Исторична думка в Україні ХІХ – початку ХХ століття.–К.,1997.–176с.
292. Стельмах С.П. Київський університет у спогадах сучасників (1834–1917 рр.) // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті.–К.,1993.–С.22–26.
293. Субтельний О. Україна. Історія.– К.,1994.–736с.
294. Таран Л.В. Французька історіографія (70-ті рр. ХІХ – 80-ті рр. ХХ ст.).–К.,1991.–103с.
295. Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России. 70-е годы ХІХ – 40-е годы ХХ в.– К.,1994.–200с.
- 296.Таран Л.В. Французька, російська і українська історіографія (70-х рр. ХІХ – поч. ХХІ ст.). Ніжин. 2009. – 248с.
297. Тарасенко О.О. Становлення та розвиток історичної освіти і науки у Київському університеті у 1834–1884 рр.– К.,1995.– 276с.
- 298.Тарасенко О. О. Становлення та розвиток історичної освіти і науки у Київському університеті у 1834-1884 рр.– К., 1995. – 276с.
- 299 Тарле Е.В. Рабочий класс во Франции в эпоху революции.– Ч.2.–СПб.,1911.
300. Тарле Е.В. Собрание сочинений: В 12 т.–т.11.–М.,1961.
301. Токвиль А. Старый порядок и революция. – Пг., 1918.
302. Французская буржуазная революция 1789–1794 гг. Под ред. Б. П. Волгина, Е. В. Тарле–М.,1941.
303. Фридлянд Ц. Итоги изучения Великой французской революции в СССР. – М.,1930.–19с.
304. Хвостова К.В. Количественный подход в средневековой социально-экономической истории.–М.,1980.–205с.
305. Хмылев Л.Н. Проблемы методологии истории в русской буржуазной историографии конца ХІХ – начала ХХ в.– Томск,1978.–172с.
306. Цамутали А.Н. Борьба течений в русской историографии во второй половине ХІХ века.– Л.,1977.–256с.
307. Чапкевич Е.И. Евгений Викторович Тарле.– М.,1977.– 127с.

308. Шуринов П.С. Позитивизм в России XIX века.– М.,1980.–416с.

309. Шепелев Л.Е. Чиновный мир России. XVIII – начало XX века.–СПб.,1999.–479с.

2) Статті

310. Bastier J. La fьodalitь au sciile des Lumiьres dans la region de Toulouse. 1730 – 1790.–P., 1975

311. Furet F., Richet D. La Revolution francaise. – Paris. – 1987.

312. Furet F. Catьchisme rьvolutionnaire // Annales.–E.S.C. 1971.–№2

313. Goujard Ph. L'abolition de la fьodalitь dans de Neuchьtel // Contributions a l'histoire paysanne de la revolution franґaise.–P.,1977

314. Goubert P., Roche D. Les franґaise en l'Ancien Rьgime.– T.1.–P.,1984

315. Lefebvre Y. Foules revolutionnaires. // Annales historiques de la Revolution Francaise. – 1934 – Janv. – febr.

316. Lefebvre Y. Questions agraires an tempe de la Terreur. – Strasburg, 1932

317. Labrousse C. – Esgisse du mouvement des pris et revenue en France an XVIII s. – Paris, 1933; 2-eme ed. – Paris, 1984

318. Le Roy Ladurie. Rьvoltьs et contestations rurales en France de 1675 – 1788.–Annales. E.S.C. 1974. –№1

319. Palmer R. R. 1789. Les revolutions de la liberte et de l'egalite. – Paris, 1968

320. Richet D. Autour des origins ideologique loines de la Rьvolution franґaise: йlites et despotism // Annales. E.S.C. 1969.–№1

321. Robin R. La sociьть franґaise en 1789: Semuren-Auxois.– P.,1970

322. Soboul A. Civilisation et Rьvolution franґaise. J.1. P. 1970

323. Venturi F. Laures e altri storici delta Rivoluzione francese. – Torino. – 1948

324. Vovel M. La chute de la monarchie. 1782–1792. – P. 1970

325. Аврех А.Я. III Дума и начало кризиса третьей июньской системы (1908–1909) // Исторические записки.–1955.–Т.53.– С.50–109.

326. Адо А.В. Великая французская революция и ее современные критики // Буржуазные революции XVII–XIX вв. в современной зарубежной историографии.–М.,1986.–С.47–62.

327. Адо А.В. Место Французской революции в процессе перехода страны от феодализма к капитализму // Новая и новейшая история.– 1989.– №3.– С.17–25.

328. Адо А.В. Современные споры о Великой французской революции (Историографический обзор) // Вопросы методологии и истории исторической науки.– М., 1977.

329. Адо А.В. Французская буржуазная революция конца XVIII века и ее современные критики // Новая и новейшая история.– 1981.–№3.

330. Адо А.В. Буржуазная ревизия истории французской революции XVIII века // Социальные движения и борьба идей.– М., 1982

331. Алпатов М.А. Кризис русской буржуазной медиевистики в начале XX в. // Проблемы историографии.– Воронеж, 1960.– С.381–387.

332. Арсеньев К.К. Рец. на кн.: И.В.Лучицкий. Католическая лига и кальвинисты во Франции // Вестник Европы.–1877.– Кн. 11.– С.187–201.

333. Афанасьев Ю.Н., Блюменау С.Ф. Дискуссии вокруг Великой французской революции // Великая французская революция и Россия.– М., 1989.–С. 10–33.

334. Багалеи Д. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. // Киевская старина.–1883.–№12.– С.560–592.

335. Багалеи Д. Рец. на кн: Лучицкий И.В. Сборник материалов для истории общины и общественных земель в левобережной Украине XVIII в. (Полтавской губернии). К.,1884 // Киевская старина.–1884.–№9.– С.148–156.

336. Барг М.А., Черняк Е.Б. О роли революций европейского масштаба в межформационном переходе от феодализма к капитализму // Новая и новейшая история.–1988.– №3.– С.56–77.

337. Без автора. Рец. на кн.: И.В.Лучицкий. Католическая лига и кальвинисты во Франции // Отечественные записки.–1878.– №2.– С.180–183.

338. Белоусенко А. Украинские дни в Государственной Думе // Украинская жизнь.–1914.– №3.– С.7–18.

339. Бутенко В. Наука новой истории в России (Историографический обзор) // Анналы.–1922.– №2.– С.129–167.

340. Вайнштейн О.Л. Изучение истории Франции средних веков и нового времени советскими историками // Французский ежегодник. 1958.– М., 1959.

341. Вебер Б.Г. Происхождение религиозных войн в освещении И.В.Лучицкого // Французский ежегодник. 1958.–М., 1959.– С.514–559.

342. Глаголева-Данини С.М. Крестьянство и аграрный вопрос в эпоху Великой революции // Анналы.–1922.–№1.– С.62–82.

343. Грушевський О. Пам'яті проф. І.В.Лучицького // Наше минуле.– 1918.–№3.– С.100–105.

344. Гуревич А.Я. Феодалное средневековье: что это такое? Размышления медиевиста на грани веков // Одиссей.–М., 2002.– С.261–293.

345. Гусев В.І. Таран Л.В. Иван Васильович Лучицкий, ученый, педагог, громадсько-політичний діяч.//Историчний журнал. – 2008 – № 5. С. 100 – 107.; №6. – С. 94 – 100.

346. Далин В.М. Мануфактурная стадия капитализма во Франции XVIII века в освещении "русской школы" // Историк-марксист.– Т.14.–1929.– С.68–116.

347. Джеджула К.О. Рец. на кн.: Таран Л.В. Французька історіографія (70-ті роки XIX – 80-ті роки XX ст.).– К., 1991 // УІЖ.– 1992.–№2.–С.156–158.

348. Ефремов С.Д. Из общественной жизни на Украине // Русское богатство.–1908.–№7.–С.17–25.

349. Ж-ко М. Из украинской печати // Украинская жизнь.– 1912.– №6.– С.98–103.

350. Завитневич И.П. Новейшие работы по крестьянскому вопросу накануне и во время Великой французской революции // Историк-марксист.– 1928.– Т.7.– С.245–255.

351. Золотарев В.П. Рец. на: Погодин С.Н. "Русская школа" историков: Н.И.Кареев, И.В.Лучицкий, М.М.Ковалевский.— СПб, 1997 // Новая и новейшая история.— 2001.— №3.— С. 17— 24.

352. Из прошлого Киевского университета и студенческой жизни (1870—1876) // Русская старина.— СПб.,1912.— Т.150.—№6.— С.38—61.

353. Иванов Ю.Ф. И.В.Лучицкий — выдающийся ученый, педагог и общественный деятель // Вопросы истории.—2000.—№1.— С.150—159.

354. Итенберг Б.С. Маркс за изучением социально-экономической истории пореформенной России // В кн.: Маркс-историк.— М.,1968.—С.370—403.

355. Кареев Н.И. И.В.Лучицкий // Голос минувшего.—1920.—№1.— С.154—158.

356. Кареев Н.И. Иван Васильевич Лучицкий: Некролог // Известия Российской академии наук.—1918.—Сер. VI.— №18.— С.2029—2038.

357. Кареев Н.И. Памяти двух историков (В.И.Герье и И.В.Лучицкий) // Анналы.—1922.—№1.— С.155—174.

358. Кареев Н.И. Пятьдесят лет научной работы И.В.Лучицкого // Научный исторический журнал.—1914.—№4.— С.1—5.

359. Ковалевский М.М. Вопрос о размерах крестьянской собственности до революции и о том, в чьи руки перешла масса конфискованных у церкви земель // Русская мысль.— М.,1896.— Кн.8.— С.126—141.

360. Ковалевский М.М. Общинное землевладение в Малороссии в XVIII в. // Юридический вестник.—1885.—№1.— С.36—69.

361. Коник О.О. Селянські депутати з України в державних думах Російської імперії // В кн.: "Українське питання" в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.): Колект. наук. монографія в 3-х ч.— Ч.2.—К.,1999.— С.445—470.

362. Лазоренко Т.Г. І.В.Лучицький як історик аграрних відношень у Франції напередодні і в час революції кінця XVIII ст. // Вісник Київського університету.—1961.—№4.—Сер. історії та філології.— Вип.1.— С.77—88.

363. Лаппо-Данилевский А., Дьяконов М., Янжул И. Записка об ученых трудах И.В.Лучицкого // Известия императорской Академии наук.— 1909.— Сер.6.—№2.— С.114—115.

364. Лаптин П.Ф. Проблемы общины в трудах И.В.Лучицкого // Средние века.– 1963.– Вып.23.– С.216–228.

365. Лиман С.І. Історія середньовічного міста в працях медієвістів України в 1805–80-ті роки // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія "Історія".–2003.–№9.– С.201–209.

366. Лукин Н.М. Великая французская революция в работах советских историков // Историк-марксист.–1927.–Т.5.– С.197–205.

367. Лучицкая С.И., Таран Л.В. Иван Васильевич Лучицкий – исследователь истории Украины // Вопросы истории.– 2007.–№3.

368. Мнение доцентов Фортинского и Драгоманова о сочинениях магистра И.Лучицкого // УИ.–1874.–№7.– С.48–56.

369. Могильницкий Б.Г. Лучицкий о роли народных масс в религиозных войнах во Франции XVI в.// В сб.: Методологические и историографические вопросы исторической науки.–Томск,1963.– С.85–106.

370. Могильницкий Б.Г. У истоков социально-экономического направления // В сб.: Методологические и историографические вопросы исторической науки.–Вып.3. – Томск, 1965.– С.178–252.

371. Молок А.И. История Франции нового времени в трудах русских историков // Исторический журнал.–Ташкент,1945.– №1–2.– С.67–83.

372. Муравьев В.А. Революция 1905–1907 гг. и русские историки: (К постановке проблемы) // Интеллигенция и революция XX в.–М.,1985.– С.74–86.

373. Мякотин В.А. Труды И.В.Лучицкого по малорусской истории // Научный исторический журнал. – 1914.– №4.– С.17–21.

374. Мякотин В.А. Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII столетии // Русское богатство.–1874.–№2.– С.29–52.

375. Наріжний С. Історичне товариство Нестора Літописця в Києві // Український історик.–1975. – №1–2.– С.38–41.

376. Нарочницкий А.Л. Юбилей Французской революции: поиски и проблемы // Новая и новейшая история. – М., 1989. – №3. – С.3–16.

377. Нечухрин А.Н. Проблема кризиса исторической науки конца XIX–начала века в творчестве русских либеральных историков // Вопросы методологии истории, историографии и источниковедения.–Томск,1984.–С.178–201.

378. Новікова О.О. Слово про Лучицьких // В кн.: Лучицкая М.В. Мемуары.–М., 2003.–С.167–172.

379. Новицкий И. Рец. на: Лучицкий И.В. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии.–СПб.,1889 // Киевская старина.–1889.–№7.– С.293–306.

380. Осипов И.Д. Рец. на кн.: Погодин С.Н. "Русская школа" историков: Н.И.Кареев, И.В.Лучицкий, М.М.Ковалевский // Вопросы истории.–1997.–№1.–С.161–162.

381. Павленко Г.В. Рец. на кн.: Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России. 70-е годы XIX – 40-е годы XX в.–Киев, 1994 // Український історичний журнал.–1997.– №2.–С.137–139.

382. Павленко Г.В. Рец. на кн.: Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России. 70-е годы XIX – 40-е годы XX в.–Киев, 1994 // Новая и новейшая история.–1997.–№2.–С.185–186.

383. Петров Е. Исследования И.В.Лучицкого по социальной истории Франции в эпоху религиозных войн // Научный исторический журнал.–1914.–№4.–С.9–17.

384. Плотников М.А. Новые исследования по истории крестьян во Франции XVIII в.// Русское богатство.– К.1896.– Вып.1.– С.48–50.

385. Погодин С.Н. М.М.Ковалевский (1851–1916) // Новая и новейшая история.– М.,1998.–№2.– С.159–172.

386. Погодин С.Н. Иван Васильевич Лучицкий (1845–1918) // Новая и новейшая история.–2000.–№6.– С.174–192.

387. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука // Український історичний журнал.– 2000.– №2.– С.27–41.

388. Радионов А. Отчет центральному комитету конституційно-демократической партії о поїздке в Чернігов, Київ и Полтаву // Вестник партии народной свободы.– 1906.– №2.– С.561.

389. Садовський В. Український питання в третій думі // Українська життя.–1912.– №5.– С.17–27.

390. Сарбей В.Г. Рец. на кн.: Таран Л.В. Историческая мысль Франции и России. 70-е годы XIX – 40-е годы XX в.–К.,1994 // Український історичний журнал.–1997.– №2.–С.139–142.

391. Сказкин С.Д. Февдист Эрве и его учение о цензуре // Средние века.–1942.– Вып.1.– С.185–201.

392. Словарь средневековой культуры. // Под общ. ред. А.Я. Гуревича. – М., 2003.

393. Сказкин С.Д. Дифференциация крестьянства во Франции накануне революции 1789 г. // Историк-марксист.– 1936.–№2.– С.22–43.

394. Собыль А. Классическая историография Французской революции. О нынешних спорах // Французский ежегодник. 1976.– М.,1978.– С.155–170.

395. Сэ Анри. Чем экономическая и социальная история Франции в XVIII в. обязана трудам Лучицкого? // Научный исторический журнал.–1914.–№4.– С.22–29.

396. Таран Л.В. Українські сторінки творчості І.В.Лучицького: Шляхи розвитку слов'янських народів // Актуальні проблеми історії.– К.,1992.–Вип.2–3.–С.229–235.

397. Таран Л.В. І.В. Лучицький – дослідник історії французької буржуазної революції // Український історичний журнал.–1989.– №7.– С.92–98.

398. Таран Л.В. Иван Васильевич Лучицкий (1845–1918) // Портреты историков. Время и судьбы.: В 2-х т.– Т. 2.–М., 2000.– С.267–275.

399. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки // Український історичний журнал.– 1998.– №5.– С.30–38; 1999.– №1.– С.85–92.

400. Таран Л.В. Новые тенденции в мировой и украинской историографии // Диалог со временем.–Вып.13.– М.,2004.– С.211–231.

401. Таран Л., Мазур І. Українець європейської слави // Київська старовина.–1994.–№5.– С.74–78.

402. Таран Л. В. Иван Васильевич Лучицкий і Франція. // Південний архів. Філологічні науки. Херсон. – 2001. Вип. XII. С. 93 – 98.

403. Таран Л. В. Иван Васильевич Лучицкий. // Енциклопедія історії України. – Київ. – 2008. – т. 6. – С. 318 – 319.

404. Таран Л. В. Українська самоіндефікація, українська історія. // Сучасність. – 1999. №4. – С. 147 – 150.

405. Таран. Л. В. Роздуми про долю історичної науки в СРСР і Росії (нотатки на полях А. Я. Гуревича "История историка") // Український історичний журнал. – 2007. – №4 С. 198 – 202.

406. Таран Л. В. Проблеми епістемології історії від позитивізму до постмодернізму (французька, російська, українська історіографія) // Український історичний журнал. – 2007. № 2. – С. 185 – 197.

407. Таран Л. В. Эволюция образа Французской революции XVIII века в мировой историографии XIX века. // Ksiestwo Warszawskie w histori tradycji napoleonskiej Kiej (1807 – 2007). Pod. red. K. Bucholga-Srogosz. – Czestochowa. – 2008. – С. 287 – 299.

408. Тарле Е.В. Лучицкий как университетский преподаватель // Научный исторический журнал. – 1914. – №4. – С. 6–9.

409. Тарле Е.В. И.В. Лучицкий: К пятидесятилетию его научно-литературной деятельности. 1863–1913 // Голос минувшего. – 1914. – №1. – С. 42–61.

410. Ткаченко М. Наукове розроблення Румянцевської ревізії // Україна. – 1924. – №3. – С. 39–52.

411. Ф.М. Общественное оживление // Южные записки. – 1905. – №14. – С. 49–52.

412. Черняк Е.Б. 1794 год: актуальные проблемы исследования Великой французской революции // Французский ежегодник. 1987. – М., 1989. – С. 240–277.

413. Черняк Е.Б. История XIX в.: проблемы и размышления // Новая и новейшая история. – 1991. – №1. – С. 82–96.

414. Шустерман Х.Б. Проблемы религиозных войн во Франции в XVI в. в освещении И.В. Лучицкого // Учен. записки Хабаровского пед. ин-та. – Магадан, 1958. – Т. 3. – С. 195–215.

415. Ясир М.Д. В.І. Лучицький – вчений, педагог, політик // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті. – К., 1993. – С. 120–124.

3) Дисертації та автореферати дисертацій

416. Бабин В.Г. Проблемы национальной школы в Государственной Думе I–IV созывов: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Рос. гос. пед. ун-т им. А.Н. Герцена. – СПб., 1992. – 18с.

417. Білокінь О.І. Українське питання в Державній Думі Російської імперії (1906–1917 рр.). – Дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2001. – 221с.

418. Білоус А.О. Діяльність конституційно-демократичної партії в Україні під час першої російської революції (1905–1907 рр.).– Дис. ... канд. іст. наук.– К.,1993.–217с.

419. Бутырская И.Г. Политическая борьба в III Государственной думе по вопросам демократических преобразований: Дисс. ... кан. ист. наук.-СПб.,1996.

420. Добринский К.Э. Эволюция образа Государственной Думы Российской империи в общественном сознании в 1906–1917 гг.: Дисс. ... канд. ист. наук.– Саратов, 2003.–191 с.

421. Крупський У.В. Преса як джерело дослідження національно-визвольних змагань за українську державність (друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / КДУ ім. Т.Г.Шевченка.– К.,1996.–154с.

422. Погодин С.Н. "Русская школа историков": Н.И.Кареев, И.В.Лучицкий, М.М.Ковалевский / Автореф. диссертации ... докт. ист. наук.–СПб.,1998.– 45с.

423. Рыбаков Б.А. Кадеты в двух русских революциях: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02.–Воронеж: ВПУ, 1994.–224с.

424. Таран Л.В. Французская и русская историческая мысль (70-е годы ХІХ – начало 40-х годов ХХ в.) в контексте изучения французской революции конца ХVІІІ века.–Дис. ... док. іст. наук.– К.,1994.–337с.

4) Довідкова література

425. Библиографический указатель трудов И.В.Лучицкого и литературы о нем / Сост. Ю.Ф.Иванов, С.И.Лучицкая // История и историки. 1981.–М.,1985.– С.287–294.

426. Брусиловська Ф.А. Огляд фонду Лучицького І.В. (2.VI.1845–22.VIII.1918) // Фонди відділу рукописів ЦНБ АН України. – К.,1982.–С.33–56.

427. Иконников В.С. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Университета Св.Владимира (1834–1884 гг.).–К.,1884.– С.376–378.

428. Кареев Н.И. Лучицкий И.В. / В кн.: Энциклопедический словарь / Брокгауз и Ефрон.– Т.18.–СПб.,1896.– С.125–126.

429. Манфред А.З. Тарле Евгений Викторович // Большая Советская Энциклопедия (БСЭ).– Изд. 3. – М.,1976.– Т.25.–С.236.

430. Масанов И.Ф. Словарь псевдонимов.– М.,1949.– Т.2–3.– С.745.
431. Отечество. История, люди, регионы России: Энциклопедический словарь.– М.,1999.–799с.
432. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия.–М.,1996.–872с.
433. Радянська енциклопедія історії України.– 1971.– Т.3.– С.39.
434. Советская историческая энциклопедия.– Т.8.–1965.– Стб.822–823.
435. Указатель книг и брошюр о Государственной Думе (с 1905 – 1.7.1912г.): Опыт библиографии.– СПб.: Гос. тип., 1913.– 60с.
436. Французская буржуазная революция конца XVIII века (историография) // Советская историческая энциклопедия.– Т.15.– М.,1974.– Стб.381.

Наукове видання

**Пирогова-Таран Лідія Валентинівна,
Логунова Наталія Анатоліївна**

**ІВАН ВАСИЛЬОВИЧ ЛУЧИЦЬКИЙ:
ІСТОРИК І ЧАС**

Монографія

Технічний редактор – І. П. Борис
Верстка, макетування – Н. О. Приходько
Відповідальний за випуск – О. Г. Самойленко
Науковий редактор – П. П. Моціяка

Книга друкується за авторським редагуванням

Підписано до друку 09.06.15 р.	Формат 60x84/16.	Папір офсетний.
Гарнітура Computer Modern	Обл.-вид. арк. 9,62	Тираж 300 прим.
Замовлення №	Ум. друк. арк. 12,33	

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4
(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.